

Historijska traganja

Historical Searches

INSTITUT ZA ISTORIJU • **Br. 6**, 1-136 , Sarajevo 2010.
INSTITUTE FOR HISTORY • **No. 6**, 1-136 , Sarajevo 2010

Historijska traganja · Historical Searches

Izdavač · Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija · International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIČ, Institut za novije zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka, Mostar / The Faculty of Humanities, Mostar
RADMILA RADIĆ, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd / Institute of Recent History of Serbia, Beograd
SERGEY ROMANENKO, Institute of Economy – Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
MUHIDIN PELESIC, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik · Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
katz.vera@gmail.com

Sekretar · Secretary

AIDA LIČINA, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis *HISTORIJSKA TRAGANJA* / indicating that it is
for *HISTORICAL SEARCHES*
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364 033/ 217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in
the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci
Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registered at: National and University
Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije..... 5

Članci • Articles

Amila Kasumović

*ZEMALJSKA PRIPADNOST STANOVNIKA BOSNE I HERCEGOVINE
U PRVIM GODINAMA AUSTROUGARSKE UPRAVE
LANDESANGEHÖRIGKEIT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S PEOPLE
DURING THE FIRST YEARS OF AUSTRO-HUNGARIAN RULE 9*

Mina Kujović

*PRIVREMENO IZMJEŠTANJE BOSANSKOHERCEGOVAČKE DJECE
U SLAVONIJU (1917-1920) PREMA GRAĐI ARHIVA BOSNE
I HERCEGOVINE
TEMPORARY RELOCATION OF BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN
CHILDREN TO SLAVONIA (1917-1920) ACCORDING TO THE SOURCES
FROM THE ARCHIVES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 35*

Denis Bećirović

*PRILOG PROUČAVANJU KRŠENJA LJUDSKIH PRAVA I SLOBODA
BOŠNJAKA U PRVIM GODINAMA POSTOJANJA KRALJEVINE SRBA,
HRVATA I SLOVENACA
A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOM
VIOLATION OF THE BOSNIACS DURING THE FIRST YEARS OF
EXISTENCE OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES 49*

Xavier Bougarel

*REIS I VEO: JEDNA VJERSKA POLEMIKA U BOSNI I HERCEGOVINI
IZMEĐU DVA RATA*

*THE GRAND MUFTI AND THE VEIL: A RELIGIOUS CONTROVERSY
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN THE TWO WARS 69*

Husnija Kamberović

*“DŽEMALA BIJEDIĆA TREBA KAZNITI” – POKUŠAJ POLITIČKE
DISKREDITACIJE DŽEMALA BIJEDIĆA 1962. GODINE*

*“DŽEMAL BIJEDIĆ SHOULD BE PUNISHED” – AN ATTEMPT
TO POLITICALLY DISCREDIT DŽEMAL BIJEDIĆ IN 1962 115*

Upute autorima priloga 135

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

S velikim zadovoljstvom vam predstavljamo šesti broj časopisa *Historijska traganja* za 2010. godinu sa pet zanimljivih radova u rubrici *Članci*. Ovaj put izostala je rubrika *Predavanja sa tribine Instituta za istoriju u Sarajevu*.

U rubrici *Članci* ponudili smo vam radove s različitim temama.

Nekoliko povezanih pitanja koja se tiču pravnog položaja Bosne i Hercegovine nakon austrougarske okupacije tema su članka Amile Kasumović. U tom povijesnom kontekstu autorica rekonstruira pitanja konzularnog zastupanja bosanskohercegovačkih stanovnika u inozemstvu, zatim izdavanje putnih isprava, definiranje pojma zavičajnosti i zemaljske pripadnosti s posebnim osvrtom na pravni položaj jevrejskih porodica porijeklom iz Bosne, koje su se još u osmanskome periodu odselile u Bugarsku.

Vrijeme rata uvijek je i vrijeme gladi. O godinama Prvog svjetskog rata i izmještanju 12.216 djece iz Bosne i Hercegovine u Slavoniju s ciljem prehranjivanja i spašavanja od smrti piše Mina Kujović.

Nakon Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina ušla je u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. O marginaliziranju i nacionalnom "osvješćivanju" bošnjačkog naroda u srpskom duhu tema je rada Denisa Bećirovića.

I sljedeći članak, također, svoju radnju smješta u vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Vjersku polemiku iz 1928. godine Xavier Bougarel elaborira kao jednu od najznačajnijih vjerskih proturječja koje poznaje muslimanska zajednica Bosne i Hercegovine u postosmanskome periodu.

Posljednji rad odnosi se na vrijeme iz šezdesetih godina 20. stoljeća. Husnija Kamberović rekonstruira pokušaj političke diskreditacije Džemala Bijegovića.

dića 1962. godine kao primjer jedne klasične konstrukcije iza koje su stajali pojedini partijski krugovi.

Nakon ovih kratkih crtica o sadržaju časopisa pozivamo vas na saradnju u istraživanju tragova prošlosti, njihovom prezentiranju i učenju o nama i drugima.

Redakcija

Članci • Articles

UDK 341.8:323.2 (497.6) "1878/1908"

323.2:296 (497.2) "1878/1908"

Izvorni naučni rad

ZEMALJSKA PRIPADNOST STANOVNIKA BOSNE I HERCEGOVINE U PRVIM GODINAMA AUSTROUGARSKE UPRAVE

Amila Kasumović

Odsjek za historiju, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Ovaj rad ima za cilj prikazati nekoliko međusobno povezanih problema koji se tiču pravnog položaja Bosne i Hercegovine nakon austrougarske okupacije, pitanja konzularnog zastupanja bosanskohercegovačkih stanovnika u inozemstvu, izdavanja putnih isprava, definiranja pojma zavičajnosti i zemaljske pripadnosti. Autorica rekonstruira pravni položaj jevrejskih porodica porijeklom iz Bosne, koje su se još u osmanskom periodu naselile u Bugarskoj.

Ključne riječi: pravni položaj Bosne i Hercegovine, zemaljska pripadnost, putne isprave

Prilikom istraživanja u Arhivu Bosne i Hercegovine naišli smo na nekoliko dokumenata koji su se ticali pitanja konzularne zaštite iz Bosne davno iseljenih i u Bugarskoj naseljenih jevrejskih porodica, koje su zahtijevale izdavanje pasoša od austrougarskih vlasti u Bosni i Hercegovini. Ovaj izolirani slučaj nas je uputio na istraživanje niza međusobno povezanih pitanja koja se tiču pravnog položaja Bosne i Hercegovine nakon 1878. godine, utvrđivanja državne pripadnosti domaćeg stanovništva, definiranja pojmova zemaljske pripadnosti i zavičajnosti, te izdavanja pasoša.

Budući da se o pitanjima zemaljske pripadnosti i zavičajnosti, kao i o praksi izdavanja pasoša u domaćoj historiografiji veoma malo pisalo, smatrali smo neophodnim ukazati naučnoj javnosti na ovaj važan problem, tim više što je ovo pitanje jasno određivalo sudbinu stanovnika Bosne i Hercegovine nakon Berlinskog kongresa, te imalo odraza na njihove životne aktivnosti i svakodnevnicu. Ovo pitanje nam dodatno osvjetljava austrougarsku politiku na prostorima Bosne i Hercegovine, ali i šire na prostoru Balkana.

Iako smo u istraživanju bili prinuđeni, stjecajem okolnosti, krenuti od pojedinačnog slučaja da bismo došli do određenih zaključaka na općem nivou, u prezentiranju rezultata koristit ćemo, radi preglednosti rada i boljeg shvaćanja problematike, posve obrnut metod.

Pravni položaj Bosne i Hercegovine i pitanje državne pripadnosti bosanskohercegovačkog stanovništva 1878-1908.

Velika istočna kriza (1875-1878), koja je okrenula evropsku povijest u posve drugom pravcu, agresivnije je nametnula potrebu konačnog rješavanja Istočnog pitanja i sudbine Osmanskog carstva. Oslabljeno ratovima sa Rusijom, Srbijom, Crnom Gorom, Osmansko carstvo je bilo prinuđeno pristati na nepovoljne odredbe mira u San Stefanu.¹

Velika Bugarska i jake pozicije Rusije na području istočnog Balkana, predviđene ovim mirovnim ugovorom, izazvale su negodovanje kod većine evropskih zemalja, te je odlučeno da se poduzme revizija istog na Berlinskom kongresu, održanom od 13. juna do 13. jula 1878. godine. Sjednica koja je određivala sudbinu Bosne i Hercegovine održana je 28. juna 1878. godine i već je tada bila jasna sudbina ovih, još uvijek osmanskih provincija, o čijoj su

¹ Mir je potpisan između Osmanskog carstva i Rusije 3. III 1878. Prema ovom mirovnom ugovoru Srbija, Crna Gora i Rumunija trebale su dobiti nezavisnost i teritorijalno proširenje na račun osmanskih posjeda. Stvorena je Velika Bugarska, autonomna kneževina sa vazalnim odnosom prema Osmanskom carstvu. Za Bosnu i Hercegovinu je, prema članu 14, bilo određeno slijedeće: "Plaćanje zaostalih poreza se ne treba zahtijevati i trenutni prihodi tih provincija, do 1. marta 1880, trebaju se koristiti za nadoknadu štete porodicama izbjeglica i stanovnika, žrtava nedavnih događanja, bez razlike na rasu i vjeru, te shodno lokalnim potrebama zemlje. Iznos, koji bi se trebao primati godišnje nakon ovog perioda od strane centralne vlade, treba naknadno utvrditi specijalnim pregovorima između Turske, Rusije i Austro-Ugarske". Preliminary Treaty of Peace between Russia and Turkey. Signed at San Stefano, 19th February/3rd March 1878, No 518, u: Hertslet E. 1891. 2672.

okupaciji visoki zvaničnici Monarhije raspravljali i ranije.²

Članom 25. bio je neodređeno definiran budući položaj Bosne i Hercegovine.³ Odlučeno je da će provincije Bosna i Hercegovina biti okupirane ili zaposjednute (*besetzt*) i upravljane (*verwaltet*) od strane Austro-Ugarske. Nije determinirano vrijeme trajanja ove okupacije, niti modaliteti uprave. Stoga je i ostavljen prostor da se daljim pregovorima između austrougarske i osmanske vlade definiraju određena pitanja vezana za budućnost Bosne i Hercegovine. Pregovori su rezultirali konvencijom koja je potpisana između Osmanskog carstva i Austro-Ugarske 21. aprila 1879. godine. Za našu temu je važno istaći uvodni dio ove konvencije u kojem se garantira da okupacija Bosne i Hercegovine neće naškoditi suverenim pravima sultana na obje provincije.⁴ Od deset članova koji sačinjavaju ovu konvenciju nama je najinteresantniji član 6, prema kojem će pitanje stanovnika Bosne i Hercegovine koji se zadržavaju ili putuju van provincija biti regulisano putem posebnog sporazuma.⁵ Do ovakvog

² “Unter unseren officiösen Organen ist es namentlich die ‘Presse’, welche unermüdlich für die Occupation von Bosnien und der Herzegowina durch österreichische Truppen plaidirt”. *Neue Freie Presse*, Nr. 4856. Wien: den 4. März, 1878. 1. “Die Occupation von Bosnien und der Herzegowina ist ein Project, welches niemals aufgegeben und seit Beginn orientalischen Verwicklung festgehalten wurde”. *Neue Freie Presse*, Nr. 4970. Wien: den 29. Juni 1878. 1.

³ Artikel XXV: “Die Provinzen Bosnien und Hercegovina werden von Oesterreich-Ungarn besetzt und verwaltet werden. Da die oesterreichisch-ungarische Regierung nicht wünscht, die Verwaltung des Sandschaks von Novi-Bazar, welches sich zwischen Serbien und Montenegro in südöstlicher Richtung bis über Mitrovitza hinaus erstreckt, auf sich zu nehmen, wird die ottomanische Verwaltung dort weiter in Wirksamkeit verbleiben. Nichtsdestoweniger behält sich Oesterreich-Ungarn, um die Aufrechthaltung des neuen politischen Zustandes ebenso wie die Freiheit und Sicherheit der Communicationswege zu sichern, das Recht vor, im ganzen Umfange dieses Theiles des ehemaligen Vilajets von Bosnien Garnisonen zu halten und militärische, sowie handelsstrassen zu besitzen.

Zu diesem Zwecke behalten sich die Regierungen von Oesterreich-Ungarn und der Türkei eine weitere Verständigung über die Details vor.” Staatsvertrag zwischen Oesterreich-Ungarn, Deutschland, Frankreich, Grossbritannien, Italien, Russland und der Türkei (Geschlossen zu Berlin am 13. Juli 1878), *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878-1880* (Dalje: Sammlung 1878-1880), Band I, 1880. 3. Usp. Hertstlet E. 1891. No 530, 2780.

⁴ “[...] und da die Occupation Bosniens und der Hercegovina die Souveränitätsrechte Seiner kaiserlichen Majestät des Sultans auf diese beiden Provinzen nicht beeinträchtigt, [...]”, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 4

⁵ Artikel 6: “Die Frage der Behandlung der Bewohner Bosniens und der Hercegovina, welche sich ausserhalb dieser Provinzen aufhalten und reisen, wird noch durch ein eigenes

sporazuma nikada nije došlo i to je bio glavni razlog zbog kojega se u prvim godinama austrougarske okupacije nije moglo razlučiti ko je odgovoran za stanovnike Bosne i Hercegovine ili na koji način im se izdaju pasoši.

Među istaknutim pravnicima, koji su o pravnom položaju Bosne i Hercegovine pisali krajem 19. i početkom 20. stoljeća,⁶ razvila su se dva dijametralno različita stava o ovom pitanju. Razlika u njihovima stavovima posljedica je drugačijeg pristupa ovom problemu. Oni koji su smatrali da se ne može govoriti o sultanovom suverenitetu u Bosni i Hercegovini polazili su od “situacije na terenu”, odnosno od činjenice da je Austro-Ugarska u prvim godinama okupacije, određenim zakonskim aktima, uspjela ostvariti stvarnu vlast nad Bosnom i Hercegovinom.⁷ Nasuprot njima, pravници poput Theodora Dantschera von Kollesberga, Josefa Ulbricha, Georga Jellineka i Hansa Schnellera polazili su od osnovnih postavki pravne teorije i smatrali su da sultan ima stvarni suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom, te da su stanovnici iste osmanski podanici, odnosno državljani, što je bilo izuzetno važno u predstavljanju stanovništva Bosne i Hercegovine izvan zemlje.⁸ Schneller je napravio

Uebereinkommen geregelt werden.”, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 6. Usp. Hertstlet E. 1891. No 545, 2855-2859.

⁶ Sveobuhvatnu modernu studiju o državnompravnom položaju Bosne i Hercegovine napisao je Classen L. 2004.

⁷ Najradikalniji po svojoj argumentacijskoj liniji bio je Emil Lingg. On je teoriju o suverenosti austrijskog cara na području Bosne i Hercegovine temeljio na šturim odredbama člana 25. Berlinskog ugovora, te na činjenici da je Austro-Ugarska nakon izvjesnog perioda vladala Bosnom i Hercegovinom u pravom smislu. Za njega je Aprilska konvencija bila nevažan dokument, a razlog zbog kojeg je ne smatra pravnim izvorom leži u činjenici da ista nije objavljena (sic!). Ovu tvrdnju je opovrgnuo Schneller tvrdeći da je ona jednako valjan pravni izvor kao i Berlinski ugovor. Nije nam jasno kako je autorima promakla činjenica da je ova konvencija ipak objavljena i to u Zborniku zakona i naredaba koje se odnose na Bosnu i Hercegovinu za 1878-1880. godinu (*Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, Band I). Osim toga, konvencija je objavljena i na engleskom jeziku (Hertslet E. 1891). Lingg je smatrao da suveren nema pravnu, nego činjeničnu upravnu vlast što je bila i jedna od najsmjelijih tvrdnji za pravna stanovišta tog doba. Za njega suverenitet nije pravo, nego svojstvo. Sultan, možda, ima pravo na suverenitet, ali ipak nema suverenost nad ovim provincijama. Samim tim on pravo konzularne zaštite bosanskohercegovačkih pripadnika i pravo da im se izdaju dokumenti za putovanja pripisuje Austro-Ugarskoj samo na temelju činjenice da je ona u praksi to i preuzela na sebe u godinama koje su uslijedile poslije okupacije. Više o tome: Lingg E. 1890. Usp.: Neumann L. 1885.

⁸ Theodor Dantscher von Kollesberg. 1880; Ulbrich J. 1892; Jellinek G. 1914.; Schneller H. 1899.

paralelu između Bosne i Hercegovine i Egipta, Bugarske i Kipra. Naime, sve su ove zemlje priznavale vlast sultana, ali su njima upravljale druge vlade. Ipak je u ovim zemljama spoljni suverenitet, to jest pravo zastupanja pripadnika ovih zemalja izvan njihova teritorija, pripadao Osmanskom carstvu.⁹

Autori koji su pisali o Bosni također su se priklanjali jednom ili drugom pravnom shvatanju pitanja prava suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom. Fournier se osvrnuo na činjenično stanje koje je vladalo u Bosni nakon okupacije, gdje je istakao posebne zasluge Austro-Ugarske na uspostavljanju mira i reda u ovim provincijama, čime su ispunjena očekivanja Evrope. Po njemu je sve što je Austro-Ugarska uradila u Bosni remekdjelo modernog kulturnog rada, a to je bilo moguće izvesti jedino usljed okolnosti da je dunavska Monarhija pravo suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom preuzela na sebe, s čime je nužno bilo vezano i pravo da stanovnike ovih pokrajina štiti u inozemstvu, a to ne bi bilo moguće da su oni ostali osmanski državljani.¹⁰ Za razliku od Fourniera, Schmid se u svojoj izvanrednoj studiji o Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom osvrnuo i na Scnellerovu i na Linggovu raspravu o pravnom položaju Bosne i Hercegovine. Smatramo da je on najbolje u svojim zaključcima pomirio nepobitne pravne činjenice koje su ovaj problem rješavale u korist Osmanskog carstva, a koje je zagovarala jedna struja pravnika i praktično izvršavanje državne vlasti u Bosni i Hercegovini, od čega je u svom teoretiziranju kretala druga pravna struja. Schmid premosnicu pronalazi u raščlanjivanju pojmova narodnopravni (*völkerrechtlich*) i državnopravni (*staatsrechtlich*) odnosi. Nakon što se osvrnuo na odredbe Konvencije od 21. aprila 1879. godine, Schmid zaključuje da bi se odnos Bosne i Hercegovine prema Monarhiji mogao posmatrati prije svega samo (podvukla A. K.) kao narodnopravni. Gotovo odmah nakon okupacije obje provincije i njihovi pripadnici povezani su putem čvršćih pravnih veza, tako da su se narodnopravni pretvorili u državnopravne odnose.¹¹

⁹ Schneller H. 1899. 92. Na tragu Schnellerove argumentacije bio je i Wurmbrand, koji je smatrao da Monarhija u Bosni i Hercegovini jeste izvršavala državnu vlast, ali samo kao delegirano pravo, uvijek očekujući da će ista biti ponovo uspostavljena od strane Osmanskog carstva. Stoga Bosna i Hercegovina nisu bile sastavnim dijelom Monarhije, niti su stanovnici ovih pokrajina stekli austrijsko ili ugarsko državljanstvo. Wurmbrand N. 1915. 16.

¹⁰ Fournier A. 1909. 82.

¹¹ Schmid F. 1914. 15.

Sušтина problema koji se tiče pravnog položaja Bosne i Hercegovine leži u činjenici da se Austro-Ugarska oglašila o odredbe konvencije i sultanovo pravo suvereniteta nad ovim provincijama različitim zakonskim aktima (Zakon o uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko carinsko područje – 20. decembar 1879, Zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom – 22. februar 1880, Privremeni odbrambeni zakon – 4. novembar 1881)¹² pretvorila u svoje vlastito.¹³

Pojam zemaljske pripadnosti i zavičajnosti

Iz prethodne rasprave mogli smo uočiti kako je pravni status stanovništva Bosne i Hercegovine zapravo bio nedefiniran. Prema Aprilskoj konvenciji je bosanskohercegovačko stanovništvo bilo pod osmanskim suverenitetom i time se moglo definirati kao osmanski pripadnici. U praksi se nastojalo učiniti sve da takva definicija ne opstane. Oni ipak nisu bili niti austrijski, niti ugarski državljani i stoga je za njih nova vlast morala osmisliti poseban pojam, koji je do danas ostao nejasan, nedefiniran i maglovit.

Dr. Edmund Bernadžik, profesor javnog prava na Bečkom univerzitetu, pisao je 1909. u *Neue Freie Presse* da Bosna i Hercegovina nije država, nego pokrajina, za koju u državno-pravnom jeziku nema imena nego “zemlja”. Stoga Bosanci i Hercegovci nisu ni austrijski ni ugarski državljani, već “zemaljski pripadnici”.¹⁴ Austro-Ugarska je pribjeglija vješto odabranoj formuli zemaljske pripadnosti (*Landesangehörigkeit*), koja je ostala nedefinirana, a zbog tako neodređenog statusa stanovnici Bosne i Hercegovine nisu uživali sva građanska prava ni u Austro-Ugarskoj, ni u Osmanskom carstvu.¹⁵

U našem istraživanju nismo naišli na precizan zakonski akt koji pojam zemaljske pripadnosti jasno definira. Stoga smo objašnjenje potražili u Ustavu iz 1910. godine, iako on izlazi izvan vremenskih granica zadanih u ovom radu i donesen je u vrijeme kada je pravni položaj Bosne i Hercegovine bio

¹² O prva dva zakonska akta i njihovom praktičnom značenju za Bosnu i Hercegovinu pogledati kod: Juzbašić Dž. 2002. 11-49; Ibidem, 49-87. O Vojnom zakonu iz 1881. pogledati više kod: Šehić Z. 2007. 28-49. i Classen L. 2004. 114-116.

¹³ Imamović M. 1997. 24.

¹⁴ Nježić Ž. 1910. 6. Nježić je u osvrtu na ovaj Bernadžikov stav zaključio kako su zemaljski pripadnici isto što i podanici sa dužnostima, a bez javnih prava.

¹⁵ Imamović M. 1997. 25-26.

izmijenjen usljed aneksije 1908. godine. Prema članu 3. spomenutog ustava, bosanskohercegovački zemaljski pripadnici jesu oni koji su to svojstvo stekli ili će ga steći: 1. zakonitim rođenjem od roditelja zemaljskog pripadnika ili nezakonitim rođenjem od majke zemaljske pripadnice; 2. pozakonjenjem po ocu zemaljskom pripadniku; 3. udajom za muža zemaljskog pripadnika; 4. stalnim namještenjem austrijskog ili ugarskog državljanina u javnoj službi u Bosni i Hercegovini i 5. naročitim podjeljenjem po nadležnome mjestu. Svojestvo bosanskohercegovačkog zemaljskog pripadnika koje je stekao muž proteže se i na njegovu suprugu i na njegovu maloljetnu zakonitu djecu.¹⁶ Prema članu 4, na snazi su ostali stari propisi koji su se ticali pitanja stjecanja, odnosno gubljenja svojstva bosanskohercegovačkog pripadnika.¹⁷

¹⁶ Bavčić U. 1991. 62-63.

¹⁷ Ibidem, 63. Zajedničko ministarstvo finansija je 1880. godine izradilo Nacrt pravila kojima se reguliralo pitanje prijema i otpusta iz zemaljskog pripadništva. Austrijska vlada je ova pravila odobrila, ali ih je ugarska odbacila. Juzbašić Dž. 2009. 216. Uspjeli smo naći ovaj nacrt u Arhivu Bosne i Hercegovine u fondu Zajedničkog ministarstva finansija. Naime, Zemaljska vlada je 29. maja 1880. poslala dva dopisa ZMF, br. 10441 i 10947, koja su se ticala pitanja otpuštanja i primanja u zemaljsku pripadnost u BiH i tražila upute radi daljeg postupka. Zajednički ministar finansija – Szlavy je u dopisu upućenom Ministarstvu vanjskih poslova i Ministarstvu rata od 15. augusta 1880/br. 3796 istakao da ovo bitno pitanje mora ići na komisijsko savjetovanje i da mu ova ministarstva trebaju poslati svoje predstavnike. Ministarstvo rata je odgovorilo u roku od dva dana i za svog predstavnika odredilo Ignaza Proscheka (br. 5774). Savjetovanje je održano 21. augusta. Razmatrano je uglavnom pitanje primanja u zemaljsku pripadnost, što je regulirano u šest paragrafa: 1) Stranci stječu zemaljsku pripadnost, ili putem braka sa zemaljskim pripadnikom ili putem dozvole od strane vlasti. Dozvolu izdaje Zajedničko ministarstvo posredstvom zahtjeva koji uputi Zemaljska vlada. 2) Putem zemaljske pripadnosti stječu stranci sva prava i dužnosti koje imaju i oni koji su rođenjem zemaljski pripadnici. 3) Zemaljska pripadnost može biti dodijeljena svakom strancu koji otpuštanje iz svog ranijeg državnog saveza ili dokaz o svom, prema domovinskom zakonu važećem, preduzetom istupanju iz istog donese; dokaže punoljetstvo i izvore dobara ili prihoda, od čega se može izdržavati njegova porodica, te ako je u moralnom i političkom smislu besprijekorna ponašanja. 4) Punoljetstvo interesenta je prosuđeno prema zakonu one države kojoj je isti prije pripadao. 5) Dodjela zemaljske pripadnosti ograničava se na suprugu interesenta kao i na njegovu nepunoljetnu djecu, ukoliko posljednji, prema zakonima domovine, od iseljavanja nisu isključeni. 6) Nepunoljetni interesentni mogli bi pod uvjetima člana 3. zemaljsku pripadnost putem svojih zakonskih predstavnika steći. ABiH, ZMF, br. 5825/1880. Dalja prijepiska se ticala člana 3, i pitanja da li bi isti trebao važiti i za osmanske podanike, budući da se oni nisu mogli posmatrati kao stranci, zbog jedinstvenih državno-pravnih prilika. ABiH, ZMF, br. 6263, 7061, 7278/1880. Zakonsko reguliranje ovog pitanja u ustavnom periodu bit će predmetom našeg slijedećeg istraživanja.

Pored državljanstva, odnosno zemaljske pripadnosti susrećemo se i sa pojmom zavičajnosti¹⁸ ili domovinskog prava (*Heimatsrecht*, a u dokumentima često *Heimatszuständigkeit*).

Primanje u zavičajnost bilo je sastavnim dijelom općinske uprave. Pretpostavka za zavičajnost bila je državljanstvo, a podrazumijevala je pripadnost zavičajnika samo jednoj općinskoj upravi.¹⁹

Domovinsko pravo u Bosni i Hercegovini mogao je imati svaki bosansko-hercegovački zemaljski pripadnik koji je u određenom mjestu rođen i koji tu živi ili je tu stekao kuću, odnosno komad zemlje u vlasništvo i koji se tu naselio. Dalje, domovinsko pravo imaju svi zemaljski pripadnici koji su u određenom mjestu boravili punih deset godina bez prekida i svi koji putem odluke općinskog predstavništva budu primljeni u općinski savez.²⁰

U Monarhiji se domovinsko pravo stjecalo putem rođenja ili vjenčanja, te putem dodjele od strane općine. Osobe koje nisu imale ovo pravo, te ukoliko u općini svog boravka nisu plaćale direktne poreze, bile su poznate kao “spoljni” i nisu mogli imati nikakve zahtjeve prema općini. Ukoliko bi osobe bez domovinskog prava u općini u kojoj stanuju plaćali direktne poreze, one bi se smatrale općinskim zadružnicima (*Gemeindegenossen*) i imali su biračko pravo.²¹

¹⁸ Pojam zavičajnosti bio je specifičan za austrijsko pravo, dok ga tradicionalni pravni sistem zapadnih država nije poznavao. Čepulo D. 1999. 799.

¹⁹ Ibidem. U Bosni i Hercegovini pretpostavka za zavičajnost nije bila državljanstvo, nego se radilo o obratnoj situaciji, bar kada je u pitanju stjecanje zemaljske pripadnosti u Bosni naseljenih stranaca. Na slučaju njemačkih kolonista dokazali smo da su oni za prijem u zemaljsku pripadnost morali prvo podnijeti dokaz da pripadaju određenom općinskom savezu. Više o tome: Kasumović A. 2008. 59.

²⁰ Schmid smatra da su ove norme bile samo privremeno sredstvo, te da je u Bosni nedostajala detaljna uredba ove pravne materije. Schmid F. 1914. 79-80. Za razliku od Bosne, 30. aprila 1880. godine car je potvrdio Zakon o zavičajnim odnosima u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Čepulo D. 1999. 811.

²¹ Die Habsburger Monarchie 1848-1918, Verwaltung und Rechtswesen, Band II, Verlag Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften), Wien, 1975, 283.

Zakonsko reguliranje izdavanja pasoša u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austroугarske okupacije

Identifikacija pojedinaca postala je izuzetno važna u devetnaestom stoljeću. No, šta bi identitet pojedinca značio u kontekstu dokumentacije koju izdaju državni organi vlasti kako bi isti i potvrdili? Jane Caplan daje veoma interesantnu definiciju identiteta: “The term identity, [...] incorporates the tension between “identity” as the *self-same*, in an individualizing, subjective sense, and “identity” as *sameness with another*, in a classifying, objective sense”.²²

Jedan od važnijih dokumenata koji je sadržavao identitet osobe i bio jamstvo da se ista može kretati i van okvira svog zavičaja i države bio je pasoš. Možemo slobodno tvrditi da je pasoš jedno od sredstava koje najbolje oslikava formiranje nacionalnih država, iako su slični dokumenti postojali i prije. Činjenica da su pasoše izdavale vlade ukazuje na važnost građanstva u svijetu nacionalnih država, a pasoši su omogućavali vlastima da odvoje domaće stanovništvo od stranaca.²³ Koliko su pasoši bili važni u historiji identifikacije, govori i činjenica da su ih izdavali uglavnom viši organi vlasti.²⁴

Osmansko carstvo je također pratilo praksu zapadnih država. Kako je Bosanski ejalet/vilajet također bio sastavnim dijelom ovoga carstva, to su se iste putne isprave izdavale i stanovnicima Bosne. Neke od tih isprava su i sačuvane.²⁵ Propisi za putne isprave bili su prilično strogi i svaki stranac je u

²² Caplan J. 2001. 51.

²³ Fahrmeir A. 2001. 218, 220. Upravo zbog odvajanja stanovništva u određene kategorije prilikom dokumentacije njihova identiteta, Jane Caplan tvrdi da historija identifikacije nije toliko mnogo historija individualnosti koliko je to historija kategorija i njihovih pokazatelja. Caplan J. 2001. 51.

²⁴ Početkom 19. stoljeća u njemačkim zemljama jedino su zvaničnici iz okruga (Kreis) pa naviše mogli raditi sa praznim formularima za pasoše, u cilju sprečavanja krađe i sl. Uloga lokalnih organa ograničavala se na izdavanje privremenih dokumenata koji su pojedincu omogućavali da stigne do organa vlasti koji su bili zaduženi za izdavanje pasoša, da bi tamo podnijeli molbu za izdavanje istog. U Hesse-Darmstadtu su se 20-ih godina 19. stoljeća izdavale tzv. Erlaubnis-Scheine, koje su važile dva dana, a značile su da se osoba obavezala i da joj se zato može garantirati pasoš za određenu destinaciju. Fahrmeir A. 2001. 222.

²⁵ Hana Younis dala je prikaz putne isprave trgovca Gavre Jelića iz 1866. godine. Na prednjoj strani isprave je osmanski tekst koji precizira porijeklo onoga kome se putovnica izdaje, mjesto stanovanja, destinaciju putovanja, te potvrdu sarajevske kaze. Lični opis putnika je dat na francuskom jeziku. Na poleđini dokumenta su pečati Austrijskog konzulata u Sarajevu,

unutrašnjosti zemlje morao imati pasoš. Certifikati graničnog saobraćaja bili su oslobođeni vize za pasoše, ali samo na osam dana trajanja.²⁶ Za austrijske državljane postojala je posebna povlastica koja je podrazumijevala da im nije trebao pasoš za putovanje koje traje jedan dan od granice.²⁷

Nakon što je Austro-Ugarska izvršila okupaciju Bosne i Hercegovine, praksa izdavanja pasoša doživjela je izmjene. Već 16. oktobra 1878. godine izdat je Provisorini statut za Policijsku direkciju (ravnateljstvo redarstva) u kojem prema članu 2. u polje djelovanja iste spada i tzv. Policija za strance (*Fremdenpolizei*), kao i pitanje pasoša.²⁸

Nešto preciznije odredbe o pitanju pasoša date su dva mjeseca kasnije, kada je naglašeno da svi domaći putnici moraju imati pasoše (teskere), izrađene prema utvrđenom urneku, u kojima se posebno morala utvrditi ruta puta. Svi izdati pasoši trebali su biti registrirani. Sve osobe koje nisu posjedovale pasoše iste su morale nabaviti, a molba se podnosila kod komandanata postaja kao uredskih šefova. Pasoše je besplatno trebalo izdavati za putovanja koja bi se odvijala po Bosni i koja su bila odobrena.²⁹

Odmah nakon izvršene okupacije Ministarstvo unutrašnjih poslova postavilo je pitanje Zajedničkom ministarstvu o tome da li pripadnici Austro-Ugarske monarhije moraju za putovanje u Bosnu i Hercegovinu imati legitimacijske karte ili pasoše. Interesantna je činjenica da se za odgovor na ovo pitanje Zajedničko ministarstvo raspitalo o naređenjima Zemaljske vlade u Sarajevu koja se tiču pasoške problematike. Zajedničko ministarstvo krenulo je od pretpostavke da je kontrola stranaca u Bosni i Hercegovini neophodna,

Beogradske uprave i Vojne stanice Bazias u Ugarskoj, koji zapravo predstavljaju viziranje i potvrdu mjesta prelaska dotičnog. Younis H. 2009. 152-153. Kreševljaković navodi da su pasoše izdavali u Sarajevu kadija i muselim. U ranijem periodu ove su poslove mogli obavljati i kapetani. Autor donosi primjer jednog takvog pasoša. Kreševljaković H. 1991. 55.

²⁶ Bogićević V. 1949. 229.

²⁷ Thoemmel G. 1867. 204.

²⁸ Provisorisches Statut für die Polizeidirektion in Sarajevo vom 16. Oktober 1878, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 382.

²⁹ Navedene odredbe istaknute su kako bi se imao nadzor nad kretanjem agitatora koji su dolazili s područja Srbije, koji su austrougarskim vlastima predstavljali prijetnju šireći nezadovoljstvo među domaćim stanovništvom. Erlass des II Armeecomandos vom 28. Dezember 1878, Nr. 733. Praes betreffend das Meldungswesen, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 385.

ali da se putovanje pripadnika Monarhije u Bosnu i Hercegovinu ne bi trebalo otežavati, te da bi legitimacijske karte mogle služiti kao putne isprave. Međutim, šef Zemaljske vlade, iako spreman da olakša putovanja pripadnika Monarhije u Bosnu i Hercegovinu, raspolagao je informacijama “državno-policijske prirode” koje su ga navele na zaključak da još nije došlo vrijeme da pripadnici Monarhije putuju u Bosnu samo sa legitimacijskim kartama, posebno zbog toga što iste nisu sadržavale opis osobe koja putuje. Konačni zaključak je bio da pripadnici Monarhije za putovanje u Bosnu ipak moraju posjedovati pasoše. Isto je vrijedilo i za stanovnike Bosne i Hercegovine koji su putovali u Austro-Ugarsku.³⁰

Pretpostavljamo da je u prvim mjesecima uspostavljanja austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini bilo dosta zloupotreba, te da je vladalo anarhično stanje u pitanju putnih isprava, ali da je bila ugrožena i javna sigurnost zbog pojave sumnjivih lica i stranaca. Najvjerovatnije je to bio razlog što je Zemaljska vlada 31. januara 1879. godine izdala oglas (na njemačkom, kao i na bosanskom jeziku uz upotrebu latiničnog i ćiriličnog pisma) u kojem je saopćeno da je svaki stranac koji boravi u nekom mjestu preko noći dužan da se prijavi kod mjesnog redarstva - kod kajmekama, mudira ili seoskog poglavara. Svi domaći putnici morali su sebi nabaviti “putnicu” (teskeru). U slučaju da se putovanje namjeravalo obaviti unutar Bosne i Hercegovine i da je za to postojalo odobrenje, molba za izdavanje pasoša podnosila se kod predstojnika upravne oblasti (u tom trenutku kod zapovjednika postaje). Pasoše za Austro-Ugarsku izdavala je okružna oblast, a za inozemstvo Zemaljska vlada (u

³⁰ Note des gemeinsamen Ministeriums an das Reichs-Kriegs-Ministerium und den kön. ungarischen Ministerpräsidenten vom 3. Jänner 1879, Nr. 561 B.H, betreffend die Ertheilung von Pässen zu Reisen nach Bosnien, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 387-388. Ipak, samo dva mjeseca kasnije izdata je naredba Zajedničkog ministarstva koja je otvorila mogućnost da se u Bosnu i Hercegovinu iz Monarhije putuje sa služinskim, odnosno radnim knjižicama, budući da su iste sadržavale lični opis onoga koji putuje. Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 17. März 1879, Nr. 738 B.H, betreffend die Giltigkeit der Dienstbotenbücher, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 391. Kraljevsko ugarsko ministarstvo unutrašnjih poslova od ove se odredbe ogradilo, navodeći da radne knjižice tamo više ne postoje, a da se služinačke ne mogu smatrati putnim dokumentima, te da se zato zanatskim pomoćnicima i slugama u Ugarskoj izdaju formalni pasoši. Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 31. März 1879, Nr. 1046 B.H, betreffend die Giltigkeit der Dienstbotenbücher, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 391. Koliko je nama poznato, sa služinačkim knjižicama u Bosnu se moglo putovati i dvadeset godina kasnije. Više o tome: Kasumović A. 2007. 170.

hitnim slučajevima mogao je posljednje izdati okružni predstojnik, ali uz istodobno obavještenje upućeno Zemaljskoj vladi).³¹ Ovom naredbom je olakšan i pogranični saobraćaj uvođenjem privremenih putnih isprava koje su vrijedile 14 dana, a izdavale su ih pogranične oblasti. Naglašeno je da pripadnici Monarhije i stranci moraju imati pasoše kada putuju u Bosnu.³² Privremene putne isprave koje bi Bosancima izdala neka druga vlada, kako bi se mogli vratiti u svoju domovinu, austrougarska vlast u Bosni nije mogla smatrati validnim i zagovarala je oduzimanje istih.³³

U međuvremenu je Zemaljska vlada u Sarajevu razradila odredbe iz naredbe izdate krajem januara 1879. godine, precizirajući da će od 1. jula 1879.

³¹ ABiH, ZVS-1, br. 257/1879. Prema navedenoj kategorizaciji putnih isprava (pasoši za putovanja unutar Bosne, pasoši za Monarhiju i pasoši za inostranstvo), te prema nadležnosti organa koji ih izdaju, vidimo da Monarhija za stanovnike Bosne nije predstavljala inostranstvo, ali Bosna nije bila niti njenim sastavnim dijelom da bi se koristili jednaki pasoši za putovanja po Bosni i za ona po Monarhiji. Položaj Bosne je prema ovako reguliranom pitanju pasoša bio također nedefiniran.

³² Ibidem.

³³ To je bio slučaj sa legitimacijskim ispravama koje su izdavale srbijanske vlasti Bosancima u svrhu putovanja u domovinu. Predloženo je da se takve isprave sakupe i posredstvom Austrougarskog poslanstva vrte kneževskoj vladi u Srbiji. *Erllass des gemeinsamen Ministeriums vom 3. April 1879, Nr. 1091 B.H, betreffend die Giltigkeit serbischer Reisepässe, Sammlung 1878-1880, Band I, 391.* Stav da se od srbijanske vlade Bosancima izdati dokumenti moraju oduzimati Zajedničko ministarstvo je ponovilo početkom naredne godine uz pojašnjenje da će državljanstvo svakog Bosanca i Hercegovca koji je preselio u Srbiju, bez obzira da li se to desilo prije ili poslije zaključenja Berlinskog ugovora, biti ocijenjeno prema zakonima koji su tada bili u upotrebi u Bosni, te da će se potom razmatrati pitanje pasoša. *Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 1. Februar 1880, Nr. 1884, betreffend die Staatsangehörigkeit der nach Serbine übersiedelten Bosnier, Sammlung 1878-1880, Band I, 404.* Upravo pitanje Bosanaca koji su prije Berlinskog ugovora iselili iz BiH, a potom tražili konzularnu pomoć Austro-Ugarske nas je i podstaklo da napišemo ovaj rad. Smatramo da je spomenuto pitanje predstavljalo najveći izazov austrougarskoj vlasti u Bosni u praksi izdavanja pasoša. No, kada je u pitanju srbijanska kneževska vlada, istoj je početkom 1881. godine učinjen ustupak i Zemaljska vlada je dala naredbu prema kojoj će svi pripadnici Bosne i Hercegovine koji su se u Srbiji naselili prije zaključenja Berlinskog ugovora (13. juli 1878) biti smatrani srbijanskim kneževskim državljanima ukoliko imaju pasoše koje im je izdala srbijanska vlada. *Circularerlass der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 13. Februar 1881, Nr. 3092/I, über die Behandlung jener Landesangehörigen, welche vor dem Datum des Berliner Vertrages sich im Fürstenthume Serbien angesiedelt haben. Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina, 1881. 1906, 11.*

godine u upotrebu biti uvedeni novi formulari za pasoše³⁴ koji će služiti za putovanja unutar i van zemlje. Potvrđeno je da pasoše u trajanju od dvije godine koji služe za putovanja unutar Bosne i Hercegovine i prema Monarhiji (tzv. tuzemni pasoši) izdaje kotarska vlast, odnosno Ravnateljstvo redarstva za grad Sarajevo, dok inozemne pasoše izdaje šef Zemaljske vlade ili okružna oblast u hitnim slučajevima. Za putovanja koja se odvijaju samo unutar Bosne i Hercegovine izdaju se propusnice u trajanju od 30 dana i za to su nadležne kotarske vlasti, a za grad Sarajevo Ravnateljstvo redarstva. Određena je i visina taksi za izdavanje pasoša.³⁵

Međutim, i pored ovih naredbi Zemaljske vlade, koje su bile jasne i precizne, ostavljen je prostor za različite zloupotrebe s kojima se nova vlast suočavala. Tako se ustalila praksa da stranke koje podnesu molbu kod Ravnateljstva redarstva za izdavanje inozemnih pasoša, nakon što molba bude proslijeđena Zemaljskoj vladi, vrše pritisak na koncipistu (koncept činovnika), kao i na uposlenika u kancelariji za izdavanje pasoša, da njihov predmet bude što prije riješen, kako bi mogli hitno otputovati.³⁶ U vrijeme kada je trebala početi

³⁴ Ovi formulari su ranije izrađeni i upućeni na više adresa kao što su Ministarstvo vanjskih poslova, Ministarstvo rata i dr. Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 14. April 1879, Nr. 343 B.H, betreffend die Anfertigung von Passblanketten für Bosnien. *Sammlung 1878-1880*, Band I, 393.

³⁵ Za svaki inozemni pasoš, bez obzira na vrijeme važenja istog, plaćala se taksa u iznosu od 1 guldena. Kod pasoša za putovanja unutar zemlje postojale su kategorije: 1. za one koji vrijede do šest mjeseci plaćala se taksa 30 kruna; 2. taksa od 50 kruna davala se za pasoš koji traje do godine dana i 3. visina takse za pasoše koji su važili jednu ili dvije godine iznosila je jedan gulden. Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 14. Juni 1879, Nr. 9138 pol, betreffend die Ausstellung Pässen, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 395. Postojao je i prijedlog da se uvede plaćanje taksi i za propusnice za putovanja po Bosni i Hercegovini, ali takav prijedlog nije naišao na odobravanje Zajedničkog ministarstva, jer bi to moglo naškoditi lokalnom saobraćaju. Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 3. Juli 1880, Nr. 14819, betreffend die Ausstellung Passirscheinen, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 411. Naredba od 14. juna dopunjena je u septembru 1881. godine u tom smislu da su se ovlaštenja kotarskih vlasti za izdavanje pasoša sada protezala i na kotarske ekspoziture, te je kotarska vlast bila dužna uputiti upravitelje ekspozitura u postupak izdavanja pasoša. Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 27. September 1881, Zahl 23 024, womit der Punkt 2 der Verordnung vom 14. Juni 1879, Zahl 9138, betreffend die Ausstellung von Pässen, auch auf die Bezirksexposituren ausgedehnt wird, *Sammlung 1881*, 439.

³⁶ Zemaljska vlada je ovakve postupke smatrala nedopuštenim, te je uvela novu mjeru, koja je predviđala da se molbe za inozemne pasoše moraju najmanje deset dana prije namjeravanog odlaska podnijeti Ravnateljstvu redarstva. Erlass der Landesregierung in Sarajevo vom 19.

izrada prvog popisa stanovništva iz 1879. godine, primijećeno je da muško stanovništvo, naročito ono koje pripada mlađoj populaciji, u želji da izbjegne ovo popisivanje traži inozemne pasoše ili certifikate za prijelaz preko granice pod izgovorom da idu tražiti posao. Budući da je za precizan popis stanovništva bilo neophodno da isto, posebno muško bude prisutno u svojim domovima, te s obzirom na okolnost da se i u Bosni mogao pronaći najamnički posao, jednako kao i u pograničnim zemljama, Zemaljska vlada je naredila svim kotarskim vlastima da kod izdavanja pasoša i posebno kod odobravanja certifikata za prijelaz granice postupaju izuzetno rigorozno, s opaskom da takve dokumente treba izdavati jedino u slučajevima u kojima se putovanje čini nužnim, te ukoliko ne postoji sumnja da putovanje služi za izbjegavanje popisa stanovništva.³⁷ Pripadnici Monarhije također nisu poštivali propise o pasošima i u Bosnu su često dolazili bez ili uz nepotpune putne isprave (uz ceduljice za legitimaciju, propusnice i popratnice). To je za organe vlasti okupiranog područja značilo dugotrajnu prijepisku sa nadležnim oblastima kako bi se takvi putnici snabdjeli potrebnim putnim ispravama. Zemaljska vlada je poslala naredbu svim graničnim oblastima da prijelaz u okupirano područje dopuštaju samo onim licima koja imaju redovito izdane pasoše.³⁸

Sve navedene odredbe Zemaljske vlade ticale su se uglavnom putnih isprava vezanih za putovanja kopnom, ali je Zemaljska vlada posebno uredila i pitanje putnih isprava vezanih za pomorska putovanja. Za obavljanje pomorskog putovanja odobrenje je trebalo tražiti od kotarskih vlasti, odnosno za grad Sarajevo od Ravnateljstva redarstva. Odobrenje se izdavalo u formi certifikata prema jedinstvenom formularu. Kod izdavanja ovih certifikata,

März 1880, Nr. 5996, betreffend die Ertheilung von Auslandpässen, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 406-407.

³⁷ Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 18. Mai 1879, Nr. 6639, betreffend die Ausfolgung von Reisepässen zur Zeit der Volkszählung, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 572.

³⁸ Okružnica Zemaljske vlade za BiH od 9. maja 1882, br. 14799, glede izvršavanja putničkih propisa pri prijelazu austroугarskih državljana u Bosnu i Hercegovinu, *Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1882*. 1882. 278. Osmanski dužnosnici su ovakvu praksu u vezi sa osmanskim državljanima smatrali nepotrebnom. Dok su u Bosnu prije mogli putovati sa propusnicama, sada se i od njih tražilo da imaju pasoše, što je za njihovo poimanje bilo ravno nasilju, jer je Bosna tako za njih postajala inostranstvo. Izvještaj naiba u sandžaku Kale-i Sultaniyye, Muhliisa rodod iz Bosne, od 20. aprila 1895. godine. U: *Osmanli Belgelerinde Bosna Hersek* (Bosna i Hercegovina u osmanskim dokumentima). 2009. 431-433 (Prijevod dokumenta sa turskog: Fahd Kasumović)

koji su se izdavali bez plaćanja taksene pristojbe, nije se uzimala u obzir vojna dužnost podnosioca molbe (za razliku od situacije kada se molba podnosila za izdavanje pasoša). Certifikat je mogao poslužiti da se pomorcima izda služinska knjižica putem lučkih i pomorsko-sanitetskih ureda, odnosno putem konzularnih predstavništava.³⁹

Posebno su interesantne naredbe Zajedničkog ministarstva koje su se ticala izdavanja pasoša zemaljskim pripadnicima putem konzularnih predstavništava i misija, jer je ovim naredbama austrougarska vlast pitanje vanjskog suvereniteta, odnosno pitanje ko ima u inostranstvu pravo zastupati zemaljske pripadnike riješila u vlastitu korist. Već početkom aprila 1879. godine, prije nego je i potpisana Aprilska konvencija, Zajedničko ministarstvo je izdalo naredbu, podstaknuto molbom poslanika u Carigradu grofa Zichya, da mu se daju instrukcije o pitanju pasoša i viza za zemaljske pripadnike koji se nalaze u Osmanskom carstvu, da je poslanstvo ovlašćeno takvim ljudima koji se vraćaju u domovinu, a posebno otpuštenim vojnicima iz osmanske vojske izdavati legitimacijske papire u tu svrhu ili eventualno staviti vizu na pasoše koje su ovim ljudima izdale osmanske vlasti.⁴⁰ O pitanju davanja potpore bosanskohercegovačkim zemaljskim pripadnicima koji se nalaze na području Osmanskog carstva, a koji bi se za istu mogli obratiti austrougarskim konzularnim predstavništvima, nisu date precizne instrukcije.⁴¹ Naredba koja je ova

³⁹ Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 14. Februar 1880, Nr. 2955, betreffend die Ausstellung von Seereisedocumenten, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 625.

⁴⁰ Grof Zichy je, prema svom izvještaju, dao vize na 493 certifikata o otpustu iz osmanske vojske koji su bili izdati u svrhu povratka u domovinu. Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 7. April 1879, Nr. 801 B.H, betreffend die Passertheilung durch die Missionen und die Consulate und die Unterstützung bosnischer Landesangehöriger, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 392. Imamović ovu situaciju tumači kao dvojno državljanstvo koje su u tom momentu uživali bosanski zemaljski pripadnici. Imamović M. 1997. 25. Schneller također zaključuje da u ovom momentu pravo spoljnog suverenstva imaju i Monarhija i Osmansko carstvo. Schneller H. 1899. 89.

⁴¹ Ibidem. Ipak, na ove instrukcije se nije dugo čekalo. Narednog mjeseca je Zajedničko ministarstvo ovo pitanje riješilo na taj način da su Konzulatu u Carigradu data ovlaštenja da pruži potporu onim pripadnicima iz Bosne i Hercegovine kojima je ta pomoć bila neophodna. Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 12. Dezember 1880, Nr. 7976 B.H, betreffend die Unterstützung und Verpflegung bosnischer Landesangehöriger in Constantinopel, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 417. Time je bila okončana i posljednja etapa u stjecanju prava vanjskog suvereniteta nad pripadnicima Bosne i Hercegovine od strane Monarhije.

pitanja detaljnije regulirala uslijedila je nakon potpisivanja Aprilske konvencije i jasno ukazuje na tendenciju Monarhije da u definiranju pravnog položaja Bosne i Hercegovine i njenih stanovnika zaobiđe Osmansko carstvo. Prema naredbi izdatoj sredinom maja 1879. godine, konzularna predstavništva pripadnicima Bosne i Hercegovine, slično kao i svim pripadnicima Monarhije, imali su pravo izdavati privremene putne i legitimacijske isprave, pri čemu su, radi konstatiranja pripadnosti osobe koja podnosi molbu za izdavanjem ovih privremenih dokumenata, konzulati morali kontaktirati Zemaljsku vladu u Sarajevu, dok je za izdavanje formalnog pasoša konzulat predmet morao slati isključivo Zemaljskoj vladi u Sarajevu.⁴²

Osim toga, Zajedničko ministarstvo je nešto kasnije utvrdilo načelo prema kojem se pravosudna nadležnost austrougarskog građanskog komesara u Pljevljima prostire nad stanovnicima Bosne i Hercegovine koji se zateknu u dolini Lima isto onako kako se ona prostire na austrougarske podanike.⁴³

Uloga Gradskog poglavarstva u Sarajevu u izdavanju putnih isprava

Gradsko poglavarstvo⁴⁴ bilo je dužno objavljivati sve naredbe Zemaljske vlade, pa tako i one koje su se odnosile na izdavanje pasoša. Molbe za izdavanje pasoša podnosile su se kod Gradskog poglavarstva, a ono ih je upućivalo Ravnateljstvu redarstva na dalju obradu. Važan zadatak Gradskog poglavarstva bila je službena korespondencija sa nadležnim oblastima iz drugih dijelova Monarhije, a u vezi sa izdavanjem pasoša za određenu osobu, ili u vezi sa davanjem i primitkom informacija koje su bile ključne da bi se donijela odluka može li se nekome izdati pasoš.⁴⁵

⁴² Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 13. Mai 1879, Nr. 1890 B.H, betreffend die Ertheilung von Reiseurkunden an Angehörige Bosniens, *Sammlung 1878-1880*, Band I, 395. U praksi su konzulati često prelazili preko odredbi ove naredbe i izdavali i produžavali dokumente, a da se prethodno ne savjetuju sa Zemaljskom vladom u Sarajevu, zbog čega je Zemaljska vlada protestirala kod Zajedničkog ministarstva.

⁴³ Schneller H. 1899. 91.

⁴⁴ Fond Gradsko poglavarstvo, koji se nalazi u Historijskom arhivu Sarajevo, tek je u posljednje vrijeme počeo dobivati stručnu obradu u smislu izrade inventara za 1879. i 1880. godinu.

⁴⁵ Postoji evidentirano više prijepiski koje svjedoče o djelokrugu Gradskog poglavarstva, od kojih ćemo, radi ilustracije, navesti samo nekoliko. Gradsko poglavarstvo u Ljubljani pisalo je GP u Sarajevu radi rješenja domovinskog prava izvjesnog Ottomara Bučara, koji je

U aprilu 1880. godine Gradsko poglavarstvo je izdalo oglas u kojem je određeno da će se ubuduće molbe za izdavanje putnica (teskera) besplatno primati kod Gradskog poglavarstva i uvoditi u zapisnik uz donošenje potrebnih biljega. Posebno je naglašeno da molbe koje nemaju jemca (ćefilja, iskrivljeno od turske riječi *kefil*) neće biti primane. Uz oglas su bili priloženi i formulari vezani za jemstvo i vođenje zapisnika o primitku molbe.⁴⁶

Odredba da svaka podnesena molba za izdavanje pasoša ima uz sebe i osobno jemstvo vrlo je značajna, jer govori o pojačanoj kontroli pri izdavanju putnih dokumenata. Osobni jemac je bila osoba koja je na sebe uzimala odgovornost da se nekome licu može izdati pasoš. Pri tome je bilo navedeno ime osobe koja traži putnu ispravu, odredište putovanja, a nekada i posao kojim putuje. Osobna jemstva nekada su i precizirala koja se vrsta pasoša traži (za inozemstvo, Monarhiju ili za putovanje po Bosni i Hercegovini), kao i dužinu njegova trajanja. Jemac je obično bio povezan sa onim koji podnosi molbu ili rodbinskim ili poslovnim vezama. Mogao je jamčiti za pojedinca ili za cijelu porodicu.⁴⁷

Nesklad teorije i prakse: problem izdavanja pasoša jevrejskim porodicama iz Bosne naseljenim u Bugarskoj

Iako je austrougarska vlast nastojala u prvim godinama okupacije zakonskom regulativom riješiti pitanje pripadnosti bosanskohercegovačkog stanovništva, već krajem 1881. godine pojavio se slučaj koji nam je ukazao na to da ove zakonske odredbe u praksi još nisu bile implementirane na pravi način i da nisu bile poštivane.

rođen 1845. godine u Ljubljani, a u Sarajevu je služio kao koncipist. HAS, GP, br. 317/1880. Općinsko poglavarstvo Slatina poslalo je dopis GP Sarajevo u kojem se isto moli da pasoš koji se nalazi u prilogu uruči Jeleni Staruss, koja radi kao sobarica u Civilnoj bolnici. HAS, GP, br. 1275/1880. Kotarska oblast u Novskoj moli GP da potraži izvjesnog Ivana Gregorića i uputi ga u zavičaj jer mu je istekla putovnica. HAS, GP, br. 5059/1880. *Stuhlrichteramt* iz Martinsberga (Ugarska) upućuje molbu GP da se preda vojni pasoš Georgu Hajmásiu, koji pripada općini Saágh, a trenutno živi u Sarajevu. HAS, GP, br. 4816/1880. Najinteresantniji je slučaj gradskog nadstražara Dimitrija Karleuše, jer je prijepiska oko njegovog pasoša trajala od 4. marta 1879. do 25. novembra 1880. godine. HAS, GP, br. 4636, 5167, 4831, 6946/1880. (sve navedene signature odnose se na ovaj slučaj i poredane su hronološki).

⁴⁶ HAS, GP, br. 2612/1880.

⁴⁷ Navodimo primjer samo nekoliko takvih osobnih jemstava. HAS, GP, br. 605, 1666, 1848, 2456, 2613, 3037/1880.

Cijeli slučaj zainteresirao je Ministarstvo vanjskih poslova, Zajedničko ministarstvo finansija i Zemaljsku vladu, nakon što je prvo dobilo izvještaj barona Biegelebena iz Sofije od 13. decembra 1881. godine u vezi sa jevrejskim porodicama bosanskog porijekla naseljenim u Ruščuku i Vidinu. Spomenute porodice uspjele su dobiti bosanske inozemne pasoše (pod ovime se misli na inozemne pasoše koje izdaje austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini, op. A. K.) i to rade najvjerovatnije iz tog razloga što žele izbjeći dužnost služenja u bugarskoj vojsci.⁴⁸

Priča se komplicira početkom naredne godine kada Zajedničko ministarstvo finansija šalje dopis Ministarstvu vanjskih poslova u kojem navodi da su se vodili pregovori u slučaju Salomona Pinte iz Vidina, koji je jednom vadio pasoš u Bosni (nije precizirano kada), na osnovu čega ga je c.i k. konzulat trebao uzeti u zaštitu. Ovome su se usprotivile bugarske vlasti koje su isticale da je Pinto već dvadeset godina živio u Vidinu kao osmanski podanik. Baron Biegeleben je u svom izvještaju naveo da je bugarski ministar ovaj slučaj tumačio prema odredbama Berlinskog ugovora, te da je Pintu smatrao osmanskim podanikom. Biegeleben je još istakao da Pinto nije mogao steći bugarsko državljanstvo prema odredbama bugarskog ustava.⁴⁹ U ovom slučaju radilo se o vanjskom suverenitetu Monarhije, ali što je još značajnije, i o kompetenciji konzularnih vlasti, jer iako u izvještaju to nije istaknuto, postavlja se pitanje ko je jevrejskim porodicama izdao inozemne pasoše, kada je poznato da je za njihovo izdavanje nadležna Zemaljska vlada, a ona u cijelom kontekstu nije uopće spomenuta. Međutim, iz dalje korespondencije Ministarstva vanjskih poslova i Zajedničkog ministarstva finansija može se zaključiti da je odlučeno upozoriti bosanske vlasti da ubuduće ne izdaju pasoše u inozemstvu naseljenim Bosancima bez stroge provjere. Čak se razmišljalo i o opciji da se takvim ljudima više uopće ne izdaju pasoši, nego da ih se posmatra kao iseljenike.⁵⁰ Međutim, primjetna je i tendencija bugarskih kneževskih vlasti da izgleda spor koji su u vezi sa slučajem Pinto (kasnije se uz Salomona pojavio i njegov brat) vodile sa Monarhijom, te je u tom smislu napravljen jedan ustupak Austro-Ugarskoj i bugarski knez je priznao da braća Pinto mogu uživati austro-

⁴⁸ ABiH, ZMF, br. 9248/1881.

⁴⁹ Dopis je Ministarstvu vanjskih poslova upućen 23. januara 1882. godine. ABiH, ZMF, br. 355/1882.

⁵⁰ ABiH, ZMF, br. 6445/1882.

ugarsku konzularnu zaštitu.⁵¹

Spomenuti ustupak je ubrzo prerastao u standardnu proceduru kada su bosanskohercegovački pripadnici u pitanju, te je i krajem 1882. godine bugarski ministar vanjskih poslova potvrdio pravo Monarhije da štiti zemaljske podanike nastanjene u Bugarskoj, uz određena ograničenja. Čini se da je time spor sa bugarskim vlastima bio okončan, no ostalo je pitanje koliko su “bosanske vlasti” bile dobro instruirane u vezi sa pitanjem izdavanja pasoša, te je Ministarstvo vanjskih poslova u dopisu upućenom na Kalláya još jednom podvuklo potrebu da se tzv. bosanske vlasti još jednom opomenu da izdaju legitimacijske dokumente zemaljskim pripadnicima u inozemstvu tek nakon stroge provjere njihovih zahtjeva.⁵²

Začuđuje činjenica da se, usprkos ovim striktnim uputama o tome da bosanske vlasti moraju biti oprezne pri izdavanju pasoša zemaljskim pripadnicima u inozemstvu, i dalje javljaju slučajevi zloupotreba prilikom izdavanja pasoša. Početkom februara 1884. godine postaje sporan slučaj H. S. Abinona (u dokumentu pogrešno napisano Ahinon) iz Nikopolja i Leona Fincija iz Rasgrada. Upozorava se na činjenicu da neke španske (tj. sefardske) jevrejske porodice u Bugarskoj na osnovu civilnih isprava nabavljaju bosanske inozemne pasoše s kojima onda stječu pravo austrougarske konzularne zaštite, a sve to u cilju izbjegavanja vojne službe.⁵³ Zbog ovog je slučaja Zajedničko ministarstvo finansija uputilo dopis Zemaljskoj vladi u Sarajevu sa naredbom da se ubuduće postupa s najvećom preciznošću kod utvrđivanja zemaljske pripadnosti interesanata za pasoš koji se nalazi u inozemstvu i ako određena molba za izdavanje pasoša nije popraćena odgovarajućim obavještenjima od konzularnih predstavništava, Vlada je dužna obratiti se istima i tražiti podrobna obavještenja posebno o identitetu i zanimanju onoga koji podnosi molbu za pasoš.⁵⁴

Zemaljska vlada je, sa svoje strane, problem pronalazila u činjenici da određeni konzulati (zapravo onaj u Ruščuku) tamo nastanjenim zemaljskim pripadnicima vrše produžavanje u Bosni primljenih inozemnih pasoša. Drugi problem je Zemaljska vlada vidjela u vremenu zadržavanja zemaljskih pri-

⁵¹ Ibidem.

⁵² ABiH, ZMF, br. 6645/1882.

⁵³ Ministarstvo vanjskih poslova upozorilo je na ovaj slučaj Zajedničko ministarstvo finansija jednim dopisom od 12. februara 1884. godine. ABiH, ZMF, br. 896/1884.

⁵⁴ Ibidem.

padnika van domovine i postavljala je pitanje ograničenja tog vremena, jer su dotični imali i određene obaveze prema domovini.⁵⁵ Iako je Ministarstvo vanjskih poslova podržalo Zemaljsku vladu u svemu što je istakla, u dopisu koji je upućen Kalláyu ipak je naglašeno kako konzularni uredi, na osnovu njihovih ukupnih instrukcija, imaju pravo produžavati istekle pasoše, ukoliko za njihovo osporavanje ne postoje osnovane sumnje. Austrijski pripadnici mogli su produženje svojih pasoša tražiti upravo preko konzularnih predstavništava, ali je istaknuto i da u slučaju ugarskih pripadnika izdavanje i produžavanje pasoša spada u nadležnost Kraljevskog ugarskog ministarstva unutrašnjih poslova.⁵⁶

Međutim, Zemaljska vlada je provela istragu u vezi sa slučajem Abinon-Finci. Rezultate istrage detaljno je saopćila u dopisu koji je krajem marta 1884. godine uputila Zajedničkom ministarstvu finansija. Provedena istraga kretala se tragom utvrđivanja domovinske pripadnosti (zavičajnosti) dotičnih, te potom razmatranja da li isti imaju pravo na bosanske inozemne pasoše. Interesantno je da rezultati istrage nisu utvrdili krivicu konzularnih ureda koji su izdavali pasoše bez prethodnog dogovora sa Zemaljskom vladom, zatim koliko su pokazali neozbiljnost lokalnih organa vlasti, pa i same Zemaljske vlade u procesu provjere molbi za izdavanje pasoša, kao i njihovu upućenost u pravila za utvrđivanje zavičajnosti.⁵⁷ Ovaj dopis Zemaljske vlade pokazao je

⁵⁵ Ministarstvo vanjskih poslova podržalo je Zemaljsku vladu u pitanju suradnje sa konzulatima, te je istaklo da bi konzulati kod produženja pasoša zemaljskim pripadnicima trebali prvo stupiti u pregovore sa Zemaljskom vladom. ABiH, ZMF, br. 936/1884. Ovo Ministarstvo je samo nekoliko dana poslije uputilo dopis na konzulat (nije precizirano koji) u kojem je istaklo da se čini nužnim Zemaljskoj vladi da ona u pitanju bosanskohercegovačkih zemaljskih pripadnika čiji su pasoši istekli mora uvjetovati odobrenje za dalje zadržavanje u inozemstvu. Prema želji carskog finansijskog ministra, a shodno naredbi od 26. aprila 1879, br. 6904, zamoljen je konzularni ured da ubuduće zemaljskim pripadnicima ne izdaje nove, niti radi produženja starih pasoša, nego da pristigle molbe za pasoše uputi Zemaljskoj vladi u Sarajevu na kompetentnu obradu. ABiH, ZMF, br. 1339/1884.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Prema tvrdnji vladinog povjerenika za grad Sarajevo, porodice Abinon i Finci prije 69 godina napustile su Sarajevo i otišle u Bugarsku. Međutim, ove porodice ostale su i dalje zabilježene u registru Jevrejske općine kao njeni pripadnici, te je ova činjenica navela Policijsku direkciju da spomenutima, na njihov zahtjev, izdaju inozemne pasoše. U nedostatku jednog osmanskog domovinskog zakona, te usljed činjenice da su H. S. Abinon i Leon Finci ledični iz jedne provincije tadašnjeg Osmanskog carstva otišli u drugu, te prema tome nisu formalno iselili, smatra se da Policijska direkcija nije načinila grešku što ih je još smatrala zavičajnim

da lokalni organi vlasti nisu upoznati sa činjenicom da se pravo zavičajnosti gubi nakon što pripadnik općine duži niz godina izbiva iz iste. Drugi, mnogo značajniji propust leži u činjenici da nisu bili upoznati sa činjenicom da je postojao Zakon o osmanskim podanicima (koji, istina, nije mogao razmatrati pitanje zavičajnosti, jer takav pojam Osmanlije nisu poznavale, ali je mogao poslužiti za rasvjetljavanje ovog slučaja).⁵⁸

Izgleda da je Zemaljska vlada, nakon što je imala problema u slučaju Abinon-Finci, odlučila da sličnim molbama za izdavanje pasoša ne izlazi u susret, te da jevrejske porodice koje su iz Bosne davno preselile u Bugarsku više ne tretira kao zemaljske pripadnike.⁵⁹

To ipak nije bio slučaj sa drugim zemaljskim pripadnicima koji su također Bosnu napustili prije potpisivanja Berlinskog ugovora. Smatramo da je presudan faktor u tome bila činjenica da za iste nije postojala sumnja kako dobijanjem bosanskog inozemnog pasoša mogu izbjeći vojnoj dužnosti u zemlji u kojoj su nastanjeni.⁶⁰

u Bosni. Zemaljska vlada je zauzela stav da se ovim ljudima više ne može priznati zemaljska pripadnost, te je ujedno zamolila Ministarstvo da se zauzme da se ovim Jevrejima oduzmu izdati im pasoši. Zemaljska vlada je još navela da je od ukidanja Policijske direkcije podjela pasoša prešla u njen resor. ABiH, ZMF, br. 2012/1884. Zajedničko ministarstvo finansija prosljedilo je ovaj dopis Ministarstvu vanjskih poslova s napomenom da se pasoši u ovom slučaju trebaju oduzeti.

⁵⁸ *Zakon o podanicima otomanskim* objavljen je 3/15. februara 1869. u listu "Bosna". *Bosna, god. 3, br. 140*, Sarajevo: 3. i 15. februar 1869. 1. Prema članu 5. ovog zakona, osmanski podanici koji bez dozvole vlade prime strano državljanstvo i dalje će se smatrati osmanskim podanicima. Ove jevrejske porodice su iselile iz Bosne kao osmanski podanici. U Bugarskoj, prema Trnovskom zakonu iz 1879. godine, nisu mogli primiti bugarsko državljanstvo, te tako nisu mogli biti tretirani kao npr. iseljenici u Srbiju. Postavljalo se pitanje kome se ove porodice trebaju obratiti za putne isprave.

⁵⁹ U dopisu koje je Ministarstvo vanjskih poslova uputilo Zajedničkom ministarstvu finansija 19. decembra 1885. može se vidjeti da su određene jevrejske porodice rodom iz Bosne (njihova imena su navedena na drugom mjestu, a riječ je o članovima porodice Calmi-Eskenzi, te o Haimu i Menahemu Pinti) poduzele potrebne korake za produženje pasoša, ali da im Zemaljska vlada nije izašla u susret. ABiH, ZMF, br. 9305/1885.

⁶⁰ Interesantan je slučaj Sime Stefanovića iz Janje (kotar Bijeljina), koji se iz Bosne iselio 1865. godine, a posjedovao je osmanski pasoš, no, budući da je služio kao mornar, taj pasoš je izgubio u jednoj nesreći 1882. godine, te je podnio molbu za bosanski pasoš. Zemaljska vlada je u dopisu Ministarstvu naglašavala kako se njegov slučaj ne može povezivati sa slučajevima iz 1881. godine iz dva razloga: 1. dotični je rođen 1846. godine i prema tome nije podlijegao obavezi služenja vojnog roka i 2. nije iselio u Bugarsku, nego u Rumuniju. Ostavljena

* * *

Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske nastao je, gledano iz ugla pravne teorije, jedan *non-sence*. Prema pravnim izvorima (Berlinskom ugovoru i Aprilskoj konvenciji), suverenost sultana nad ovim provincijama nije bila upitna, ali je Monarhija uspjela u praksi uspostaviti vlast nad Bosnom i Hercegovinom u pravom smislu riječi, kršeći pri tome odredbe spomenutih ugovora, na koje se obavezala. To se najbolje ogleda u pitanju spoljne suverenosti nad bosanskohercegovačkim zemaljskim podanicima, koja je s osmanske prešla na austrougarsku vlast, budući da je ista donijela niz naredbi kojima je regulirano pitanje konzularne zaštite ovih podanika, te pravo konzulata da izdaju pasoše. Ipak, status stanovnika Bosne i Hercegovine bio je jedinstven. Oni nisu bili ni osmanski, ni austrijski, ni ugarski podanici, nego su stekli *Landesangehörigkeit*. Ova zemaljska pripadnost nikada nije bila jasno definirana. Stanovnicima Bosne i Hercegovine izdavane su tri vrste putnih isprava: za putovanje po zemlji, prema Monarhiji, te u inozemstvo. Prve su izdavale kotarske oblasti i ekspoziture, dok su inozemne pasoše izdavali Zemaljska vlada, te okružna oblast (ali samo u hitnim slučajevima). Uprkos mnogobrojnim naredbama koje su regulirale pitanje izdavanja pasoša, u praksi se nova vlast, bar u prvih desetak godina, susretala sa mnogim zloupotrebama, ali je i sama često pokazivala nespремnost da se nosi sa tim problemima. Stječe se dojam da je nekada bila dovedena u pitanje i kompetentnost Zemaljske vlade, kao i njena težnja da različito tumači i rješava slične slučajeve. Na kraju je važno istaći da se težnja Monarhije za uspostavom i dokazivanjem svoga suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom najbolje ogleda upravo u problematici zemaljske pripadnosti i praksi izdavanja pasoša stanovništvu. Ostaje pitanje bez odgovora: Kako su se uistinu osjećali stanovnici Bosne i Hercegovine, kao sultanovi, carevi ili samo svoji?

je sumnja glede tačke 1. da bi dotični mogao tražiti pasoš kako bi svog sina oslobodio od vojne dužnosti, ali se iz protokola uzetog u Konzulatu u Galatzu nije moglo zaključiti da li je Stefanović oženjen i ima li djece. Zemaljska vlada je svejedno bila stanovišta da mu se treba izaći u susret, iako je njegova rodna općina Janja iznijela mišljenje da isti, zbog dugog izbivanja, nema više pravo zavičajnosti, što je kotarska vlast u Bijeljini i potvrdila. Zajedničko ministarstvo finansija je, ipak, podržalo stanovište Vlade uz napomenu da se treba utvrditi porodično stanje Stefanovića. ABiH, ZMF, br. 10 348/1891. Smatramo da je Zemaljska vlada koristila duple aršine pri izdavanju pasoša i utvrđivanju prava zavičajnosti i pripadnosti, dok je postupak općine Janja bio u skladu sa propisima.

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

a) Neobjavljeni

1. Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, ABiH
 - Zemaljska vlada, Sarajevo
 - Zajedničko ministarstvo finansija

1. Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, HAS
 - Gradsko poglavarstvo

b) Objavljeni

- Bavčić U. (Ur.). 1991. *Bosanski ustav, fototip izdanja iz 1910. godine*. Sarajevo: Muslimanski glas.
- Bogićević V. 1949. "Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875. godine (Prema podacima iz izvještaja austro-ugarskog generalnog konzula Dra Svetozara Teodorovića u Sarajevu iz 1975)". *Godišnjak Istorijskog društva BiH, I*. Sarajevo: Istorijsko društvo BiH.
- *Die Habsburger Monarchie 1848-1918, Verwaltung und Rechtswesen*, Band II. 1975. Wien: Verlag Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Hertslet E. 1891. *The Map of Europe by Treaty, Vol. IV*. London: Printed for Her Majesty's Stationery Office by Harrison and Sons.
- *Osmanli Belgelerinde Bosna Hersek* (Bosna i Hercegovina u osmanskim dokumentima). 2009. Istanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (Generalna direkcija državnih arhiva).
- *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878-1880*, Band I. 1880. Wien.
- *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina 1881*. 1906. Sarajevo.
- *Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1882*. 1882.
- Younis H. 2009. "Osvrt na fond porodice Jelić u Arhivu Bosne i Hercegovine". *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine, Godina I, Broj 1*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine.

c) Novine

- *Bosna*
- *Neue Freie Presse*

d) Putopisi i studije

- Thoemmel G. 1867. *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien*. Wien: Verlag von Albert A. Wenedikt.

B. LITERATURA

- Caplan J. 2001. "This or That Particular Person: Protocols of Identification in Nineteenth-Century Europe". *Documenting individual identity: the development of state practices in the modern World*. Princeton: Princeton University Press.
- Classen L. 2004. *Der völkerrechtliche Status von Bosnien-Herzegowina nach dem Berliner Vertrag vom 13. 7. 1878*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Čepulo D. 1999. "Pravo hrvatske zavičajnosti i pitanje hrvatskog i ugarskog državljanstva 1868-1918-pravni i politički vidovi i poredbena motrišta". *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*. Zagreb: Pravni fakultet.
- Fahrmeir A. 2001. "Governments and Forgers: Passports in Nineteenth-Century Europe". *Documenting individual identity: the development of state practices in the modern World*. Princeton: Princeton University Press.
- Fournier A. 1909. *Wie wir zu Bosnien kamen*. Wien: Verlag von Christoph Reissers Söhne.
- Imamović M. 1997. *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Jellinek G. 1914. *Allgemeine Staatslehre*. Berlin:
- Juzbašić Dž. 2002. *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: ANUBiH.
- Juzbašić Dž. 2009. "Aneksija i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) za Bosnu i Hercegovinu". *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 36. Sarajevo: ANUBiH.
- Kasumović A. 2007. "Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba austro-ugarske uprave: prostitutke". *Historijski zbornik, Godina LX*. Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu.
- Kasumović A. 2008. *Njemački kolonisti u Bosni i Hercegovini u doba austro-ugarske uprave 1878-1918* (rukopis magistarskog rada odbranjenog na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu). Zagreb.
- Kreševljaković H. 1991. *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela I. Sarajevo: Veselin Maseleša.
- Lingg E. 1890. "Die staatsrechtliche Stellung Bosniens und der Herzegowina (Ein Beitrag zur Kritik der Lehre von den Staatenverbindungen)". *Archiv für öffentliches Recht-Fünfter Band*. Freiburg: Herausgegeben von Dr. Paul Laband
- Neumann L. 1885. *Grundriss des heutigen europäischen Völkerrechts*. Wien:
- Nježić Ž. 1910. *Bosna i Hercegovina sa gledišta međunarodnog prava, austro-*

ugarskog državnog zakona i modernog javnog prava od 5. 10. 1908. (Jedno neodržano predavanje). Zagreb: Štampa Srpske štamparije.

- Schmid F. 1914. *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*. Leipzig: Verlag von Veit & Comp.
- Schneller H. 1899. *Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine*. Beograd: Štamparija Kraljevine Srbije.
- Šehić Z. 2007. *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Ulbrich J. 1892. *Österreichisches Staatsrecht*, Freiburg:
- Von Kollesberg T. D. 1880. *Der monarchische Bundesstaat Oesterreich-Ungarn und der Berliner Vertrag nebst der Bosnischen Vorlage*. Wien:
- Wurmbrand N. 1915. *Die rechtliche Stellung Bosniens und der Herzegowina*. Wiener Staatswissenschaftliche Studien. Leipzig und Wien: Franz Deuticke.

Summary

LANDESANGEHÖRIGKEIT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S PEOPLE DURING THE FIRST YEARS OF AUSTRO-HUNGARIAN RULE

According to the article 25 of the Berlin Treaty, it was decided that Austria-Hungary would occupy and administer Bosnia and Herzegovina. Since this article did not define Bosnia and Herzegovina's position in detail, the newly created situation required that the Ottoman Empire and Austria-Hungary sign a convention on 21st April 1879 in order to regulate certain issues more precisely. Although it was stated in the introduction of the Convention that the occupation would not harm the Sultan's sovereign rights over these provinces nonetheless the new authorities swiftly assumed the role of the actual sovereign. Prominent jurists of the time developed a discussion about the legal position of Bosnia and Herzegovina. One group referred to the Convention and claimed that sovereignty over these provinces belonged to the Sultan whereas the other group based their views on the realistic situation and the picture "on terrain" arguing that the true sovereign was the Austrian emperor and Hungarian king. Very soon the new authorities completely assumed the so called external sovereignty over the provinces and started issuing travel documents to the Bosnian-Herzegovinian population. A number of legal acts which regulated this issue were passed. It was

attempted to define the term *Landesangehörigkeit* (national affiliation) of the local population but these efforts were easily thwarted. The term remained ambiguous until the very end of the Austro-Hungarian rule, without a legal act that could strictly define it. Efforts made to represent the question of *Landesangehörigkeit* (national affiliation) with a particular legal act were prevented. All this created difficulties for inhabitants, originally from Bosnia and Herzegovina residing in one of the South-Eastern European countries, who attempted to receive consular protection from the Austro-Hungarian authorities.

Key words: legal status of Bosnia and Herzegovina, *Landesangehörigkeit*, passports

UDK 325.254 (497.6+497.5 Slavonija) "1917/1920"
Izvorni naučni rad

PRIVREMENO IZMJEŠTANJE BOSANSKOHERCEGOVAČKE DJECE U SLAVONIJU (1917-1920) PREMA GRAĐI ARHIVA BOSNE I HERCEGOVINE

Mina Kujović

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Prilog se odnosi na aktivnosti koje su u posljednjim ratnim i prvim poratnim godinama (1917-1920) poduzimali predstavnici organa vlasti i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini te udruženja u Hrvatskoj u vezi sa spašavanjem djece od gladi, odnosno njihovom smještanju u Slavoniju (1917-1918) i povratku u zemlju (1919-1920).

Treća godina od izbijanja Prvog svjetskog rata bila je naročito teška, jer je vladala velika nestašica žita i svih životnih potrepština. Kako bi bar djeca bila pošteđena patnji, poduzete su velike aktivnosti za organiziranje slanje bosanskohercegovačke djece na prehranu u Slavoniju. U saradnji sa *Središnjim zemaljskim odborom za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika iz kraljevine Hrvatske i Slavonije* u Zagrebu, Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu i predstavnika vjerskih zajednica, 12.216 hercegovačke i bosanske djece organizirano je odvedeno u Slavoniju i udomljeno u tamošnjim familijama kako bi se tokom zime 1917/18. lakše prehranila.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, glad, spašavanje djece u ratu, fra Didak Buntić, Muslimansko sirotište u Vinkovcima

Uvod

Tokom Prvog svjetskog rata na području Bosne i Hercegovine nije bilo ratnih poprišta, ali su posljedice rata bile velike, naročito 1917. godine. Treće godine nakon izbijanja rata u cijeloj zemlji nastupile su izuzetno teške prilike. Radno sposobno stanovništvo bilo je mobilizirano u austrougarsku vojsku, pa su zbog nedostatka muške radne snage njive ostale neobrađene, a u Hercegovini je trajala i višegodišnja suša. Zbog ratne privrede koja se očitovala u stalnim rekvizicijama stoke za vuču i hrane za vojne potrebe, neobrađenih njiva i višegodišnje suše u zemlji nastala je velika nestašica hrane. U nekim dijelovima Hercegovine i Bosanske krajine bilo je smrtnih slučajeva zbog gladi i iscrpljenosti.

Kako bi najmlađi bili bar malo pošteđeni posljedica gladi i nastupajuće zime (1917/1918), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu rado je prihvatila poziv *Središnjeg zemaljskog odbora za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika iz kraljevine Hrvatske i Slavonije u Zagrebu*¹ (dalje *Središnji zemaljski odbor*) da se djeca iz Hercegovine, koja su najviše trpjela zbog nestašice namirnica, *izmjestite na zimnicu u župnije krajeve Hrvatske* radi lakše prehrane.

Kako su hercegovačka djeca bila veoma dobro primljena u slavonskim familijama u različitim gradovima i selima, aktivnosti na spašavanju djece od gladi i njihovom izmještanju u Hrvatsku proširila su se i na djecu iz Bosne.

Organizirano slanje bosanskohercegovačke djece u Slavoniju

Zalaganjem gospodina dr. Josipa Šilovića, redovnog sveučilišnog profesora i predsjednika *Središnjeg zemaljskog odbora* u Zagrebu, u Hrvatskoj je početkom jeseni 1917. godine pokrenuta velika akcija da se djeca iz Hercegovine, u kojoj je zbog dugogodišnjih suša vladala glad i nestašica životnih namirnica, radi bolje prehrane otpreme u rodnije krajeve Hrvatske. Odbor se pismenim pozivom obratio na predstavnike rimokatoličke zajednice i HKPD

¹ *Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika iz kraljevine Hrvatske i Slavonije* iz Zagreba bio je organ Kraljevske hrvatske vlade i bio je u periodu Prvog svjetskog rata zadužen za brigu o djeci u cijeloj Hrvatskoj. *Odbor* je imao podređene organe, pododbore koji su provodili i nadzirali poslove oko zbrinjavanja ugrožene djece. Predsjednik *Središnjeg zemaljskog odbora* je bio univerzitetski profesor iz Zagreba dr. Josip Šilović, koji se zalagao da se aktivnosti *Odbora* prošire i na Bosnu i Hercegovinu.

Napredak, Islamske vjerske zajednice i predsjedništvo MKPD *Gajret* i Srpsko-pravoslavne zajednice mitropolita dabrobosanskog da izaberu i dovedu u Slavoniju određen broj djece *na zimnicu*.

Ovaj je poziv prvi prihvatio direktor Franjevačke gimnazije u Širokom Brijegu fra Didak Buntić, pa je brzo i uspješno organizirao sakupljanje djece i njihovo otpremanje u Hrvatsku.²

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu od samog početka uključila se u aktivnosti oko akcije na spašavanju, odnosno izmještanju hercegovačke djece u Slavoniju. Za akciju su bili zaduženi vladin savjetnik dr. Georg Grassl, odjelni predstojnik *Odjela za bogoštovlje i nastavu* pri Zemaljskoj vladi, i dr. Eugen Sladović pl. Sladovički, vladin podtajnik. Zemaljska vlada je omogućila da sva djeca i njihovi pratioci besplatno putuju bosanskohercegovačkom željeznicom, a da na svim stanicama kuda su vozovi prolazili domaćini pripreme hranu za djecu.

Prva grupa hercegovačke djece katoličke vjere iz Mostara vozom je otputovala 11. septembra 1917. godine. Djeca su lijepo primljena i razmještena po domaćinskim kućama u Slavoniji pa je akcija nastavljena i proširena i na ostale dijelove Bosne i na djecu pripadnike muslimanske i pravoslavne vjere. Posljednja grupa djece pravoslavne vjere iz Hercegovine je 28. decembra 1917. godine skupljena u Mostaru i vozom otputovala preko Bosanskog Broda u Slavoniju.

Dr. Eugen Sladović pl. Sladovički od Vlade je bio zadužen da putuje sa djecom i u Hrvatskoj organizira njihovo razmještanje po familijama. Bio je zadužen i da o svemu detaljno izvještava Zemaljsku vladu, te da o putovanju i smještaju djece po Slavoniji piše članke za novine. U *Sarajevskom listu* od 20. septembra 1917. pa do februara 1918. objavljeni su feljtoni o deset organiziranih *putovanja ferijalnih kolonija hercegovačke i bosanske djece*, kako je dr. Sladović nazvao ova putovanja.

Od septembra 1917. do februara 1918. godine uspješno je organizirano putovanje jedanaest grupa u kojima je bilo od 200 do 500 djece. Ukupno je izmješteno u 11 grupnih putovanja 12.216 djece u dobi od 6 do 17 godina, najviše iz Hercegovine, istočne i zapadne Bosne.³

² Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZV) br.151591, šifra (š) 67/126/34- 1917.

³ ABH, ZV br. 4829, š. 91/16/7 -1919.

U prvih pet grupa bila su uglavnom katolička djeca iz Hercegovine, a onda su otpremana iz svih dijelova Bosne i Hercegovine i pravoslavna i muslimanska djeca.

U cijeloj Bosni i Hercegovini, a naročito u Sarajevu, odvijale su se različite aktivnosti za prikupljanje odjeće, obuće i novčanih priloga za djecu otpremljenu na prehranu u Slavoniju. I o ovim aktivnostima pisano je u *Sarajevskom listu*.

Privilegirana zemaljska banka u Sarajevu otvorila je za *Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika kraljevine Hrvatske i Slavonije u Zagrebu - poseban račun za bosansko-hercegovačku djecu u Hrvatskoj*. Potpisnik računa bio je odjelni predstojnik Georg Grassl.⁴

Putovanje prve grupe hercegovačke djece u Hrvatsku

Putovanje prve grupe hercegovačke djece specijalnim "dječjim vozom" (kako stoji u dokumentima) od Mostara do Slavanskog Broda trajalo je dva dana, od 11. do 13. septembra.

Fra Didak Buntić uspio je za nepun mjesec dana sabrati djecu katoličke vjere na sabirno mjesto u Mostaru. Bio je to zaista veliki posao, jer je trebalo uvjeriti majke da im se djeca, pa makar i na kratko vrijeme, odvedu od njih.⁵ U Mostaru je 11. septembra 1917. godine fra Didak Buntić sabrao 346 djece od 6 do 17 godina iz tri hercegovačka kotara (Ljubuški, seoski dio kotara Mostar i Konjic) koji su najjače stradali od nerodnih sušnih godina. Među njima bilo je preko 50 djevojčica, a ostalo su bili *sve muškići*.⁶ Dana 11. septembra 1917. godine krenuo je iz Mostara rano ujutro poseban željeznički dječiji voz koji je Zemaljska vlada za čitav put do Bosanskog Broda stavila besplatno na raspolaganje za djecu i njihove pratiocje.⁷ Djecu su pratili fra Didak Buntić, župnik

⁴ ABH, ZV br. 236849, š. 91/16/39 -1918.

⁵ U početku su roditelji bili dosta nepovjerljivi i bilo je teško sakupiti djecu. Kad se saznalo iz članaka objavljenih u *Sarajevskom listu* i pisama koja su djeca iz Slavonije slala roditeljima i rođacima kako su lijepo dočekani i da tamo gdje su došli mogu jesti do sitosti, nije više bilo problema oko skupljanja djece.

⁶ Dr. Eugen Sladović pl. Sladovički je u opširnom feljtonu detaljno opisao kako je fra Didak Buntić sabrao djecu i kako su djeca putovala do Bosanskog Broda. Feljton je objavljivan u *Sarajevskom listu* od 20. do 25. septembra, brojevi 230-233.

⁷ U *Sarajevskom listu* broj 231 od 21. septembra u rubrici *Sarajevske novosti* na trećoj strani

iz Vitine fra Serafin Dodig i profesor na Franjevačkoj gimnaziji u Širokom Brijegu, fra Bernard Smoljan, te nadliječnik Šimunec i učiteljica Rizzi.⁸

Specijalni voz u kojem su putovali gladni mališani i njihova pratnja u Sarajevu je svečano dočekan u 7 sati uvečer. Novinar je u rubrici *Sarajevske novosti* u *Sarajevskom listu* čitaocima opisao ovaj prvi transport izmještanja gladne djece na sljedeći način: *Vlak koji je kasni čitav sat na kolodvoru je dočeka podtajnik dr. Eugen Sladović pl. Sladovički, odjelni predstojnik dr. Grassl, predsjednik HNZ dr. Stjepan Kukrić, Đuro Džamonja i druga publika. Bilo je 329 djece⁹ od 6-16 godina, a najviše ih je od 9-13[...]. Za ovu djecu to je bilo prvo veliko putovanje. [...] svako ima torbicu s nešto hrane, a haljina ne nose nikakvih, jer se iz Zagreba javilo da ih ne trebaju sobom nositi. Djeca su noćila u školskim prostorijama na Marijin Dvoru i nakon doručka, 12. 9. su krenuli u pratnji bivšeg narodnog zastupnika Džamonje da razgledaju grad. [...] Nakon ručka u činovničkoj menzi nastavili su put za Bosanski Brod u pratnji tri franjevca, podtajnika dr. Sladovića i kotarskog nadliječnika dr. Oto Schwarz-a. Ova su djeca većinom iz Širokog Brijega i Rasna. U Brodu će ih dočekati predstavnici Središnjeg odbora za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika u Zagrebu.*¹⁰

U 3 sata i 30 minuta poslije podne 12. septembra 1917. godine krenuo je specijalni besplatni "dječiji" voz sa Željezničke stanice u Sarajevu prema Bosanskom Brodu. Sa djecom su otputovali, osim pratnje koja je sa njima doputovala iz Mostara, još kotarski nadliječnik dr. Oto Schwarz, školski upravitelj Nikola Palandžić i Bunek, učiteljice Zlata Bosanac i Irma Halama i potpredsjednik Hrvatske narodne zajednice gospodin Đuro Džamonja.

Na stanici u Zenici djeca su bila lijepo primljena oko pola osam uvečer i u obližnjim vojničkim barakama im je priređena večera, pa su oko 10 sati nastavili putovanje. Voz je stigao u Bosanski Brod u 8 sati ujutro 13. septembra. Na

je objavljena sljedeća vijest: *Hercegovska djeca na putu u Hrvatsku u Sarajevu* "Sutra ćemo u Sarajevu vidjeti 400 djece iz kršne Hercegovine koja dolaze vozom iz Mostara u 6 sati uveče, pa će noć provesti ovdje a onda otputovati u Hrvatsku, gdje će se uzeti preko zime. Za ukonačenje djece će se pobrinuti vladin povjerenik, a večeru i zajuttrak će dobiti u činovničkoj menaži."

⁸ ABH, ZV, br. 151591. š. 67/126/34 -1917.

⁹ U prvom nastavku feljtona *Putovanje prve ferijalne kolonije hercegovačke djece u Hrvatsku* dr. Sladović navodi da je bilo 346 djece (*Sarajevski list* br. 230 od 20. 9. 1917. 1).

¹⁰ *Sarajevski list*, br. 223 od 12. 9. 1917. 3.

stanici su ove putnike dočekali upravitelj Kotarske ispostave dr. Leo Steindler i izaslanik *Središnjeg zemaljskog odbora* dr. Rogulja. On je bio zadužen da hercegovačku djecu primi i odvede do njihovih novih boravišta koja su trebala za izvjesno vrijeme da im zamijene rodni hercegovački dom. Njihov dolazak zapisan je na sljedeći način: *Djeca su uredno izašla iz vlaka, postavila se u redove po četvero, te uz našu pratnju krenula gradom do vojničke karantinske postaje koja se nalazi uz obalu Save preko puta Slavenskog Broda. [...] Tu je sad započela dezinfekcija dječijih odijela, te kupanje, pranje i šišanje djece.*¹¹

Gospodin Rogulja preveo je hercegovačku djecu pješice preko savskog mosta u Slavonki Brod. Tu ih je razdijelio na tri grupe, dvije po 120 djece i jedna od 100 djece i smjestio ih u dva voza.¹² Troškove prijevoza u Hrvatskoj za svu djecu i njihovu pratnju je podmirio *Središnji zemaljski odbor*. Jednu grupu od 120 djece vodio je fra Smoljan sa učiteljicom Irmom Halama i školskim upraviteljem Palandžićem u Vinkovački kotar. Za ovu djecu je organiziran poseban Vinkovački odbor, koji im je priredio srdačan doček.

Dvije grupe su drugim vozom krenule prema Vukovaru, a vodili su ih fra Didak Buntić, dr. Schwarz, pristav Šimunec i učiteljice Zlata Bosanac i Rizzi. Jedna grupa ovog dječijeg transporta otišla je za Ilok, gdje je djecu dočekao i zauzeo se za njihov smještaj osobno dr. Josip Šilović, predsjednik *Središnjeg zemaljskog odbora*. Treća grupa od 100 djece je pod vodstvom fra Dodiga i školskog upravitelja Buneka krenula prema Slavonskom Stupniku, gdje je u dvije općine (Stupnik i Drenik) smješteno po 50 djece.

Tako je odvedena i po Slavoniji razmještena prva grupa hercegovačke djece koja su tu trebala, kako su organizatori planirali, provesti nastupajuću hladnu ratnu zimu 1917/1918. godine. Međutim, djeca su u Slavoniji ostala sve do ljeta 1919. godine, kad su organizirano vraćena u zemlju, onako kako su i odvedena, o čemu govorimo u drugom dijelu ovog priloga.

¹¹ *Putovanje prve ferijalne kolonije hercegovačke djece u Hrvatsku, Sarajevski list* br. 232 od 24. 9. 1917. 1.

¹² Fra Didak Buntić je u Sarajevu ostavio osam odraslijih djevojčica. One su zbrinute u sigurnim rukama kod dobrih obitelji u Sarajevu i uz malen rad u kući trebale su imati svu opskrbu. U Sarajevu u Zemaljskoj bolnici je ostavljen i jedan dječak pošto je u putu obolio od osipa. (*Putovanje prve ferijalne kolonije hercegovačke djece u Hrvatsku, Sarajevski list* br. 233 od 25. 9. 1917. 2)

Putovanje djece (grupe od II do IX)

U drugoj grupi bilo je 206 katoličke djece iz Hercegovine koja su sabrana u Rasnom i Zubcima. Dr. Eugen Sladović pl. Sladovički u drugom feljtonu pod nazivom *Druga ferijalna kolonija hercegovačke djece* detaljno je opisao kako su djeca sabrana, kako su putovala, ko je bio sa njima u pratnji, te kako su smještena u Slavoniji.¹³

Nakon što su djeca stigla u Mostar, odvedena su u Gradsku banju *Franjo Ferdinand* na kupanje. Iz uprave grada sva su djeca dobila toplu čorbu od graha i komad svježeg bijelog hljeba. Za vrijeme jela posjetio ih je gradonačelnik grada Mostara Mujaga Komadina, koji je *na taj način zasvjedočio svoju toplu djelotvornu simpatiju za djecu koja su morala ostaviti svoj rodni dom*.¹⁴

U trećem transportu bila su hercegovačka djeca iz seoskih kotara oko Mostara, iz Ljubuškog (župe Ružići, Grude, Međugorje i Tiholjina) i iz Konjica. Ovo je, od svih jedanaest grupa, po broju odaslane djece bila najbrojnija grupa. Od 522 djece njih 520 je bilo katoličke i dvoje pravoslavne vjere. Fra Didak Buntić je dr. Eugenu Sladoviću pl. Sladovičkom rekao da mu je ovo dvoje djece dala njihova majka u Mostaru i da nije *imao srca da ih ne primi*.¹⁵ Još je dodao da bi sada bez problema mogao sabrati daleko više djece, ali da je veoma teško organizirati njihov prijevoz, ishranu i smještaj. Među ovom djecom bile su 173 djevojčice. Za ovaj put sva djeca su sabrana u Mostaru. Mnogo njih je, zbog toga što su iz nepristupačnih i udaljenih mjesta, moralo sa svojim pratiocima pješaćiti i po nekoliko kilometara da bi stigli na sabirno mjesto u Mostaru.

Popisivanje djece za treći transport obavljeno je 4. oktobra, a djeca su na put krenula 5. listopada/oktobra 1917. godine. Tokom putovanja djeca nisu napuštala voz, samo su im na stanicama kud je prolazio voz domaćini donosili toplo jelo. Nakon završene dezinfekcije u Bosanskom Brodu sa pratnjom su pješice prešli most i u Slavanskom Brodu razdijeljeni u veće grupe. Otputovali su sa pratiocima u Orlovac, Andrijevice, Svilaj, Kopanicu, Srijemske Karlovice, Kamenicu i Pobratovadin. Prema pisanju *Sarajevskog lista*, putovanje trećeg transporta hercegovačke djece za Slavoniju je proteklo u najboljem redu.¹⁶

¹³ *Sarajevski list*, brojevi od 238. do 242. (od 2. do 6. oktobra 1917)

¹⁴ *Sarajevski list*, broj 238. od 2. oktobra 1917. 1.

¹⁵ Isto.

¹⁶ *Sarajevski list*, brojevi od 245. do 248. (od 10. do 13. oktobra 1917)

Četvrta grupa od 312 katoličke hercegovačke djece sabrali su i pratili fra Didak Buntić i franjevci župnici. Djeca iz ove grupe su smještena u sljedećim kotarima: Zemunskom, Vukovarskom, Iločkom i Indijskom. Dr. Eugen Sladović pl. Sladovički je i ovo putovanje detaljno opisao. Opisano je i kako su ova djeca primljena u novim boravištima.¹⁷

Dr. Josip Šilović je ispred *Središnjeg zemaljskog odbora* u Zagrebu izrazio spremnost da se akcija spašavanja djece proširi na cijelu Bosnu i Hercegovinu i na djecu pripadnike pravoslavne i muslimanske vjere. *Odbor* je za muslimansku djecu osigurao zaseban internatski smještaj u Vinkovcima.

Prema feljtonu dr. Eugena Sladovića, *Peta ferijalna kolonija hercegovačke djece u Hrvatsku*¹⁸ otpremljena je u Slavoniju 18. novembra. U grupi je bilo 145 hercegovačke djece iz srpskopравoslavnih porodica. Ovu djecu je po nalogu mitropolita dabrobosanskog, Eugena Letice sakupio mitropolit zvorničko-tuzlanski Ilarion Radonić. Ova su djeca bila iz tri hercegovačka kotara: Nevesinjski, Trebinjski i Bilećki.

Dr. Sladović u vezi sa sabiranjem ove djece navodi kako su vjerski službenici trebali imati dosta truda da bi uvjerali ljude kako neko tamo daleko hoće da primi i džaba hrani njihovu djecu. Ova djeca bila su smještena u Staroj Pazovi, a tokom puta o njima su brinuli učiteljica Marija Vojnarović, velečasni Dušan Gačinović, te školski nadzornik Vojislav Borić.

U *Sarajevskom listu* 27. oktobra 1917. godine u rubrici *Sarajevske novosti* objavljena je vijest da su Rijaset Islamske zajednice i Vakufsko-mearifski saborski odbor otposlali raspise (*okružnice*) vakufskim kotarskim povjerenstvima da sastave popise djece kako bi se imali poslati na prehranu u Hrvatsku.¹⁹ U članku se još navodi da je *Središnji zemaljski odbor* u Zagrebu našao jednu zgradu u Vinkovcima a jednu u Novoj Gradišci gdje će biti djeca smještena.

Ovaj raspis je dobro prihvaćen pa je već u šestom transportu bilo 350 srpskopравoslavne i 120 muslimanske djece iz svih krajeva Bosne.²⁰

¹⁷ *Sarajevski list*, brojevi od 250. do 252. (od 16. do 18. oktobra 1917)

¹⁸ *Sarajevski list*, brojevi 278, 281, 283. (19, 21. i 23. novembar 1917)

¹⁹ *Sarajevski list*, br. 260, 26. oktobar 1917. 3.

²⁰ *Sarajevski list*, br. 281, 21. 11. 1917. Na trećoj strani je objavljena kratka vijest: Šesta ferijalna kolonija bosanskohercegovačke djece za Hrvatsku. *Noćas će putovati preko Sarajeva šesta kolonija bosanskohercegovačke djece koja ide na prehranu u Hrvatsku. Među njima je djece islamske vjere 120, a srpsko-pravoslavne 350.*

Muslimanska djeca su smještena u zasebnoj zgradi u Vinkovcima

Prema dokumentima u fondu Zemaljske vlade, prvo dvoje muslimanske djece je otputovalo 3. oktobra, zatim 13. novembra 145, 20. novembra 269, 5. decembra 202 i 7. decembra 200. Ukupno je 818 muslimanske djece krajem 1917. odvedeno *na zimnicu* u Slavoniju. Muslimanska djeca bila su iz Bosanske krajine, a kasnije su im se pridružila i djeca iz istočne Bosne (Foča, Rogatica) i srednje Bosne (Travnik, Livno, Glamoč).

Kako su hercegovačka djeca lijepo prihvaćena i smještena u domaćinske kuće po cijeloj Slavoniji, aktivnosti u vezi sa izvođenjem djece su nastavljene. Trebalo je prije nastupajuće zime 1917/1918. što više djece sabrati, otpremiti i razmjestiti po slavonskim gradovima. Nakon što su u Slavoniju pristigla i muslimanska djeca iz Bosanske krajine, pojavio se problem u vezi sa njihovom ishranom. Za muslimansku djecu je trebalo osigurati ishranu u skladu sa islamskim propisima, pa je *Središnji zemaljski odbor* u Zagrebu za njih opremio zgradu u Vinkovcima gdje je prije rata bila svilara. U zgradi je bilo provedeno centralno grijanje, ali je bila neuvjetna za internat zbog razmještaja prostorija koje su se teško zagrijavale.²¹

U januaru 1918. godine za muslimansku djecu je otvorena četverorazredna osnovna škola u prostorijama Vinkovačke gimnazije, u zgradi udaljenoj oko jedan kilometar od zgrade gdje je bio internat. Kako su djeca bila slabo obučena i zgrada se teško zagrijavala, internat je sljedeće zime premješten u istu zgradu gdje je bila i škola, pa djeca nisu morala pješačiti. U spisima Zemaljske vlade internat i osnovna škola nazivaju se *muslimansko sirotište* i *kolonija muslimanske djece u Vinkovcima*.²²

²¹ U Vinkovcima su muslimanska djeca bila smještena u zasebnom muslimanskom internatu, gdje su išli i u školu. U zvaničnim spisima ovaj internat i škola se nazivaju *kolonija muslimanske djece u Vinkovcima*. 14. XI 1917. iz rudnika Kreka bosanskohercegovačkom željeznicom u Vinkovce je po nalogu Vlade otpremljen vagon ugljena, jer je rano nastupila jaka zima, pa je trebalo zagrijavati zgradu u kojoj su bila smještena muslimanska djeca. Kotarski predstojnik u Vinkovcima je 19. X pisao gradskoj upravi u Sarajevo da se što prije pošalje nekoliko vagona ugljena za *muslimansku koloniju u Vinkovcima*, a da muslimanska djeca koja još trebaju biti poslana budu dobro obučena i obuvena, te da ponesu za sada bar dvostruko rublje i čarape. Ovo je bilo teško ispoštovati jer je u Bosni i Hercegovini, zbog rata, bila velika nestašica odjeće i obuće.

²² U Vinkovcima su djeca bila pod nadzorom upravitelja iz Bosne, a za njih je bila organizirana posebna kuhinja i osnovna škola. Upravnik Kolonije muslimanske djece u Vinkovcima i učitelj u Osnovnoj školi je bio učitelj Hamdija Kreševljaković, kojeg je plaćala Zemaljska vlada, dok

Putovanje desete *ferijalne kolonije hercegovačke djece*

Zbog velike zime i visokog snijega najteže je bilo putovanje djece u desetom transportu, kojim su iz Mostara djeca trebala 28. decembra 1917. godine krenuti za Bosanski Brod.

U ovoj grupi bilo je 437 djece, od toga 432 pravoslavne i petero katoličke vjere. Djeca pravoslavne vjere, sabrana po parohijama u različitim kotarima Hercegovine, bila su: 122 iz Nevesinjskog, 246 iz Gatačkog, 42 iz Trebinjskog i 27 iz Mostarskog kotara.

Putovanje ove desete grupe proteklo je sa mnogo problema. Zbog jake zime vojni kamioni koji su poslani po njih iz Mostara nisu mogli upaliti motore. Sva su se djeca nakon velikih problema ipak sabrala, pa je 26. decembra voz krenuo sa mostarske stanice. Dr. Eugen Sladović pl. Sladovički u *Sarajevskom listu* u feljtonu *Deseta ferijalna kolonija hercegovačke djece*, nakon što je opisao kako su djeca s velikom mukom doputovala do Mostara, nastavak putovanja opisuje na sljedeći način: *Za dan 26. decembar 1917. bio je uređen odlazak iz Mostara. Al' čovjek snuje, a Bog određuje! Sniježna vijavica, koja je tako otežala put našim Nevesinjcima do Mostara, zamela je i na drugim mjestima ceste i puteve, nanijela je preko noći brda snijega, zatrpala željezničku prugu mjestimice do na dva metra snijegom. Taj je dan vozila željeznica samo od Mostara do Jablanice; dalje preko Ivan-planine nije mogla od visoka snijega [...]. Dječiji se put morao odgoditi. Držalo se prvi dan, da će ta prometna zapreka potrajati samo kratko vrijeme, koji dan, pa se nije mislilo na povratak kući. No desilo se drugačije. Snijeg je potrajao i, dalje, padao je po cijeloj Bosni dan i noć kroz 36 sati i uzrokovao djelomičnu obustavu željezničkog prometa na stanovitim prugama, i osobito na pruzi Mostar-Sarajevo. Djeca nisu mogla nikud i nikamo. To je potrajalo nekoliko dana. Svaki se dan izgledalo otvaranje prometa i nastup daljnjeg puta [...] Tako je to išlo iz dana u dan. Djeca su postajala nestrpljivima. Sve su pitala, kad će dalje u Hrvatsku, a svaki ih se dan tješilo: Sutra ćemo [...] Sutra ćemo! i eto najednom i Nove godine. Djeca su čitavo to vrijeme provela u prostorijama osnovne škole. Svaki su dan dobivala dva puta jesti i dovoljan obrok kruha, za što se skrbio mjesni odbor i tamošnja okružna oblast.[...] Čim je pruga bila očišćena djeca su 1. januara 1918. godine oko 12 sati po danu krenula prema Bosanskom Brodu preko Sarajeva. Uz put se voz zadržao samo u Zavidovićima i u Bosanski Brod je stigao 2. januara u 6 sati uvečer. Na željezničkoj*

su ekonom i kuhar bili iz Bihaća i njih je plaćao Rijaset Islamske zajednice.

*stanici djecu su dočekali upravitelj kotarske ispostave dr. Leo Steindler, općinski bilježnik Milan Čavka i mnogobrojni građani. Ispred Središnjeg zemaljskog odbora iz Zagreba dr. Đuro Basariček i dr. Pero Rogulja. Djeca su, neka kolima a neka pješice krenula u karantinsku postaju. Ovdje su dobili toplu večeru i prenoćište. Sutra su djeca nastavila vožnju do Vinkovaca gdje su razdijeljena u grupe. Najviše djece je smješteno u Osijeku i po kotarima srijemsko-karlovačkim.*²³

Posljednja jedanaesta organizirana grupa bosanskohercegovačke djece je otputovala 8. februara 1918. godine, ali o njenom putovanju nije objavljen feljton u *Sarajevskom listu*.

Putovanjem u Hrvatsku i smještajem ove jedanaeste grupe završene su aktivnosti na izmještanju bosanskohercegovačke djece. Predstavnici *Središnjeg zemaljskog odbora*, iz Zagreba dr. Basariček i dr. Rogulja obišli su djecu i dr. Sladoviću su izjavili da su sva zdrava i zadovoljna.

Organiziran povratak bosanskohercegovačke djece iz Hrvatske

Kad su djeca u grupama otpremljena na zimovanje i prehranu u Slavoniju, mislilo se da će tamo ostati samo do sljedeće žetve 1918. godine. Međutim historijske okolnosti zbog različitih političkih dešavanja nisu dozvolile organiziran povratak djece sve do ljeta 1919. godine, a neka su ostala i do 1920. godine.²⁴

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu već je 8. marta 1919. godine zadužila Odjeljenje za socijalnu politiku da organizira povratak bosanskohercegovačke djece iz Slavonije u Bosnu i Hercegovinu. Za ovaj posao je ispred Vlade zadužen dr. Eugen Sladović pl. Sladovički, koji je odmah otputovao u Zagreb kako bi u saradnji sa *Središnjim zemaljskim odborom* u Zagrebu organizirao povratak djece.

²³ Sarajevski list, br. 7. od 11. januara 1918. 1.

²⁴ Političke prilike u Bosni i Hercegovini nakon završetka Prvog svjetskog rata imale su buran i dinamičan tok. Promjene su bile izrazite kako na političkom i društvenom planu tako i na privrednom polju. Bosna i Hercegovina je kraj Prvog svjetskog rata dočekala opet u sastavu tuđe države, Kraljevstva SHS. U periodu od 1918. do 1923. godine u Bosni i Hercegovini su se smijenile tri vlade: Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu od 30. novembra 1918. do 31. januara 1919, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu od 1. februara 1919. do 14. jula 1921. i Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu od 21. jula 1921. do 31. decembra 1923. godine.

Svako dijete koje se sa prehrane vraćalo u zavičaj te svaki pratilac djece dobili su odgovarajuću potvrdu na temelju koje je djetetu i pratiocu izdana besplatna vozna karta od Bosanskog Broda do one željezničke postaje koja je bila najbliža njihovom mjestu boravka. Vladinom podtajniku dr. Sladoviću, zaduženom za organiziranje povratka djece, dodijeljena je besplatna vozna karta II razreda za sve željezničke pruge u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj za vrijeme od 25. maja do 30. augusta 1919. godine.

U vezi sa organiziranjem ove akcije upućen je raspis svim kotarskim uredima, kotarskim ispostavama, okružnim oblastima i Vladinom povjereniku za zemaljski glavni grad Sarajevo da se angažiraju prihvatni odbori i organizacije koji su svojevremeno preuzeli brigu oko otpremanja djece na prehranu izvan granice zemlje. Odbori su trebali sastaviti popis svojevremeno otpremljene djece, i to za svaku pojedinu općinu posebno, te po tome ustanoviti koja su se djeca već vratila svojim kućama da se tačno zna koja su djeca još vani. Isto tako, uredi su bili zaduženi obavijestiti roditelje čija su djeca bila na prehrani u Hrvatskoj da će im djeca biti “uredno vraćena”, te da se sami ne izlažu trošku i odlasku po njih.²⁵

Djeca su se najvećim dijelom vraćala preko Bosanskog Broda, a dijelom i preko Bosanskog Novog i Prijedora. Zemaljska vlada je zadužila kotarske odbore u ovim mjestima da pripreme hranu za djecu i njihove pratiocice onako kako su to uradili i prilikom njihove otpreme iz zemlje jer, *djeca su to naša, krv naše krvi, vraćaju se nakon dugog izbjivanja natrag u zavičaj i mi smo svi dužni da im taj povratak olakšamo*, pisalo je u raspisu Zemaljske vlade upućenom kotarskim uredima 7. maja 1919. godine.²⁶

Dr. Sladović je bio zadužen da organizira okupljanje djece na jednom mjestu kako bi organizirano u skupinama bila vraćena u svoju zemlju, onako kako su djeca u većim grupama organizirano i otputovala u Hrvatsku. Bosansko-hercegovačka djeca bila su raštrkana po čitavoj Hrvatskoj, Bačkoj i Banatu, te je trebalo nekoliko mjeseci da se pripremi njihov organiziran povratak.²⁷

²⁵ ABH, ZV br. 4829, š. 91/16/7 – 1919.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto. Naređenje Zemaljske vlade dr. Sladoviću izdano 7. maja 1919: *Pozivate se, da najkasnije do svršetka mjeseca o.g. oputujete u Zagreb, gdje treba da se prijavite kod predsjedništva Kraljevske Hrv.-slav. Dalm. Zemaljske vlade, Odjelu za unutrašnje poslove, Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika iz Hrvatske u Zagrebu. Tu*

Ministarstvo za saobraćaj izdalo je besplatan prijevoz za djecu i njihove pratioce do kraja augusta 1919. godine. Prema iskazima Središnjeg zemaljskog odbora u Zagrebu iz Hrvatske (Bačke i Banata) vraćeno je oko 10.000 hrvatske i srpske djece u Bosnu i Hercegovinu. Muslimanska djeca koja su bila smještena u Vinkovcima tamo su ostala sve do 1920. godine, kad je ovo sirotište zatvoreno, a preostala djeca vraćena u domovinu.

IZVORI

a) Neobjavljeni:

1. Arhiv Bosne i Hercegovine
 - Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (1878-1918)
 - Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (1919-1921)

b) Novine:

- *Sarajevski list* od septembra 1917. do februara 1918. godine

Summary

TEMPORARY RELOCATION OF BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN CHILDREN TO SLAVONIA (1917-1920) ACCORDING TO THE SOURCES FROM THE ARCHIVES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

The Provincial government for Bosnia and Herzegovina undertook different measures to lessen the plight of population, and especially children, due to food shortage. Around 12 216 children were relocated to Slavonia and housed with families in order to survive the winter of

imate prisustvovati sjednicama na kojima će se pretresati pitanje vraćanja srpske i hrvatske djece iz Bosne i Hercegovine, koja su svojevremeno zbog bolje prehrane otpremljena izvan granica zemlje. Nakon dovršenja sjednice treba da se zaputite u Vinkovce zbog uređenja pitanja povratka djece islamske vjeroispovijesti, koja su smještena ondje u posebnom internatu. Po potrebi imate se iz Vinkovaca opet povratiti u Zagreb da se sve stvari definitivno srede i odluče.

1917/1918.

The organization of sending Bosnian and Herzegovinian children to Slavonia in 1917, and their subsequent return home during 1919 and 1920 was carried out by the Department for theology and education within the Provincial government in Sarajevo. Children of Catholic and Orthodox faith were placed with Croat families in various municipalities in Bačka and Banat, whereas the Muslim children, for whom it was difficult to arrange an adequate diet due to strict regulations of the Muslim faith, were placed in a special building in Vinkovci where a primary school was temporarily opened specially for them.

A small number of these children returned home from Slavonia escorted by their cousins and parents, but a large number remained there until 1919.

From June 1919 until June 1920 the Provincial government for Bosnia and Herzegovina organized the return of around 10 000 children from Slavonia to their homes. The remaining children returned home in the company of their cousins or parents because they could not wait for an organized return.

Key words: First World War, hunger, Saving children in war, fra Didak Buntić, Muslim orphanage in Vinkovci

UDK 342.7 (497.1) "1918/1920"
Izvorni naučni rad

PRILOG PROUČAVANJU KRŠENJA LJUDSKIH PRAVA I SLOBODA BOŠNJAKA U PRVIM GODINAMA POSTOJANJA KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA

Denis Bećirović

Tuzla, Bosna i Hercegovina

U članku se na osnovu neobjavljenih arhivskih izvora i literature istražuje kršenje ljudskih prava i sloboda bošnjačkog stanovništva u prvim godinama egzistiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Već u početnom razdoblju postojanja nove države bilo je evidentno da Bošnjaci neće imati mogućnost nesmetanog političkog, nacionalnog, kulturnog i ekonomskog razvoja. Pored brojnih pljačkanja, osvetničkih akcija i ubistava Bošnjaci su bili izloženi i organiziranom ekonomskom udaru, koji se izvodio pod oblandom agrarne reforme. Teorijsku podlogu sistematski provedenom kršenju ljudskih prava i sloboda bošnjačkog naroda pružali su predstavnici velikosrpske ideologije, koji su opravdavali takvu politiku u režimskim dnevnim listovima, časopisima i naručenim studijama. Ovaj period posmatra se u kontekstu općih prilika u navedenoj zajedničkoj državi i aktivnosti nove vlasti s ciljem marginaliziranja i nacionalnog "osvješćivanja" bošnjačkog naroda u srpskom duhu.

Ključne riječi: Bošnjaci, muslimani, Srbi, Bosna i Hercegovina, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Senžermenski ugovor, reisul-ulema Džemaludin Čaušević, Zemaljska vlada u Sarajevu, Jugoslovenska muslimanska organizacija.

prije završetka Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini je postojao čitav kompleks neriješenih pitanja među nacionalno-vjerskim korpusima. Ratna stradanja dodatno će zamrsiti i zaoštriti, a time i otežati rješavanje ovih pitanja. Proglašenje zajedničke države neće razriješiti sve nagomilane višestoljetne proturječnosti. Štaviše, način na koji je sprovedeno ujedinjenje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: SHS) od samog početka neće kreirati pogodan okvir za slobodan razvoj svih nacionalnih i vjerskih zajednica.

Regent Aleksandar Karađorđević je 1. decembra 1918. godine u Beogradu proglasio Kraljevinu SHS.¹ Prejudicirajući činom ujedinjenja brojna otvorena pitanja, nova država će na startu svog postojanja producirati zaoštavanje i nepovjerenje među različitim narodima.² Prvodecembarski akt bio je jednostrani akt jer ga nisu potpisali predstavnici dviju ravnopravnih strana, već je njime regent objelodanio svoju odluku. U ime nepriznate Države Slovenaca, Hrvata i Srba svoj je potpis stavio Ante Trumbić. Nekoliko dana prije je političko predstavništvo Vojvodine (25. novembra) proglasilo izjavu o priključenju Kraljevini Srbiji, a gotovo identičan akt je donijela i crnogorska Narodna skupština (26. novembra).³

¹ Prvodecembarske izjave kao “konstitucionalni akt”, bez obzira na njihove neprecizne formulacije o ulozi “Državnog veća”, predstavljale su osnovu državnopravnog provizorijuma u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, čije je formiranje notifikovano savezničkim i neutralnim državama. Sam čin proglašenja zajedničke države potvrdio je suštinske razlike. Nova država započela je svoj život u znaku produbljivanja sukoba između Beograda i Zagreba. U Kraljevini SHS, na površini od 248.666 km², živjelo je, prema popisu iz 1921. godine, 11.984.919 stanovnika, od kojih dva miliona nacionalnih manjina: Nijemaca, Mađara, Albanaca, Slovaka, Rumuna, Rusina, Poljaka i drugih. Stvaranje države tako složenog nacionalnog, vjerskog, kulturnog, socijalnog i ekonomskog sastava doživljeno je u evropskoj javnosti i kao sudar različitih civilizacija. Objavljivanjem Prvodecembarskog akta formalno su ukinute funkcije Narodnog vijeća SHS kao najvišeg organa u Državi SHS, a takođe i Jugoslovenskog odbora. Zadržana je, međutim, stara upravna podjela na pokrajine. Pokrajinske vlade nastavile su rad, ali uz sve veća nastojanja za jačanje centralizacije, sužavanje zemaljskih autonomija, tj. smanjivanje njihovih nadležnosti. Pokrajinske vlade postavljane su regentovim ukazima i potvrđivane administrativnim odlukama Centralne vlade. Petranović B., Zečević M. 1985. 124-125.

² Opširnije: O stvaranju Kraljevine SHS i reakcijama građana nakon čina ujedinjenja 1. decembra 1918. godine pogledati u: Cipek T. 2000. 291-304; Čulinović F. 1963. 143-146; Krizman B. 1968. 69; Banac I. 1988. 313-318; Džaja S. 2004. 17-18; Antić Lj. 2007. 154-155; Wachtel A. B. 2010. 92-95; Fila A. 1976. 60-61; Malcolm N. 1995. 219.

³ Goldstein I. 2008. 25-27.

Krajem decembra 1918. godine formirana je prva Vlada Kraljevine SHS, a Aleksandar Karađorđević (1888-1934) je proglašen za regenta. Uprkos ustavnopravnom provizoriju Aleksandar je odmah iskazao namjeru da se ponaša kao diktator, jer je mandat povjerio čelniku Narodne radikalne stranke Stojanu Protiću, a ne, kako je u prethodnim stranačkim dogovorima bilo usaglašeno, Nikoli Pašiću. Beogradski su vlastodršci odmah na početku stavili do znanja da će drugim narodima i regijama nametati velikosrpski koncept koji ogromna većina drugih naroda nije mogla prihvatiti.⁴

U tom kontekstu posebno složena i teška situacija nastupit će za Bošnjake. Srpska hegemonijalna politika je na ovaj narod gledala kroz zacrtanu vizuru troplemenog i troimenog naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca), u kojoj je Bošnjacima bilo namijenjeno nacionalno “osvješćivanje” i “nacionaliziranje” u srpskom smislu.⁵

Rasplet ratnih događanja u 1918. godini znatno će utjecati i na izvjesne stavove o nacionalnom pitanju kao i o položaju nacionalnih manjina posebno. Dotadašnji režimi u balkanskim i susjednim zemljama nisu poštovali prava nacionalnih manjina, koja su, uglavnom, zavisila od stanja općih međudržavnih odnosa. Složene višenacionalne države su, u odsustvu građanskog i nacionalnog principa, sve manjinske narode stavljale pred izbor između dvije nepovoljne opcije: asimiliranje u većinsku naciju ili prihvatanje statusa građana drugog reda. Izuzetak u tom pogledu napravljen je jedino prema muslimanima kao jugoslavenskim državljanima. Ugovor sa Kraljevinom SHS obavezivao je ovu državu da garantira elementarna ljudska i nacionalna prava svim nacionalnim manjinama.⁶ Članovima od 2. do 8. Ugovora o miru sa Austrijom, potpisanom u zapadnom predgrađu Pariza Sen Žermenu en Le (Saint-Germain-en-Laxe) 10. septembra 1919. godine, Kraljevina SHS se obavezala da osigura svim svojim državljanima ali i strancima potpunu zaštitu života i slobode, bez obzira na religiju, narodnost i porijeklo, te jednakost pred zakonom za sve etničke, vjerske ili jezičke manjine.⁷ Specijalne obaveze u pogledu

⁴ Goldstein I. 2008. 32-34.

⁵ Imamović M. 1991. 56.

⁶ Bandžović S. 2006. 309-310.

⁷ Muslimani u Jugoslaviji, kao vjerska zajednica, dobili su Ugovorom o zaštiti manjina sa Kraljevinom SHS od 10. decembra 1919. godine posebni međunarodni status manjine. Navedeni ugovor bio je dio sistema zaštite manjina koji su nakon Prvog svjetskog rata glavne

zaštite muslimana regulirane su članom 10. Senžermenskog ugovora⁸, u kojem se Kraljevini SHS nalaže da na svojoj teritoriji osigura “da za muslimane u pogledu njihovog porodičnog i ličnog statusa, donese odredbe koje dopuštaju da se ta pitanja reguliraju po muslimanskim običajima”⁹.

Premda je formalno prihvatila član 10. spomenutog ugovora (koji je od 10. maja 1920. godine službeno proglašen za privremeni, a poslije donošenja Vidovdanskog ustava za stalni zakon), Kraljevina SHS nije tokom prve decenije svog egzistiranja realizirala ni jednu obavezu iz ugovora, a neke ni kasnije. Kada je riječ o prvoj obavezi, da se pitanja porodičnog i ličnog statusa reguliraju po “muslimanskim običajima”, član 109. stav 3. Vidovdanskog ustava sadržavao je odredbu da u “porodičnim i naslednim poslovima Muslimana sude državne šerijatske sudije”. Međutim, šerijatski sudovi od ranije postojali su samo u Bosni i Hercegovini i dijelovima Crne Gore, dok je funkciju vrhovnog šerijatskog sudije za Srbiju i Crnu Goru obnašao vrhovni muftija u Beogradu na osnovu jedne zakonske odredbe od 30. januara 1922. godine. Odgađanje uvođenja šerijatskih sudija u Srbiji i Crnoj Gori nastavilo se čak i poslije usvajanja jedinstvenog Zakona o šerijatskim sudovima, 21. marta 1929. godine.¹⁰

savezničke i udružene sile nametnule nekim vrstama država. Odredbe ugovora morale su prihvatiti pobijeđene države, zatim neke male i srednje zemlje koje su ratovala na strani pobjednika, te kasnije i zemlje koje su željele pristupiti Ligi naroda. Suština je navedenog ugovora da osigura socijalnim grupama inkorporiranim u neku državu, čije je stanovništvo po rasi, jeziku ili religiji različito od njenog, priliku da razvija miroljubivu koegzistenciju i saradnju sa njenim stanovništvom, ali zadržavajući pri tome obilježja po kojima se ono razlikuje od većine. Degan V. Đ. 1972. 55-56.

⁸ Senžermenski ugovor je zaključen između savezničkih i udruženih sila i Austrije 10. septembra 1919. godine. Zajedno sa Versajskim, Nejskim, Trijanonskim i Sevrskim mirovnim ugovorima predstavlja sastavni dio tzv. “Versajskog sistema”. Sadrži odredbe o razgraničenju, zaštiti manjina, razoružanju austrijske vojske i drugo. Opširnije: Krivokapić B. 1998. 441.

⁹ Nadalje u članu 10. stoji: “Vlada Srba, Hrvata i Slovenaca poduzet će mjere da osigura imenovanje Reisul-uleme. Država Srba, Hrvata i Slovenaca obavezuje se da osigura zaštitu džamija, groblja i drugih muslimanskih vjerskih ustanova. Dat će se sve potrebne olakšice i dozvole postojećim muslimanskim zakladama (vakufima) i vjerskim dobrotvornim ustanovama, a Vlada Srba, Hrvata i Slovenaca neće za ustanovljenje novih vjerskih i dobrotvornih ustanova uskratiti ni jednu od potrebnih olakšica, koje su zagarantirane drugim privatnim ustanovama te vrste”. Degan V. Đ. 1972. 89-91.

¹⁰ Imamović M. 1994. 56-57; Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. XXII. 30. 7. 1921. 157-158; Službene novine Kraljevine SHS. XI. 28. 3. 1929. 422-426.

Druga obaveza odnosila se na imenovanje reisul-uleme¹¹ za cijelu državu. Reisul-ulema Džemaludin Čaušević deklarativno je priznat za vjerskog poglavara svih muslimana u Kraljevini SHS, ali mu se onemogućavalo djelovanje u vjerskim poslovima izvan Bosne i Hercegovine. Stvarno upravljanje nad Islamskom zajednicom u ostalim dijelovima zemlje imalo je Ministarstvo vjera sa načelnikom Muslimanskog odjeljenja Hasanom Rebcom.¹²

Treća obaveza odnosila se na zaštitu muslimanskih vjerskih ustanova, džamija, groblja i vakufa. Vrhovno islamsko starješinstvo Islamske zajednice je već u prvim godinama nove države raspolagalo podacima o rušenju i oduzimanju džamija i njihovom pretvaranju u vojne magacine, škole i sokolske dvorane. Na teško stanje ukazivao je i reisul-ulema Džemaludin Čaušević,¹³ tražeći da se muslimanskim grobljima pruži zaštita kao i drugim. Učestale pojave skrnavljenja i prekopavanja muslimanskih groblja, uzurpiranje vakufske imovine kao i onemogućavanje rada sibjan-mekteba (osnovnih islamskih škola) samo su neki od pokazatelja kako se Kraljevina SHS odnosila prema svojim međunarodnim obavezama. Ništa bolja situacija nije bila ni u pogledu pravnog režima vakufske imovine. U Bosni i Hercegovini je važio Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova, a u drugim krajevima Zakon o upravi vakufa (usvojen 28. februara 1922. godine), na

¹¹ Termin reis doslovno u modernom arapskom jeziku znači predsjednik, a konstrukcija reisul-ulema doslovno znači "predsjednik učenih, učenjaka". U predislamskom razdoblju nazivom reis označavao se poglavar, plemenski vođa, dok se u doba hilafeta ovaj naziv davao kao titula šefovima različitih službi i ministarstava u administraciji nemuslimanskih vjerskih zajednica. Durmišević. E. 2002. 114.

¹² Imamović M. 1994. 57.

¹³ Mehmed Džemaludin ef. Čaušević rođen je 18. jula 1870. u Arapuši kod Bosanske Krupe. Početno vjersko obrazovanje stekao je kod oca Ali-efendije, nakon čega nastavlja školovanje u medresi u Bihaću. Godine 1887. odlazi na školovanje u Istanbul i 1903. godine diplomira na Pravnom fakultetu (Mektebi hukuku). Od 1903. do 1905. godine nastavnik je arapskog jezika u Velikoj gimnaziji. Član Ulema-medžlisa postaje 1905. godine, a od 1909. je profesor na Šerijatskoj sudačkoj školi. Za reisul-ulemu je izabran 7. marta 1914. godine, da bi nakon pristigle Menšure (vjerskog ovlaštenja) od Mešihata iz Istanbula 26. marta 1914. godine i svečano bio postavljen na ovu časnu dužnost. Na tom položaju, kao neosporni duhovni vođa Bošnjaka, ostao je sve do aprila 1930. godine, kada u znak protesta zbog ukidanja vjerske autonomije Bošnjaka od strane beogradskog režima podnosi ostavku i odlazi u penziju. Na Ahiret je preselio 28. marta 1938. godine, a ukopan je na počasnom mjestu kod Begove džamije u Sarajevu. Detaljnije o biografiji Džemaludina Čauševića pogledati u: Traljić M. 1998. 50-57; Karić. E., Demirović. M. 2002. 409-413.

osnovu kojeg je Ministarstvo vjera imalo i upravnu i nadzornu vlast. Tako je u Bosni i Hercegovini Islamska zajednica imala određenu autonomiju u smislu realiziranja svojih vjerskih, vakufskih i prosvjetnih poslova, za razliku od stanja u Srbiji i Crnoj Gori, gdje je Islamska zajednica bila dio državne uprave, zadužena za rješavanje bračnih i nekih imovinskih poslova.¹⁴

Odmah nakon ujedinjenja 1918. godine vladajući beogradski krugovi započeli su sistematsko sprovođenje svojih namjera prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima. Zato su, pored ostalog, posvetili naročitu pažnju kreiranju državnog aparata u kome će odlučujuću riječ imati politički pouzdana lica. Zbog toga su već od 1919. godine počeli u Bosnu i Hercegovinu dolaziti činovnici iz Srbije i zauzimati odgovorne funkcije u državnoj upravi. Dotadašnji bosanskohercegovački službenici (najviše Bošnjaci i Hrvati) bili su smjenjivani pod različitim izgovorima ili postavljani na takve dužnosti odakle nisu mogli imati važniji utjecaj na društvena zbivanja. Pozivajući se na opće nesređeno stanje u Sarajevskom i Tuzlanskom okrugu, najodgovornije ličnosti Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, inače predstavnici srpskih političkih krugova, odlučno su tražili od Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu da se umjesto dotadašnjih okružnih načelnika u Sarajevu, Tuzli i Travniku imenuju činovnici iz Srbije, što je u Beogradu naišlo na odobravanje. U vezi s tim, i zvanični organ Zemaljske vlade u Sarajevu *Narodno jedinstvo* isticao je da je za Bosnu i Hercegovinu najpodesniji upravni aparat iz Srbije.¹⁵

U novom državno-pravnom okviru položaj Bošnjaka postao je izrazito nepovoljan i zabrinjavajući, dok su ubistva, pljačkanja i drugi oblici teškog kršenja ljudskih prava bili česta pojava. Samo na području istočne Hercegovine u prvim godinama nakon proglašenja Kraljevine SHS ubijeno je van suda i zakona preko tri hiljade Bošnjaka.¹⁶ Istina, i prije stvaranja Kraljevine SHS bilo je indikatora da će doći do eskalacije nasilja prema Bošnjacima. Već po ulasku srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu dogodio se veliki broj slučajeva u kojima su gardisti ili srpski vojnici upadali u bošnjačke kuće, pretresali ih, otimali novac ili pokretnu imovinu, zlostavljali ukućane, a u nekim slučajevima i ubijali građane. Policija i žandarmerija su inertno i neefikasno zaustavljali ove i slične napade. Ništa bolji odnos nije bio ni od strane sudova i tužilaštva, koji

¹⁴ Imamović M. 1994. 57.

¹⁵ Purivatra A. 1969. 151-152.

¹⁶ Imamović M. 1998. 489-490.

su kao dio državnog aparata bili zaduženi da privode i kažnjavaju prekršioce zakona. Jedna od karakteristika bošnjačkih stradanja i nevolja prvih godina zajedničke države bila je neosjetljivost lokalnih organa vlasti prema učestalim nasrtajima na imovinu, čast i živote Bošnjaka. Ta indolentnost negdje se grančila sa otvorenim nasiljem, negdje sa očiglednim saučesništvom putem zataškavanja zločina koji su vršeni. Teror nad Bošnjacima u prvim mjesecima zajedničke države imao je brojne odlike šovinističke kampanje protiv naroda druge vjere, tradicije i kulture. Pri tome, od strane izgrednika nisu bili pošteđeni ni vjerski velikodostojnici i islamski simboli.¹⁷

Zbog stalnog narušavanja reda i mira Narodna vlada u Sarajevu je u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine tokom novembra 1918. godine uvela prijekne sudove. Navedeni sudovi uvedeni su 6. novembra u Brčkom, 7. novembra u Derventi i Banjoj Luci. Iako je na sjednicama Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu bilo prijedloga da se prijeki sud uvede na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine, oni nisu prihvaćeni.¹⁸ Međutim, Mehmed Spaho se nije priklonio onoj grupi koja je smatrala kako je najbolje uvesti prijekne sudove u cijeloj Bosni i Hercegovini i umjesto toga on je predložio da se ovo pitanje prepusti povjereniku za pravosuđe koji je trebao imati ovlasti da proglasi prijeki sud u onim kotarima gdje to situacija zahtijeva.¹⁹

Stradanja Bošnjaka i nakon proglašenja Kraljevine SHS predstavljaju jednu od glavnih karakteristika sveukupnog života i stanja u Bosni i Hercegovini u prvim godinama nakon ujedinjenja. Među brojnim primjerima koji ukazuju na takvo stanje je i Memorandum Bošnjaka kotara Bijeljine upućen januara 1919. godine Narodnoj vladi u Sarajevu, kojim se traži zaustavljanje brojnih nedjela, zaštita lične slobode i imetka. Potpisnici Memoranduma ukazuju na masovno otimanje imovine Bošnjaka od strane pravoslavnih stanovnika, koji svakodnevno nastavljaju otimati, razdjeljivati i obrađivati njihovu zemlju. U pokušaju da se zaštite od potpune bezakonitosti oni u Memorandumu navode:

“Mi potpisani u svoje ime i u ime svih muslimana bez razlike staleža, kotara Bijeljina podnosimo ovaj memorandum da se shodni koraci preduzmu, da nam se pruži zadovoljština i ošteta za nedjela, što ih

¹⁷ Jahić A. 2010. 95.

¹⁸ Omerović E. S. 2009.195-196.

¹⁹ Kamberović. H. 2009.101-102.

počiniše Narodno Vijeće u Bijeljini i težaci ovog kotara od dana prevrata na našoj osobnoj slobodi i imetku, a da nam se zajamči zaštita i sigurnost za budućnost. [...] Dok kod naših sugrađana pravoslavnih još danas imade vojničkih pušaka na pretek, mi smo morali predati sve oružje, čak i lovačko, premda posjedujemo oružne listove. Pritužujemo se što nam je oduzeto lovačko oružje, koje mnogi od nas čuvamo kao amanet od naših djedova i pradjedova, to nam je oružje starina i svetinja. Čujemo da je taj naš amanet razdijeljen među pravoslavno stanovništvo. [...] Bijeljinsko Narodno Vijeće rekviriralo je kola i sijeno jedino od Muslimana-građana, gonilo na rad samo Muslimane građane. Građani pravoslavni bili su pošteđeni. *Stanovnici okolnih sela, u kojima mi bogatiji imademo naše slobodne posjede, u masama su navaljivali na ta naša slobodna dobra otimajući, oštećujući i paleći. Zulumi ove vrste ne prestaju još ni danas, jer se oni danomice nastavljaju; težaci brane mnogim vlasnicima pristup na vlastito dobro, oni taj slobodni posjed između sebe svojevolljno razdjeljuju i obrađuju. Više puta smo zamolili vojnog komandanta mjesta i kotarskog predstojnika, da nam pruže zaštitu. Zaštita nam je svaki put uskraćena [...] Mi smo gledali s velikim povjerenjem u Narodno vijeće, ali sva naša intervencija i nastojanje nije ništa pomoglo. Narodno vijeće ili nije htjelo pomoći ili nije moglo. (kurziv D.B.) [...] Mi smo pripadnici ovih oslobođenih zemalja, hoćemo da živimo u slobodnoj zemlji kao potpuno slobodni građani vršeći zakon. Ovakvim nesređenim i nezdravim pojavama treba stati na put moćnim preventivnim sredstvima, a gdje je došlo do ekscesa morala bi se cjelokupna sela učiniti odgovornim za štetu nametnuvši im kontribuciju, jer samo će na taj način izbiti pravi krivci i prestati ovakovi zulumi. Upravo zato stupamo pred Vas, da nam pomognete i da nas zaštitite*²⁰

O nespremnosti nadležnih organa vlasti da zaštite ličnu i imovinsku sigurnost svjedoče i brojni službeni izvještaji o političkoj situaciji na terenu koje su sačinjavali kotarski uredi. Brojne razbojničke bande ubijale su putnike, pljačkale kuće nezaštićenih građana i zastrašivale lokalno stanovništvo, a da pri tome nije bilo adekvatne reakcije nadležnih organa. Ilustracije radi, u jednom izvještaju sreskog načelnika iz Čajniča stoji sljedeće:

²⁰ ABH. Fond: ZVBiH, dok. 3066/19, Memorandum Muslimana kotara Bijeljina bez razlike staleža kojim mole zaštitu i oštetu radi raznih nedjela, 18. 1. 1919.

“Lična i imovinska bezbednost su u području sreza [...] pojavom razbojničke družine čuvenog razbojnika Boškovića silno ugrožene. Spomenuta družina je haračila sve do posljednjeg dana po srezu boljaničkom i pljevaljskom, pa je sigurno usljed progona u dotičnim srezovima prešla u isti i počela harati uz veliku drzovitost. [...] Družina broji do osam dobro naoružanih razbojnika. Žandarmerija je neprestano u službi tragajući i progoneći, no držim da će se bez dobrog pojačanja slabo šta postići, jer se raspolaže sa svega dvadesetak žandara, a narod se u pomanjkanju oružja ne može upotrijebiti žandarmeriji u pomoć. Progon je otežan još time, što se narod uplašio pa se boji da daje podatke o kretanju razbojnika.”²¹

Politička klima nesigurnosti posebno je bila izražena u istočnim dijelovima Bosne i Hercegovine. O tome se, pored ostalog, govori i u pismu sreskog načelnika iz Višegrada, gdje se navodi:

“U političkom pogledu većina naroda se pridružila srpskoj narodnoj organizaciji. U tu svrhu agitirali su sveštenici Milan Božić, Kosta Popović i Aleksandar Durović te je u svrhu konstituisanja te organizacije sazvana javna skupština za dan 18. juli, kojoj je prisustvovalo oko 2000 težaka. Do sada pošlo mi je za rukom da ugušim razmirice među pravoslavnim i muslimanima ali od sada stvar postaje teža, jer srpska narodna organizacija živo agitira protiv narodnog jedinstva te smatra muslimane za Srbe i protiv njihove volje. Vraćajući se iz narodne skupštine težaci Milan Adžić iz Bijelog Brda i Ivan Tuba iz Dobruna, napali su bez ikakvog razloga ovrhovoditelja kot. pripomoćne zaklade muslimana Šeću Marića iz Višegrada te su ga pretukli, da je sav krvav i onesviješten na zemlju pao”²²

Brojni napadi na živote i imovinu Bošnjaka i patološka šikaniranja stalnim povcima upućenim Bošnjacima: “Idite u Aziju”, “Selite u Aziju” i slično bili su učestala pojava u prvim godinama nakon stvaranja Kraljevine SHS. Njih nije sprečavala ni Druga srpska armija Stepe Stepanovića, koja se nalazila

²¹ ABH. Fond: ZVBiH, dok. 12931/20, Izvještaj o situaciji za mjesec juli 1920. godine, 31. 7. 1920.

²² ABH. Fond: ZVBiH, dok. 7968/20, Izvješće o situaciji za mjesec juli 1920. godine u srezu Višegrad.

u Bosni i Hercegovini od novembra 1918. godine s ciljem osiguranja mira i reda. Zbog toga nije slučajno da je reisul-ulema Džemaludin Čaušević rekao predsjedniku Zemaljske vlade Atanasiju Šoli da je Bosna zapala pod teror kakvog ne pamti. Na meti su posebno bili bošnjački zemljoposjednici, kojima su srpski seljaci bez ikakvog razloga širom Bosne i Hercegovine palili kuće i gospodarske zgrade. Otimanje bošnjačke zemlje poprimilo je takve razmjere da je i regent Aleksandar Karađorđević 24. decembra 1918. godine izjavio da želi “da se odmah pristupi pravednom rješavanju agrarnog pitanja i da se ukinu kmetstva i veliki zemljišni posjedi”.²³

Haotičnu situaciju u kojoj su se Bošnjaci našli poslije ujedinjenja neće popraviti ni upozorenja ministra unutrašnjih poslova Svetozara Pribičevića, koji je tokom 1918. i 1919. godine poslao više telegrama sa informacijama o nezakonitim postupcima prema Bošnjacima. U njima on ukazuje na mogućnost negativnih posljedica na stanje u državi i položaj u inozemstvu ako se nastavi sa progonima muslimana od strane pravoslavnih.²⁴ U dopisu ministra unutrašnjih poslova Kraljevine SHS upućenom predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu 1. februara 1919. godine se, pored ostalog, navodi:

“Saznao sam iz jednog izvještaja za razna nasilja koja su pričinjena muslimanskom stanovništvu u Bosni, za vreme kako su iz Bosne izašle austro-ugarske vlasti, i da su izvršiooci ovih nasilja pravoslavni. Tako, pored paljenja čitavih sela, zapaljeno je i opljačkano imanje Smail-age Smailagića u Gredi u vrednosti 400.000 kruna. Zapaljeno je i orobljeno imanje Mehmed-bega Ibrahimbegovića u Roguljima u vrednosti 400.000 kruna. Zapaljen je i orobljen čardak [...] hanume Ibrahimagića u Lanicima u vrednosti 120.000 kruna. [...] Zapaljeno je i opljačkano imanje i sve zgrade Dr. Alim-bega u Turjaku i šteta se ceni na preko jedan milion kruna. [...] 11. novembra 1918. jedanaestorica komita došli su u selo Glavinića i oterali od Hamida Glavinića 17 brava; od Salke Čerimagića 21 brava; od Murata Glavinića 35 brava; od Šaćira Glavinića 200 brava i 100 kruna. 5 novembra 1918. trinaest komita došli su u selo Grbaši među njima Kosta Tasovac, Spasoje i Pero Tasovac iz Tarojske njive i oterali od Husa Nikontovića: 94 brava, 1 konja i razno pokućstvo. Ubili su Hamzu Nikontovića [...] 30 novembra 1918. četrdeset komita

²³ Imamović M. 1998. 490

²⁴ Purivatra A. 1969. 147.

došlo u selo i to: Petar Ljubenko, Novica Vukotić, Kosta Tasovac i Pero Tasovac i oterali od Huse Nikontovića: 5 brava, tri krave i jednu jalovicu; od Halila Nikontovića: 8 brava, 2 vola i jednu kravu. [...] U okolini Prače vlada najveća nesigurnost za muslimane od strane pravoslavnih. Ucjenuju se ljudi i pljačkaju. [...] *Ako bi se produžilo, ovakav razvoj događaja i ako bi se produžilo gonjenje muslimana od strane pravoslavnih, to može vrlo rđavo i kobno djelovati na unutarne odnose u zemlji i položaj u inostranstvu. Stoga Vam preporučujem da odmah preduzmete najstrožije mere da se ovakvi slučajevi više ne ponove i da se muslimansko stanovništvo što više zaštiti od nasilja i pljačke i da se svaki onaj ko bi slično preduzeo prema muslimanima najstrožije kazni (kurziv D.B.)*²⁵

S obzirom da navedeni dopis iz februara 1919. godine nije rezultirao zauzavljanjem nasilja nad bošnjačkim stanovništvom, ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribičević upućuje novi dopis predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu Atanasiju Šoli, 17. aprila 1919. godine. U njemu je pisalo:

“Dobio sam izvještaje od pojedinih građana iz Bosne [...] iz kojih se utvrđuje da hrišćanski elemenat nekažnjeno vrijeđa prava naših građana muslimana. Tako se iz Bosanske Krupe javlja da su u Potkalinju navalili na džamiju, porazbijali sve i psovali hodžu. [...] Ovo je prijavljeno vlasti, ali ona nije ništa učinila. Smatram za potrebno naglasiti da se ovo ne smije trpiti, jer u našoj državi građani su dužni pokoravati se zakonima i naređenjima vlasti, a ko protivno radi, trpiće zakonske posljedice. Kad se na ovoj osnovi razvija država, onda je bitna u zemlji javna sigurnost građana na velikoj visini, i građani će se tada slobodno razvijati u svakom pogledu [...] Protivno postupanje donosi druge rezultate. S toga preporučujem da izdate naređenje državnim organima, da prema svima podjednako postupaju po zakonu, a iznete slučajeve izvideti i o rezultatu izvestiti.”²⁶

Ipak, ni spomenuta upozorenja od najodgovornijih lica zaduženih za sigurnost građana u Kraljevini SHS neće zaustaviti teror i nasilje nad bošnjač-

²⁵ ABH. Fond: ZVBiH, dok. 1645/19, Dopis ministra unutrašnjih dela Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, 1. 2. 1919.

²⁶ ABH. Fond: ZVBiH, dok. 3066/19, Prepis brzojava ministra unutrašnjih dela Svetozara Pribičevića upućen predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu Atanasiju Šoli, 17. 4. 1919.

kim stanovništvom. Atmosfera sveopće nesigurnosti i straha kreirana je i u narednim godinama. O tome, između ostalog, svjedoči i izvještaj sreskog načelnika iz Foče, sačinjen u septembru 1920. godine, a u kojem stoji:

“Položaj u ovom srezu je postao opasan [...] jer se u posljednje vrijeme ispadi češće javljaju i jer je pučanstvo u ovim krajevima utjerano u gradan strah, naročito je panika zavladała među muslimanskim svijetom, koji je do sad isključivo bio izložen razbojničkim ispadima. Nije ni čudo, da se sve to izrabljuje u političke svrhe i u raspirivanje vjerske mržnje (kurziv D.B.)”²⁷

O maltretiranju, pljačkama i zločinama nad Bošnjacima otvoreno je govorio i reisul-ulema Džemaludin Čaušević. On je upozorio nadležne organe u Kraljevini SHS da Bošnjaci ne mogu sjediti skrštenih ruku i očekivati nove talase nasilja. Prema njegovim riječima, u slučaju da se nasilje nad Bošnjacima nastavi, oni “[...] će biti primorani da se sami brane i da od drugoga koga za- traže pomoć i obezbjeđenje svoga života i imetka”²⁸ Kada je istina o stradanji- ma Bošnjaka počela prodirati u evropsku javnost, ministar Svetozar Pribičević i beogradska Vlada naredili su predsjedniku Zemaljske vlade u Sarajevu Ata- nasiju Šoli da od reisul-uleme Džemaludina Čauševića traži negiranje izjava koje je dao francuskom novinaru Šarlu Riveu (Charlesu Rivetu). Riječ je o izjavama koje je Čaušević dao prilikom boravka jedne francuske delegacije u Sarajevu, februara 1919. godine, u kojima je govorio o nepovoljnom statusu i stradanjima Muslimana u novoj državi, a što je Rivet i objavio u listu L' Temps 1. aprila 1919. godine. Međutim, Šola ni poslije niza razgovora i uvjeravanja nije uspio nagovoriti Čauševića da demantira izjave date spomenutom fran- cuskom listu. Umjesto toga, on je izvijestio Pribičevića da su Čauševićevi na- vodi uglavnom tačni, te da se radi o čovjeku koji se patriotski držao tokom rata, pa bi stoga bilo štetno poduzimati bilo kakve radikalnije mjere protiv njega.²⁹ Osim reisul-uleme Čauševića reagirali su i drugi bošnjački, u prvom redu vjerski predstavnici. Oni su, također, tražili da se Bošnjaci zaštite od po- slijeratnog nasilja, te da se tretiraju kao ravnopravni građani.³⁰

²⁷ ABH. Fond: ZVBiH, dok. 10131/20, Izvještaj sreskog načelnika iz Foče za septembar 1920. godine, 29. 9. 1920.

²⁸ Jahić A. 2010. 96.

²⁹ Karić E., Demirović M. 2002. 130-132.

³⁰ Purivatra A. 1969. 148.

Ipak, ni brojne žalbe predstavnika bošnjačkog naroda upućene prema mjerodavnim faktorima u Kraljevini SHS, kao i prema inozemstvu, neće zaustaviti teror i ubistva nad njima. Naročito žestokom progonu i maltretiranju bili su izloženi Bošnjaci u Sandžaku, gdje je u mjestima Šahovići i Pavino Polje izvršen genocid u novembru 1924. godine. Nakon nezapamćenog pokolja tamošnjeg stanovništva, u kojem je pobijeno preko 500 Bošnjaka, većina preživjelih stanovnika nikada se više nije vratila nazad. Uslijed posljedica strahovitog pokolja, ali i straha od ponovnog napada Crnogoraca, mnoge šahovićevske i pavinopoljske porodice prodale su svoja imanja u bescijenje ili čak bez ikakve naknade, što je bio češći slučaj. Na opustošena bošnjačka ognjišta u Šahovićima, Pavinom Polju, a dijelom i u bjelopoljskom kraju, naselit će se crnogorske porodice.³¹

Pored brojnih pokolja, pljačkanja, deportacija i osvetničkih kampanja Bošnjaci su bili izloženi i organiziranom ekonomskom udaru koji se realizirao pod oblandom agrarne reforme. Zemljovlasnicima islamske vjeroispovijesti (Bošnjacima, Albancima i Turcima) oduzeto je ukupno 1.406.404. ha zemljišta ili 73,1% ukupno oduzete zemlje tokom provođenja agrarne reforme, što samo po sebi dovoljno pokazuje ko su bile mete i žrtve spomenute reforme u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Ipak, glavno težište reforme bilo je u Bosni i Hercegovini, gdje je do 1918. godine 62% privatne imovine bilo u bošnjačkom vlasništvu. Da je to doista tako bilo, svjedoče i činjenice da je bošnjačkim zemljovlasnicima oduzeto 52,8% ukupne obradive površine u Bosni i Hercegovini i 110.000 ha zemljišta koje je pripadalo akcionarskim društvima, bankama, fabrikama itd. Od zemljovlasnika u Bosni i Hercegovini ukupno je oduzeto 1.268.277 ha poljoprivrednog i šumskog zemljišta, te predato u vlasništvo 249.580 zemljoradničkih porodica, uglavnom srpske nacionalnosti. Očigledno da glavni ciljevi agrarne reforme nisu bili socijalno-ekonomske prirode, kako je to beogradski režim želio predstaviti. Naprotiv, ekonomskim uništavanjem i "perfidnim kupoprodajnim transakcijama sa mizernim agrarnim obligacijama i njihovim neisplaćivanjem" trebalo je realizirati nacionalno-političke ciljeve finansijskog razvlašćivanja Bošnjaka. Kao rezultat takvih nastojanja doći će i do radikalne izmjene u vlasničkoj strukturi zemljišta u korist Srba, a na štetu Bošnjaka, kod kojih dolazi do naglog siromašenja.³²

³¹ Avdić H. 1991. 139.

³² Purivatra A. 1993. 99-100. Opširnije o posljedicama agrarne reforme vidi: Mulić J. 2006.

Na teške posljedice ekonomskog uništavanja bošnjačkog stanovništva ukazivali su i politički predstavnici ovog naroda. O tome je, pored ostalih, govorio i poslanik Mustajbeg Kapetanović prilikom proračunske rasprave. On je u svom govoru, između ostalog, istakao sljedeće:

“Molim vas gospodo, ja ću ovdje da vam kažem prilike u Bosni i Hercegovini, bijedno stanje zemljoposjednika, koji su živili od prihoda sa svog vlastitog imetka, koje nijesu nikome oteli, nego nasljedili od svojih predaka, ili za svoj vlastiti novac kupili. Danas vam ti ljudi očajavaju, nemaju šta da jedu. Od 1919. godine prodali su muslimanski zemljoposjednici sve što su imali. [...] Gospodo, ne mogu da zamislim, kakvo srce mora biti u onih, koji danas odlučuju o tome i koji neće, da isplate onu malu mizernu sumu, da se bar pomogne onim najsiromašnijim. Da se uzmognu prehraniti barem nekoliko mjeseci. Gospodo, današnja vlada zavlači Muslimane Bosne i Hercegovine već godinu i po dana i neće, da isplati ugovorenu odštetu. [...] Gospodo, ja ne mogu vjerovati, da vlada nema novaca, da to isplati, jer baca novac na različite strane i ondje gdje treba i gdje ne treba. [...] Od 50.000 tako zvanih aga i begova, kažem tako zvanih, jer svakog Muslimana, koji je imao jedno kmetovsko selište ili jednu njivu zemlje prozvali su agom ili begom. Od 50 hiljada posjednika ima danas jedva njih 4.000-5.000 koji mogu živiti, ili bolje reći životariti, a njih 40-45 hiljada nemaju u kući ni kruha. I trpi ova Narodna Skupština, da ovako nasilje provodi vlada g. Pašića. Ja mislim, gospodo, da je ovo ne samo grehota, nego, da je i sramota”.³³

Teorijsku podlogu organiziranim i sistematski provođenim antibošnjačkim aktivnostima pružali su predstavnici velikosrpske ideologije, koji su otvoreno opravdavali takvu politiku u režimskim dnevnim listovima, časopisima i naručenim studijama. Dvadesetih godina velikosrpski režim je intenzivirao aktivnosti s ciljem nacionaliziranja Bošnjaka. Kao eksponent takve politike na prostoru Bosne i Hercegovine prednjačio je radikalni list *Srpska riječ*. Poručujući kako i pod kojim uvjetima vide život sa Bošnjacima u budućnosti, ovaj list je pisao da Srbi “hoće i žele da u miru i bratskom skladu žive s našim muslimanima, jer su i oni Srbi kao i mi, iako to na sva usta i ne ispovijedaju.” (*kurziv*

457-476; Erić M. 1958. 492-536; Šehić N. 1991. 45-73; Mutapčić E. 2007. 174-197.

³³ “Govor poslanika Mustajbega Kapetanovića prilikom proračunske rasprave Ministarstva za Agrarnu reformu”. *Pravda*, IV, br. 180. Sarajevo: 12. august 1922. 1.

D.B.)³⁴ Negiranje bošnjačke posebnosti i dokazivanje njihovog srpskog porijekla postaje jedna od najvažnijih preokupacija za arhitekta i teoretičara velikosrpske politike. Na fonu takve orijentacije, Krsta Marić 1924. godine piše: “Muslimana ima u našoj državi više od miliona. *Nadpolovična većina tih Muslimana su Srbi po poreklu, ali za sada nemaju nikakva nacionalna osjećaja [...] Dakle, nacionalizovanje sedam do osam stotina hiljada muslimana nije baš tako neblagodarano i neznatan posao*”. (kurziv D.B.)³⁵ Paralelno s tom propagandom nisu izbjegavane ni primitivne ocjene i uvrede vjerskih osjećanja i karakternih osobina Bošnjaka. Slikovit primjer takvog odnosa je i tekst objavljen u *Novoj Evropi*, gdje piše: “Prorokov zeleni barjak na suncu poratnog i bezbožnog doba počeo je da bleedi i da gubi svoju draž i privlačnost. Ipak, Islam za svoje verne ima nešto privlačno [...] on daje potčinjenu ženu, brak, porodicu i domaćinstvo, tako tipično i take vrste kakvi se izvan njega ne mogu dobiti [...] jer je slatko orijentalcu gospodariti nad drugima”³⁶

U sklopu tako kreiranog ambijenta česta kršenja ljudskih prava Bošnjaka i njihovo generalno zapostavljanje u odnosu na druge narode postaju svakodnevna pojava. Putem nacionalističke propagande Bošnjaci se izjednačavaju sa omraženim turskim okupatorom i predstavljaju antidržavni element, čime je u široj javnosti kreirana atmosfera za nekažnjeno nacionalističko i šoviniističko djelovanje protiv njih. Iako treći narod po brojnosti u Kraljevini SHS, Bošnjaci se potpuno marginaliziraju, a njihovo participiranje u najvišim državnim organima postaje simbolično.

Neadekvatna zastupljenost u organima vlasti još više će oslabjeti bošnjačke pozicije, što je dodatno suzilo mogućnosti malobrojnim bošnjačkim predstavnicima da efikasno štite interese i prava bošnjačkog stanovništva.³⁷ Ideja za formiranjem posebne bošnjačke političke organizacije proizlazila je iz teškog položaja, prije svega bošnjačkih zemljoposjednika u prvim mjesecima funkcioniranja jugoslavenske države i potrebe da se Bošnjaci organiziraju kako bi

³⁴ “Politička orijentacija muslimana”. *Srpska riječ*, XVIII, br. 82. Sarajevo: 22. april 1922. 1.

³⁵ Marić K. 1990. 62.

³⁶ “Poratna Bosna i Hercegovina”. *Nova Evropa*, XXIV, br. 2. Zagreb: 26. august 1931. 56.

³⁷ Purivatra A. 1968. 439-440.

se zaštitili od terora i nasilja.³⁸ Nakon višemjesečnih priprema u Sarajevu 16. februara 1919. godine osnovana je Jugoslovenska muslimanska organizacija.³⁹ Tom prilikom usvojen je i program stranke, u kojem se kao prioritetna pitanja nameću: zaštita lične i imovinske sigurnosti, ekonomsko obeštećenje bošnjačkog stanovništva, očuvanje muslimanske vjerske i vakufsko-mearifске autonomije, organizaciono okupljanje Bošnjaka na cijeloj teritoriji Kraljevine SHS i zalaganje za očuvanje autonomije Bosne i Hercegovine.⁴⁰

³⁸ Kamberović H. 2009. 25.

³⁹ Na sastanku koji je imao karakter osnivačke skupštine odlučeno je da se ova politička stranka zove Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO). Na spomenutom skupu usvojen je i njen program i statut. U Centralni odbor JMO, najviši rukovodeći organ stranke, izabran je 31 član. Za predsjednika je jednoglasno izabran tuzlanski muftija H. H. Ibrahim Maglajlić, a za potpredsjednike: dr. Hamdija Karamehmedović i dr. Halid-beg Hrasnica. U Centralni odbor JMO, prema profesijama, izabrano je: 7 posjednika, 5 gradonačelnika, 3 profesora, 3 činovnika, sudija, muftija i ljekara po 2, a po jedan advokat, novinar, preduzetnik, učitelj, kotarski predstojnik, književnik i trgovac. U temeljnim načelima programa JMO naglašen je princip "potpune ravnopravnosti triju plemenskih imena" i činjenica da Bošnjaci nisu svjesni svog plemenskog imena. Razlog za ovakvu stilizaciju bila je istaknuta parola radikalskih političara o "Srbima triju vjera", koja nije bila prihvaćena kod bošnjačkih masa, kod kojih se nije razvio osjećaj o pripadnosti srpskoj ili hrvatskoj naciji. Čelni ljudi JMO, osjećajući raspoloženje bošnjačkih masa o njihovom "opredjeljivanju", a u cilju njihovog okupljanja u svoju stranku, smatralo je potrebnim – o ovom pitanju – prezentirati svoj stav i program. Oni su definirali kompromisnu formulaciju u riječima da se Bošnjaci "nisu nikada otuđili svojoj domovini, ni svom narodu, ni svom jeziku" i ujedno ocijenili da pitanje nacionaliziranja Bošnjaka nije "stvar dnevne politike". Rukovodstvo JMO nije isticalo jugoslovenstvo kao nacionalnu orijentaciju, već kao neophodnu politiku, koja je u novonastalim uvjetima najbolje odgovarala bošnjačkim masama. Orijentacija rukovodstva JMO prema srpstvu ili hrvatstvu u nacionalnom smislu imala je, pored ostalog, za cilj da očuva političko jedinstvo Bošnjaka. JMO je na izborima 28. novembra 1920. godine postigla veliki uspjeh osvojivši 110.895 glasova i 24 mandata. To je činilo 38% svih mandata u Bosni i Hercegovini, što je bio veći procenat od onoga koji je pripadao Bošnjacima prema njihovoj proporcionalnoj snazi (31,07%). Uspjeh JMO bio je još značajniji kad se uzme u obzir činjenica da su ostale stranke u Bosni i Hercegovini dobile znatno manje mandata, i to: Savez težaka (12), Narodna radikalna (11), Hrvatska težaka (7), Hrvatska pučka (3) i Jugoslovenska demokratska (2). Izbori za Ustavotvornu skupštinu pokazali su nedvojbeno da JMO predstavlja veliku većinu Bošnjaka. U političkom organiziranju Bošnjaka JMO je za kratak period svog postojanja postigla neočekivano dobar izborni rezultat zahvaljujući u prvom redu haotičnim prilikama u kojima su se Bošnjaci našli nakon stvaranja Kraljevine SHS. Purivatra A. 1969. 162-167, 181-182.

⁴⁰ Purivatra A. 1974. 79-80.

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI:

a) Arhivska građa

Arhiv Bosne i Hercegovine

- Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

b) Objavljena građa (novine, časopisi i ostala periodika)

- *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*
- *Službene novine Kraljevine SHS*
- *Glasnik*
- *Srpska riječ*
- *Pravda*
- *Nova Evropa*
- Petranović B. Zečević M. 1985. *Jugoslavija 1918-1984*. Zbirka dokumenata. Beograd: Izdavačka radna organizacija "RAD".

B. LITERATURA:

a) Knjige

1. Antić Lj. 2007. *Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga i Hrvatski institut za povijest.
2. Avdić H. 1991. *Položaj Muslimana u Sandžaku 1912-1941*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin.
3. Banac I. 1988. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Durieux.
4. Bandžović S. 2006. *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
5. Čulinović F. 1963. *Državnopravni razvitak Jugoslavije*. Zagreb: Grafičko izdavačko preduzeće "Štampa" Osijek.
6. Durmišević E. 2002. *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882-1899*. Sarajevo: Magistrat.
7. Džaja S. 2004. *Politička realnost jugoslovenstva*. Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi.

8. Erić M. 1958. *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće "Veselin Masleša".
9. Fila A. 1976. *Ustavno pravo*. Beograd: Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka-Beograd.
10. Goldstein I. 2008. *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: Europapress holding i Novi Liber.
11. Imamović M. 1998. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture Preporod.
12. Imamović M. 1991. *O historiji bošnjačkog pokušaja*. Muslimani i Bošnjaštvo. Sarajevo.
13. Jahić A. 2010. *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju i Islamska zajednica u Hrvatskoj Medžlis Islamske zajednice Zagreb.
14. Kamberović H. 2009. *Mehmed Spaho (1883-1939)*. Politička biografija. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
15. Karić E, Demirović M. 2002. *Reis Džemaludin Čaušević prosvjetitelj i reformator*. I. Sarajevo: NIP "Ljiljan".
16. Krivokapić B. 1998. *Leksikon međunarodnog prava*. Beograd: Radnička štampa i Institut za uporedno pravo.
17. Malcolm N. 1995. *Povijest Bosne*. Zagreb-Sarajevo: Erasmus Gilda, Zagreb; Novi Liber, Zagreb; Dani, Sarajevo.
18. Mulić J. 2006. *Velika Srbija, Muslimani i Bosna*. Sarajevo: Autor.
19. Mutapčić E. 2007. *Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini i njeno zakonodavstvo (1918-1941)*. Gradačac: JU Javna biblioteka "Alija Isaković".
20. Purivatra A. 1974. *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće "Svjetlost".
21. Purivatra A. 1969. *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo: "Svjetlost".
22. Traljić M. 1998. *Istaknuti Bošnjaci*. Sarajevo: El-Kalem.
23. Šehić N. 1991. *Bosna i Hercegovina 1918-1925*. Sarajevo: Institut za istoriju.
24. Wachtel A. 2010. *B. Stvaranje nacije, razaranje nacije*. Sarajevo: Bošnjačka asocijacija 33.

b) Članci i rasprave

1. Cipek T. 2000. *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca-ancien régime. Dijalog povjesničara-istoričara*. Zbornik radova. Zagreb: Centar za politološka istraživanja. 291-305.
2. Degan V. Đ. 1972. *Međunarodno-pravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije. Prilozi*. Sarajevo: Institut za istoriju. 55-103.

3. Imamović M. 1994. Pregled razvitka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. *Glasnik*. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini. 53-63.
4. Imamović M. 1994. Pokušaj donošenja interkonfesionalnog zakona u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Sarajevo. *Glasnik*. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini. 235-249.
5. Kamberović H. 2009. Projugoslovenska struja među muslimanskim političarima 1918. godine. *Historijska traganja*. Sarajevo: Institut za istoriju. 91-107.
6. Krizman B. 1968. Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini. *Prilozi*. Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine. Zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju. 89-123.
7. Marić K. 1990. Nacionalizujmo Muslimane. O "nacionaliziranju" Muslimana. 101. godina afirmacije i negiranja identiteta Muslimana. Zagreb: Globus. 62-65.
8. Omerović E. S. 2009. Elementi represije u radu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu. *Historijska traganja*. Sarajevo: Institut za istoriju. 183-215.
9. Purivatra A. 1992. Ekonomski genocid nad Muslimanima pod vidom agrarne reforme u Jugoslaviji (1918-1941). *Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima*. Sarajevo: MAG: Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti. 85-125.
10. Purivatra A. 1993. Formiranje Jugoslovenske Muslimanske organizacije i njen razvoj do prevazilaženja krize 1922. godine. *Istorija XX veka*. Zbornik radova. Beograd: Institut za savremenu istoriju. 387-442.

Summary

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOM VIOLATION OF THE BOSNIACS DURING THE FIRST YEARS OF EXISTENCE OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

In the first years of existence of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SCS), Bosniacs were exposed to various kinds of violence, expulsion and torture. The new state did not enable the Bosniac people to exercise their basic human rights and freedoms, despite the fact that the Kingdom of SCS had pledged to offer them protection according to article 10 of the Treaty of Saint-Germain. Instead of protecting their internationally guaranteed rights, the authorities passively observed

the violence and crimes committed against Bosniaks, contrary to the positive laws of the Kingdom of SCS. Plundering, violence and murders were not publicly incited by the highest representatives of government, but were mainly neglected which hints at the conclusion that they were partly tolerated. In the newly created Yugoslav state Bosniaks were denied the right to personal and national dignity, protection of their property, equal treatment in front of the law, judicial protection, their own tradition, culture and history. In certain places they were even denied the right to live. The organized anti-Bosniak policy was directed against all Bosniaks regardless of the fact whether they declared themselves as “declared Serbs or Croats”. Beside the numerous slaughters, pillaging, deportations and revenge campaigns, Bosniaks were also subjected to an organized economical blockade which was carried out under the cover of the agrarian reform. The theoretical basis for the systematic anti-Bosniak activities was provided by representatives of the Great Serb ideology who openly justified this policy in pro-regime daily newspapers, journals, and solicited studies. Some of the Bosniak responses to this situation consisted of political organizing and establishing of newspapers which reported the truth about the attacks, molesting and murders of Bosniaks. Along with these activities the first news about the plight of Bosniaks was sent abroad. These were, first of all, statements made by Grand mufti Džemaludin Čaušević during the stay of a French delegation in Sarajevo in February 1919, published in the paper *L'temps* on the 1st April 1919, and which especially worried the ruling Serb elements in the Kingdom of SCS.

Key words: Bosniaks, Muslims, Serbs, Bosnia and Herzegovina, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Treaty of Saint-Germain, Grand mufti Džemaludin Čaušević, Provincial government in Sarajevo, Yugoslav Muslim Organization

UDK 297.1 (497.6) "1918/1941"
Izvorni naučni rad

REIS I VEO: JEDNA VJERSKA POLEMIKA U BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU DVA RATA

Xavier Bougarel

Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, Francuska

(preveo sa francuskog Asaf Džanić)

Krajem XIX i početkom XX stoljeća nastanak islamskog reformizma prate u cijelom muslimanskom svijetu posebno intenzivne rasprave.¹ Bosna i Hercegovina nije činila izuzetak od tog pravila od austrougarskog perioda (1878-1918), kada reformističke ideje Džamala ad-Din Al-Afganija, Muhammada Abduha, Mehmeda Akifa ili Ismaela Gasprinskog prenosi muslimanska inteligencija u nastajanju među kojima se javljaju prve pristalice i u okrilju ilmije. Reformistički intelektualci i ulema trude se da reformiraju vakufe, medrese i šerijatske sudove odgovorne za pitanja osobnog statusa². U razdoblju između dva rata (1918-1941) reformističke ideje zauzimaju središnje mjesto u raspravama koje potresaju muslimansku zajednicu, prije nego što su se u tridesetim godinama sučelile sa preporoditeljskom strujom, sve utjecajnijom u okrilju ilmije.³

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, islamski reformizam, ilmija, idžtihad, reisul-ulema Džemaludin Čaušević.

¹ Keddourie E. 1966; Hourani A. 1983; Al-Azmeh A. 1993.

² Karčić F. 1990; Karić E. 2004.

³ Bougarel X. 2008. 313-343.

Ovdje bih se htio pozabaviti jednom polemikom iz 1928. godine, koja je najavila strujanje reformističkih ideja. Ta polemika, koja se vodila o više predmeta, ali se brzo usredsredila na pitanje ženskog vela, bila je za njene protagoniste prilika da se raspravlja o pitanju vjerskog autoriteta, o odnosima između inteligencije i ilmije, o ulozi glavnih islamskih vjerskih institucija i o pravu na idžtihad (ulaganje napora za tumačenje). Obradit ću, dakle, ova različita pitanja insistirajući na različitosti iznesenih mišljenja i načinu na koji su se ona sučeljavala tokom polemike koja se vodila od decembra 1927. do septembra 1928. godine.⁴

Prije nego što istražimo međaše te polemike, potrebno se podsjetiti izvjesnih specifičnosti islama u Bosni i Hercegovini. Na prvom mjestu, bosanski muslimani su svedeni na rang manjine već od početka austrougarske okupacije 1878. godine. U 1921. godini oni predstavljaju tek 31,1% stanovništva Bosne i Hercegovine i 4,9% stanovništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (nazvane Kraljevinom Jugoslavijom 1929. godine). No, ako je država priznala vjerski identitet bosanskim muslimanima, kako to potvrđuje naročito postojanje šerijatskih sudova odgovornih za pitanja osobnog statusa⁵, pitanje njihovog nacionalnog identiteta ostaje otvoreno, a muslimanski intelektualci težili su da se izjasne kao Hrvati, Srbi ili Jugoslaveni kad su političke i vjerske elite izbjegavale jasno određenje o tom pitanju.

Ovoj prvoj posebnosti treba dodati i drugu, naime, da je islam ovdje jako institucionaliziran. Od 1882. godine islamskim vjerskim institucijama rukovodi reisul-ulema sa još četiri uleme u okrilju Ulema-medžlisa. Od 1909. godine ustanovljen je *Statut za autonomno upravljanje vjerskim poslovima* da bi se osigurala autonomija tih vjerskih institucija u odnosu na državu i precizirala pravila njihovog unutarnjeg funkcioniranja.⁶ Reisul-ulemu, kao i Ulema-medžlis imenovalo je izborno tijelo koje je okupljalo šest regionalnih muftija iz Bosne i Hercegovine i 24 druge uleme izabrane na period od tri godine.⁷

⁴ Zahvaljujem Aleksandru Popoviću, Nathalie Clayer i Fabiju Giomiju za pomoć koju su mi ukazali za vrijeme redakcije ovoga teksta. Ostajem sam odgovoran za ideje razvijene u ovome tekstu i za moguće greške koje su se u njemu potkrale.

⁵ Karčić F. 1986.

⁶ "Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini", u: Salkić M. (ur.). 2001. 27-81.

⁷ Procedura za imenovanje reisul-uleme je, ustvari, složenija: Izborna kurija određuje trojicu

Najzad, Skupština vakufa od 32 člana posebno je zadužena za upravljanje vakufima.

No, reisul-ulema na čelu islamskih vjerskih institucija Bosne i Hercegovine od 1913. godine, Džemaludin Čaušević, atipična je ličnost u okrilju bosanske ilmije. Rođen je 1870. godine, odlazi 1887. u Istanbul, gdje je studirao na Mekteb-i hukuku (Pravnom fakultetu), zatim u Kairu otkriva reformističke ideje Muhammada Abduha. Po povratku u Bosnu i Hercegovinu postaje 1905. godine članom Ulema-medžlisa, zaduženim za pitanja obrazovanja. U isto vrijeme on je jedan od rijetkih ulema koji se često sastajao sa nastajućom muslimanskom inteligencijom, sudjelujući 1903. u stvaranju Kulturnog društva *Gajret* i zauzimajući 1906-1907. mjesto glavnog urednika kulturnog časopisa *Behar*. U 1913. godini imenovan je za reisul-ulemu. Čaušević se javlja, dakle, kao ličnost na pola puta između ilmije i inteligencije i kao glavni zagovarač reformističkih ideja u okrilju islamskih vjerskih institucija. Nije, dakle, iznenađujuće što je on, mnogo prije 1928. godine, izazvao ljutnju konzervativne uleme dopuštajući korištenje udžbenika za vjersko obrazovanje pisanih u žargonu, proglašavajući zakonitim bankarske zajmove uz kamatu ili odobravajući muslimanskim službenicima i uposlenicima na željeznici da nose kapu.

Otuda je zanimljivo vidjeti da li te tri specifičnosti – manjinski status muslimana Bosne i Hercegovine, jako institucionaliziranje islama u Bosni i Hercegovini i atipična ličnost reisul-uleme – utječu ili ne utječu na način na koji se raspravljalo izvan polemike iz 1928. godine o pitanju vjerskog autoriteta.

Od oluje do šutnje: glavne etape polemike iz 1928. godine

Muslimansko kulturno društvo *Gajret* je 6. decembra 1927. godine organiziralo u Sarajevu konferenciju muslimanske inteligencije, na koju su pozvani brojni intelektualci, ulema i reisul-ulema Džemaludin Čaušević. Ta konferencija imala je za cilj pripremiti proslavu dvadeset pete godišnjice *Gajreta* u septembru 1928. godine, a naročito utvrditi dnevni red Kongresa muslimanskih intelektualaca predviđen za tu priliku. Suočen sa uznemirenošću jednog sudionika, koji je strahovao od neprijateljskih reakcija ako se ovaj kongres bude bavio pitanjima vakufa, Čaušević je odgovorio – “[...] bez izazivanja ne može se krčiti put našem napretku, neko mora da otpočne s radom. *Gajret*

kandidata za to mjesto, od kojih se u zadnjoj instanci bira reisul-ulema.

je pozvan da se interesuje za sva pitanja, koja zasijecaju u život muslimana”. Dajući tako intelektualcima pravo da se bave vjerskim pitanjima, Čaušević je otišao dalje, te je izjavio: “Ima muslimana koji su obukli šešir, i meni bi bilo drago, da ti muslimani dođu u džamiju, da im ja napravim saf i da im ja držim vaz, pa da i oni sa ćursa drže vaz”.⁸ On je objašnjavao zatim da se nedavno vratio iz Turske, gdje je mogao utvrditi optimalno korištenje vakufa i potvrdio da namjena vakufa može biti prilagođena potrebama vremena, a posebno da stara groblja mogu biti korištena za druge namjene.

Dva dana nakon ovih izjava koje su, prema sarajevskom dnevnom listu *Večernja pošta*, “[...] izazvale naročito interesovanje i komentarisanje u gradu”,⁹ više novinara je posjetilo reisul-ulemu da im pojasni svoju misao. Čaušević je tada ponovio svoja stajališta o ulozi intelektualaca i korištenju vakufa i kako je donio “najljepše impresije” sa svoje posjete Turskoj, te pozdravlja reforme Mustafe Kemala i hvali emancipiranu tursku ženu. Vratio se zatim na pitanje šešira, izjavljujući: “Uzvišeni Islam ne propisuje nikakovu naročitu vrst kape”, i prelazi na pitanje ženskoga vela, smatrajući: “Sakrivanje žena i to je duboko ukorjenjen običaj ali po vjerskim odredbama otkrivanje lica se ne protivi”, prije nego što je zaključio ovu tačku uz izjavu: “Ja bih simpatičnije gledao onu muslimanku, koja otkrivena lica na pošten način zarađuje recimo u trgovini ili radioni, nego one zastrta lica, koje šeću korzom i bave se noću po kafanama”.¹⁰ Nakon toga, polemika je mogla započeti.

Tokom decembra 1927. i januara 1928. godine, ustvari, polemika je bila osobito živa, a vodila se uglavnom preko štampe. U sarajevskim dnevnicima nije prošao praktično nijedan dan bez članka koji obrađuje Čauševićeve izjave i njihov odjek. Protivnici i pristalice reisul-uleme odgovaraju na pitanja novinara, pišu novinama, organiziraju javne skupove na kojima usvajaju rezolucije koje se odmah upućuju štampi. Na strani Čauševićevih protivnika izdvajaju se pojedine uleme, kao Ali Riza Karabeg iz Mostara, Ibrahim Hakki Čokić iz Tuzle, muftija banjalučki Ibrahim Maglajlić ili više na adegdotski način, imam Sulejman Sirri Kozarčanin iz Bosanske Gradiške, koji se suprotstavljao reformističkom intelektualcu Osmanu Nuri Hadžiću na stupcima beograd-

⁸ “Konferencija muslimanske inteligencije u Gajretu”. *Gajret*, br. 24. 16. decembar 1927, 383-384.

⁹ “Poslije izjave Reis-ul-uleme”. *Večernja pošta*, 9. decembar 1927.

¹⁰ “Važne izjave Reis-ul-uleme”. *Jugoslavenski list*, 10. decembar 1927.

skog dnevnika *Politika*. Ali, glavna uloga u ofanzivi protiv Čauševića pripadala je džematskim medžlisima glavnih bosanskih gradova (Sarajeva, Mostara, Tuzle, Banje Luke), koji usvajaju neprijateljske rezolucije prema reisul-ulemi i zahtijevaju od drugih vjerskih institucija – Ulema-medžlisa, Izborne kurije i muftija – da zauzmu stajalište. U rezoluciji Džematskog medžlisa iz Tuzle izjavljuje se, naprimjer: “[...] iz navedene izjave Reis-Ul-Uleme, vidimo, da se uvlači u naš vjerski život i ono, što se kosi sa jasnim vjerskim propisima. Stoga molimo sve faktore, da za ovakva pitanja ne dozvole pojedincu da ih na svoju ruku rješava, pa ma to bio Reis-Ul-Ulema, nego da odrede, da i on za ovakva pitanja vazda konsultuje na prvom mjestu članove Ulema-medžlisa, a zatim i muftije”.¹¹ Džematski medžlis iz Sarajeva ide još dalje, obraćajući se direktno reisul-ulemi, što je dovelo do naročito žive prijepiske. Najzad, treba zabilježiti – iako Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) kao takva ne zauzima stajalište prema polemici koja se vodi, njeni su predstavnici brojni u džematskim medžlisima, a pojedini lokalni ogranci JMO pokazuju otvoreno svoje neprijateljstvo prema Čauševiću. Krajem januara skup sarajevskog ogranka JMO završava se čak povcima “Vjera je u opasnosti!” i “Dolje reis!”.¹²

Čauševićeve pristalice ne zaostaju u polemici. Istina, u tom taboru ulema je bila malobrojnija: radi se, prije svega, o Abdulahu Ajni Bušatliću, profesoru šerijatskog prava, koji je zauzimao stajališta u štampi u više navrata i, tačnije, o muftiji mostarskom Šakiru Mesihoviću i o dvojici ulema iz istoga grada, Ibrahimu Fejiću i Mehmedu Salimu Spahiću.¹³ Podrška Čauševiću dolazi, dakle, naročito od intelektualaca ponesenih njegovim izjavama o vakufima, velu i šeširu. Rezolucije podrške usvojene su na javnim skupovima u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Tešnju. Rezolucija iz Mostara izražava tako “[...] puno priznanje i hvalu Reis-ul-ulemi na ovako savremenom i zdravom rezonovanju o uzrocima naše kulturne i ekonomske zaostalosti i na onako odvažnom istupanju sa njegovog delikatnog položaja. Čestitamo mu što se predpostavljajući zajedničko dobro svom ličnom popularitetu među t.zv. Ulemom, izložio napadaju ove, koje je u stanju, da ovako velike socijalno-vjerske probleme tretira

¹¹ “Tuzla protiv Reis-ul-uleme”. *Večernja pošta*, 11. januar 1928.

¹² “Istup JMO protiv Reis-ul-uleme”. *Jugoslavenski list*, 27. januar 1928.

¹³ Izvan Bosne i Hercegovine, muftija beogradski Mehmed Zeki Činara izbjegavao je da se izjasni o izjavama reisul-uleme Čauševića, dok mu je muftija zagrebački Ismet Muftić dao svoju podršku.

sa svoga uskog gledišta”.¹⁴ Za “napredne” intelektualce, polemika oko Čauševića bila je prilika iz snova da se mobiliziraju i predstave njihove vlastite teze o neophodnosti moderniziranja muslimanske zajednice. Rezolucija iz Sarajeva vidjela je u izjavama reisul-uleme “[...] vrlo pogodnu ishodnu tačku za reorganizaciju rada na kulturnim reformama među nama muslimanima”,¹⁵ a jedna asocijacija naprednih muslimana pod imenom *Reforma* osnovana je krajem januara 1928. godine. Podrški naprednih intelektualaca pridodata je podrška muslimanskih studenata iz Beograda i iz Zagreba, koji su usvojili vlastite rezolucije. Najzad, nekoliko žena muslimanki uzele su riječ u podršci reisul-uleme. U Sarajevu Nafija Baljak, otkrivena službenica i članica *Ženskog pokreta*, bezrezervno je podržala njegove govore o velu, a u Banjoj Luci pet žena muslimanki pozdravljaju ga u otvorenom pismu “plemenite izjave presvetlog Reis-ul-Uleme”, posve relativizirajući značaj vela za školovanje i ekonomsku integraciju žena muslimanki.¹⁶

Nakon vreve iz decembra 1927. i januara 1928. godine uslijedio je jedan mirniji period, u kojem je dnevna štampa gubila svoju centralnu ulogu. Pogrdama i svečanim rezolucijama uslijedili su razrađeniji pokušaji argumentiranja, poprimivši oblik brošura ili članaka u muslimanskim kulturnim časopisima. Intelektualci su se našli tada gurnuti na margine polemike, pošto je sve brošure i članke napisala ulema. Prva brošura objavljena o izjavama reisul-uleme nosila je naslov *Pitanje muslimanskog napredka u Bosni i Hercegovini*, a njen autor bio je Abdulah Ajni Bušatlić, najaktivniji od uleme angažirane u prilog Čauševiću. U ovoj brošuri Bušatlić se zanimao za ekonomsko i kulturno nazadovanje bosanskih muslimana, istražujući pripadajuće greške ilmije i inteligencije, predlažući program reformi muslimanske zajednice, zatim se bavio različitim stajalištima povodom Čauševićevih izjava, uzimajući Čauševića jasno u odbranu. Dvije sljedeće brošure djelo su protivnika reisul-uleme. U svojoj brošuri *Rasprava o hidžabu (krivenju muslimanki)*¹⁷ Ali Riza Karabeg vraća se na ajete iz Kur’ana koji tretiraju pokrivanje žena, zatim na njihovo tumačenje od strane velike uleme iz muslimanske historije, insistira na *idžmi*

¹⁴ “Mostar i otkrivanje muslimanki”. *Večernja pošta*, 28. decembar 1927.

¹⁵ “Reforme među muslimanima”. *Večernja pošta*, 2. januar 1928.

¹⁶ “Protiv feredže i za feredžu”. *Politika*, 12. januar 1928.

¹⁷ Karabeg H. 1928.

(konsenzusu) uleme koja se bavi tom praksom, oglašava se protiv idžtihada i optužuje Čauševića da želi osnovati “peti ćemalistički mezheb (islamska pravna škola)”¹⁸ prije nego što se pozabavio Bušatlićevom brošurom. Što se tiče Ibrahima Hakki Čokića, on je objavio brošuru pod naslovom *O teseturu (pokrivanju muslimanki)*.¹⁹ On je, također, detaljno obradio ajete iz Kur’ana i hadise koji se odnose na veo, ali se jednako zanimao za pitanje vakufa, strasno osuđujući kemalističku Tursku, podržavao je Džematski medžlis iz Sarajeva u njegovoj prijepisci sa Čauševićem i kritizirao na kraju Bušatlićeve stavove. Međutim, Bušatlić mu je tada odgovorio dugim feljtonom naslovljenim *O ‘teseturu’ i ‘hidžabu’ (pokrivanju) kod muslimanki*, objavljivanom od maja 1928. u kulturnom časopisu *Novi Behar*, gdje je odgovarao na napade Karabega i Čokića, a zatim se vraćao na ajete iz Kur’ana i hadise koji se bave ženskim velom.²⁰ Najzad, juna 1928. godine Džematski medžlis iz Sarajeva objavio je u formi brošure svoju prijepisku sa reisul-ulemom, kao i jedan tekst alima Sejfulaha Prohe, koji se trudio pokazati kako su različiti vjerski izvori protivni nošenju šešira za ljude i otkrivanju žena i da reisul-ulema nije kompetentan tumačiti te izvore.²¹ Što se tiče Džemaludina Čauševića, izgledalo je kao da se povukao iz polemike. Međutim, objavio je u *Novom Beharu* više tekstova koji imaju indirektnu vezu s aktuelnom polemikom, kao što je jedan članak o proturječnim hadisima,²² prikaz knjige Kasim-bega Emina o obrazovanju i o radu žena²³ i jedan članak o školskom deficitu muslimana.²⁴

Veoma oštar komentar o stavovima reisul-uleme Džemaludina Čauševića nalazio se u pozivu od strane Džematskog medžlisa iz Sarajeva u kojem se traži od izborne kurije sljedeće: “[...] budnim okom pratiti rad našeg najvišega vjerskog tijela: Ulema medžlisa a naročito rad njegova predsjednika, koji ne pazeći na propise autonomnog Štatuta (iz 1909.) sam na svoju ruku rješava

¹⁸ Isto.17.

¹⁹ Čokić I. H. 1928.

²⁰ Bušatlić A. “O ‘teseturu’ i ‘hidžabu’ (pokrivanju) kod muslimanki”. *Novi Behar*, vol. II, br. 1-2, 15. maj 1928, 15-16; vol. II, br. 3, 1. juni 1928, 37-38; vol. II, br. 4, 57-58; vol. II, br 5, 1. juli 1928, 69-70; vol. II, br. 6, 15. juli 1928, 88-89; vol. II, br. 7, 1. august 1928, 104-105.

²¹ Merhemić H. M. 1928.

²² Čaušević Dž. “Skovani i patvoreni hadisi”. *Novi Behar*, vol. I, br. 22, 15. mart 1928, 346-347.

²³ Čaušević Dž. “Ocjena jedne knjige”. *Novi Behar*, vol. I, br. 24, 15. april 1928, 393-394.

²⁴ Čaušević Dž. “Zajedničko poučavanje”. *Novi Behar*, vol. II, br. 1-2, 15. maj 1928, 2-3.

najvažnija i najkrupnija vjerska pitanja suprotno svim šeriatskim kitabima.” Zatim je Džematski medžlis izjavio da je Čaušević “[...] dozvolio muslimanima oblačiti šešir, premda se je sva ulema složila u tom, da je to u najmanju ruku haram; on je dozvolio i pohvalio, pa čak i preporučio emancipaciju muslimanske žene u evropskom smislu te riječi, to jest, da se može muslimanka miješati i otkrivena u saobraćaj dolaziti sa svim muškarcima, a to je samim Kuranom zabranjeno”.²⁵ Intelektualci koji su podržavali Čauševića tada su se ponovno mobilizirali u dnevniku *Reforma*, za koje je Džematski medžlis iz Sarajeva glasnogovornik “nazadnih elemenata sarajevske čaršije” i tvrdili su da izborna kurija ima “sasvim ograničenu kompetenciju” i da se ne može izjasniti o doktrinarnim pitanjima, već samo o eventualnim djelovanjima protivnim vjeri ili moralu.²⁶ Na zasjedanju od 7. do 10. jula 1928. godine izborna kurija ipak je odlučila ispitati poziv Džematskog medžlisa. Prema dnevniku *Jugoslavenski list*, izgleda da je izborna kurija bila podijeljena na tri struje: “pročauševićevu”, “antičauševićevu” i “neutralnu”.²⁷ Međutim, konačno je usvojila takrir (izjavu) sa otvorenim neprijateljskim stavovima prema Čauševićevim tezama. Izborna kurija, ustvari, izjavila je, između ostalog, da “nositi šešir bez šerijatom priznate nužde nije dozvoljeno” i da je “Šerijat [...] propisao (ženi) da osim pred taksativno nabrojenom rodbinom i mužem, krije sve ukrase osim lica i pesnica. Lice i pesnice ženi je dozvoljeno pokazati, a muškarcu u njih gledati samo u tom slučaju, ako su potpuno sigurni da im to neće pobuditi strast. Sumnjaju li u svoju moralnu snagu, muškarac će se čuvati gledanja, a žena će pokriti i lice i ruke, osim u slučaju Šerijatom priznate nužde (liječnički pregled itd.). U takvu nuždu ne spadaju protušerijatski narodni običaji, ne spadaju zahtjevi mode i koketerije, a ne spada ni težnja sa srođavanjem (unificiranjem) sa našom inovjernom braćom po krvi i jeziku”. Uz ovo, izborna kurija je dodala da “[...] moralno jaka muslimanka može se posvetiti i obrtu i trgovini i studijama i svakom časnom zanimanju, uz gore istaknuta ograničenja, koja nijesu nikakva stvarna prepreka za njen potpuno sretan društveni i obiteljski život”, cijeneći u završnici da se svaka reforma vakufa mora vršiti uz

²⁵ Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GH-bB). Rasuti dokumenti i arhivalije na bosanskom jeziku. “Apel na hodžinsku kuriju”. Sarajevo, juli 1928, A-453/B, 1.

²⁶ “Pred sastanak hodžinske kurije”. *Reforma*, vol. I, br. 10, 6. juli 1928, 2.

²⁷ “Zaključci vijećanja Hodžinske kurije”. *Jugoslavenski list*, 10. juli 1928.

poštovanje pravila fikha (šerijatskog prava).²⁸

Takrir Izborne kurije sadržio je izvjesne dvosmislenosti koje bi mogle dati mjesta divergentnim tumačenjima. Tako dnevnik *Večernja pošta* objavljuje – “muslimanke se ne smiju otkrivati”,²⁹ dok *Politika* dodjeljuje naslov – “muslimanske žene mogu se otkrivati” i kvalificira takrir kao “najliberalnije stanovište jedne vrhovne muslimanske verske ustanove” nakon kemalističkih reformi.³⁰ Sam Čaušević koristio je te dvosmislenosti da bi prikrio svoj poraz i u jednom kratkom odgovoru kuriji napisao je: “[...] pročitavši takrir Kurije usvajam ga, jer iz njeg razumijem da ne odbacuje moju glavnu misao, da muslimanka koja je upućena na studiranje nauke, učenje zanata i drugu privredu, može biti otkrivena lica i ruku”.³¹ Ali, njegovi protivnici imali su sasvim drugo tumačenje takrira i trijumfalno su napisali: “[...] kurija se kao najmjerodavni islamski forum potpuno saglasila s mišljenjem sarajevskog džematskog medžlisa i svojim takrirom odobrila njegovo stanovište koje je zauzeo povodom poznatih izjava Reis-ul-uleme. Hvala Bogu, da je ovo pitanje privedeno kraju”.³²

U stvari, objavljivanjem takrira u julu 1928. godine najavljen je kraj polemike pokrenute Čauševićevim izjavama. Tako je *Večernja pošta* naznačila da mlade pristalice reisul-uleme namjeravaju zatražiti od izborne kurije da precizira šta podrazumijeva pod “Šerijatom priznate nužde”, ali se očevidno radi o sklonostima bez nastavka. Isto tako, u svome broju od 15. jula 1928. godine, kulturni časopis *Novi Behar* naznačava da je primio više tekstova koji kritiziraju takrir i da će ih objaviti u svome narednome broju, ali nije uradio ništa od toga. Samo je *Jugoslavenski list* objavio jedan članak pisca Ahmeda Muratbegovića pod naslovom *Spašavajmo nauku islama od neukih hodža!*, koji je osudio istovremeno takrir izborne kurije i Čauševićevu kapitulaciju.³³ Šutnja je, dakle, težila prekriti polemiku otvorenu osam mjeseci ranije. Pa ipak, ostaje još jedan događaj – Kongres intelektualaca muslimana, koji je za septembar

²⁸ “Takrir”. *Bosanska pošta*, Sarajevo, 1928, 5.

²⁹ “Muslimanke se ne smiju otkrivati”. *Večernja pošta*, 10. juli 1928.

³⁰ “Muslimanske žene mogu se otkrivati”. *Politika*, 11. juli 1928.

³¹ “Takrir”. *Bosanska pošta*, 6.

³² Isto.7.

³³ Muratbegović A. “Spašavajmo nauku islama od neukih hodža!”. *Jugoslavenski list*, 14. juli 1928.

sazvalo Kulturno društvo *Gajret* i na čijem se dnevnom redu nalazilo žensko pitanje. Kad je došao taj dan, u izlaganju Huseina Brkića o “našem ženskom pitanju” tvrdilo se da je nošenje vela običaj, a ne vjerska obaveza, i nagovijestila se akcija za postepeno otkrivanje žena muslimanki.³⁴ U diskusiji koja je uslijedila i kojoj je predsjedavao Čaušević pristalice i protivnici ukidanja vela sukobili su se ponovo, slažući se u tome da je to pitanje drugorazredno u odnosu na pitanje obrazovanja žena. Rezolucija konačno predstavljena skupštini išla je u istom smjeru, ocjenjujući da je ekonomsko i kulturno nazadovanje muslimanske zajednice usko povezano sa nazadovanjem žena muslimanki, dodajući da je to posljednje uvjetovano lošim razumijevanjem islamskih principa, jer “po mišljenju najautoritativnijih alima nije zabranjeno muslimanki da se školuje i da privređuje”, zatim je osuđeno zlostavljanje kojima šerijatsko pravo daje mjesta u porodičnom području. Muftija travnički Sakib Korkut primjerio je tada sljedeće: “bila bi jača rezolucija, kad bi se još umetnulo: *prema riješenju hodžinske kurije*”, što je jednoglasno prihvaćeno, a da se nije reklo gdje je to pojašnjenje smješteno u tekstu rezolucije.³⁵ Rezolucija Kongresa intelektualaca muslimana prešla je potpuno šutke preko pitanja vela i označila kraj polemike pokrenute deset mjeseci ranije. Samo je Ahmed Muradbegović nalazio još energije protestirati protiv zaborava intelektualaca muslimana i ustvrditi da bi rezolucija dostojna toga imena morala proglasiti da je “[...] prva faza riješenja muslimanskog ženskog pitanja [...] otkrivanje muslimanske žene”.³⁶ Ali, Muradbegovićev glas izgledao je od tada jako usamljen, a šutnja je padala dugo vremena na to sporno pitanje.

Od vakufa do vela: u srce polemike

Da bi se razumjelo kako polemika iz 1928. godine vodi u sukobljavanje o samoj definiciji vjerskog autoriteta, nije dovoljno poznavati samo njenu hronologiju. Treba također iz nje izdvojiti različite uloge. Prvo pitanje koje je pokrenuo Čaušević 6. decembra 1927. godine u prostorijama *Gajreta* jeste

³⁴ Brkić H. S. “Naše žensko pitanje”. *Gajret*, br. 5, 1928, 72-75.

³⁵ “Žensko pitanje”. *Gajret*, br. 20, 1928, 350-351.

³⁶ Muradbegović A. “Kongres muslimanskih ‘intelektualaca.’” *Jugoslavenski list*, 12. septembar 1928.

pitanje reforme vakufa. U toj prilici reisul-ulema dopušta “[...] da bi se zbilja vakufski imetak mogao mnogo bolje iskoristiti, kao što je to učinjeno u Turskoj.” Prema njegovom mišljenju: “[...] mi čuvamo jedan kapital, koji je za nas mrtav i koga će s vremenom drugi iskoristiti, možda i nemuslimani, ako ga mi muslimani ne umjednemo iskoristiti – kao što je to slučaj na stotine mjesta”. Čaušević je tada u strogom poštovanju vakufnama (zadužbinskih povelja) vidio prepreku prilagođavanju vakufa potrebama muslimanske zajednice, i zato je predložio njihovo šire i savremenije tumačenje. Uzimajući primjer grobalja, često smještenih u centru gradova, on je cijenio da bi ona mogla biti korištena u mnogo korisnije ciljeve, ali priznaje: “[...] ako bih ja kazao da treba iskoristiti neki kaburistan (grobље) u islamske svrhe, ustalo bi svo Sarajevo protiv toga, pa i sve muftije”.³⁷

Usljed toga, pitanje reforme vakufa ostaje prisutno u preokupacijama i jednih i drugih. Tako je rezolucija koju su usvojili intelektualci Sarajeva 2. januara 1928. godine insistirala da se Skupština vakufa izjasni o tom pitanju, a osnivači *Reforme* smjerali su uputiti peticiju da upravljanje vakufima bude povjereno kompetentnim osobama, umjesto mutevelijama (upraviteljima vakufa), koji se bave jedino svojim osobnim interesima. Nešto kasnije, intelektualac Hakija Hadžić objavljuje u *Večernjoj pošti* dugi feljton o žalosnom stanju vakufa u Bosni i Hercegovini.³⁸ Nije izostao odgovor od uleme neprijateljski raspoložene prema Čauševiću. Hamza Puzić, član Izborne kurije, izjavio je “[...] da je potrebna reforma vakufa, ali u granicama šarti-vakufa (uvjeta zavještača)”,³⁹ a Ibrahim Hakki Čokić ocijenio je u svojoj brošuri da eventualna reforma vakufa mora da ostane u okviru Šerijata, što konačno potvrđuje tahrir Izborne kurije. Ali, pitanje vakufa prešlo je brzo u drugi plan u aktuelnoj polemici i, bar naizgled, poticalo je manje strasti od pitanja oblačenja. Otada je teško znati u kojoj mjeri to pitanje vakufa ostaje skriveni ulog polemike predstavnika Jugoslavenske muslimanske organizacije, veoma zastupljenim u administraciji vakufa željnim da sačuvaju kontrolu nad njima, koji su se suprostavljali reisul-ulemi, a on je želio reformirati i centralizirati upravljanje vakufima. Odgovor na ovo pitanje nalazi se, vjerovatno, u arhivima Skupštine

³⁷ “Konferencija muslimanske inteligencije u Gajretu”. *Gajret*, br. 24, 16. decembar 1927, 383-384.

³⁸ Hadžić H. “Kritika rada u Vakufu”. *Večernja pošta*, 7, 8. i 9. mart 1928.

³⁹ “Mišljenje mostarskih alima o izvaji g. Reis-ul-uleme”. *Jugoslavenski list*, 18. decembar 1927.

vakufa, teško dostupnim, i u arhivima Ministarstva vjera, sačuvanim u Beogradu. Izvjesne indicije sugeriraju, ipak, da jedna takva skrivena igra sigurno postoji. S jedne strane, Čaušević i njegove pristalice nisu tajili svoje želje da reformiraju islamske vjerske institucije, idući dotle da objave projekt zakona koji bi navodno zamijenio Statut iz 1909. godine.⁴⁰ No, jedna takva perspektiva mogla je samo smetati konzervativnoj ulemi i političarima iz Jugoslavenske muslimanske organizacije. S druge strane, 1928. je godina puna događaja za vakufe, sa izbijanjem finansijskog skandala koji se ticao Regionalne vakufske direkcije iz Sarajeva (kojom je vladala JMO) i Komercijalne muslimanske banke. Najzad, reisul-ulema i predstavnici JMO su se sukobljavali oko izbora muftije travničkog Sakiba Korkuta u Skupštinu vakufa,⁴¹ što bi objasnilo, prema *Večernjoj pošti*, “[...] odluku šireg odbora JMO [...] da se preduzmu mjere protiv reformističkih izjava Reis-ul-Uleme”.⁴² Ovaj sukob oko izbora Korkuta navodi, uostalom, Čauševića da izjavi “[...] ako neka gospoda hoće da drugačije tumače zakon [...], onda tražite sebi drugog reis-ulemu, koji će tako tumačiti”.⁴³

Bez obzira kako značajno može biti pitanje vakufa, ne treba svoditi polemiku iz 1928. godine na samo jedan ulog. Druge komponente te polemike, a naročito pitanja vela i šešira, imaju vlastiti značaj i svoju koherentnost, što sada treba ispitati. Nesporno pitanje koje izaziva najviše strasti i na koje se troši najviše tinte jeste pitanje ženskoga vela. Zatim, treba precizirati o kakvom se velu radi. Čaušević u svojim izjavama i napisima govori samo o tome da odobri napuštanje vela koji prekriva lice, u Bosni i Hercegovini zvanog *peča*, *jašmaka* ili *vala*, a ne dopušta shvatanje da on podrazumijeva suštinske promjene u odijevanju. To je isto za ulemu koji ga podržavaju, kao Abdulah Ajni Bušatlić. Ali, dnevna štampa predstavlja polemiku u kojoj se suprotstavljaju pristalice i protivnici *feredže* ili *zara*, odnosno tradicionalnog ogrtača koji nose muslimanske žene. Najzad, da bi se još dodalo zbrci, intelektualci koji

⁴⁰ “Muslimanska vjerska zajednica”. *Večernja pošta*, 13, 14. i 16. decembar 1927.

⁴¹ Neprijateljstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) prema Sakibu Korkutu objašnjava se činjenicom da je ovaj 1922. godine bio jedan od glavnih rukovodilaca Jugoslavenske muslimanske narodne organizacije (JMNO), partije nastale odvajanjem od JMO.

⁴² “Reis – Korkut – Spaho”. *Večernja pošta*, 27. januar 1928.

⁴³ “Vakufski Sabor prema sarajevskom povjerenstvu”. *Jugoslavenski list*, 27. januar 1928.

podržavaju Čauševića pozivaju samo na otkrivanje lica, ali je izvjesno da ne bi mrzovoljnim okom gledali na daljnje pozapadnjačenje odijevanja žena muslimanki.

Bilo kako bilo, Čauševićeve pristalice i protivnici sukobljavali su se riječ po riječ oko pitanja vela. Tako prvi smatraju da je sakrivanje lica običaj, a ne vjerska obaveza. Osman Nuri Hadžić je predočavao predislamske izvore vela, Edhem Bulbulović govorio je o “regionalnom običaju koji nema ništa zajedničko sa Islamom”,⁴⁴ a Abdulah Ajni Bušatlić cijenio je – “treba taj običaj da se iskorijeni”.⁴⁵ Njihovi protivnici, naprotiv, vidjeli su u pokrivanju lica jednu vjersku obavezu zasnovanu na Kur’anu i hadisima. Rezolucija protiv Čauševića, usvojena u Tuzli, donosi tim povodom da “[...] je pokrivanje islamske žene osnovano na imperativnoj zapovijedi Kurana, koju tumači i Hadis. Ovako tumačenje postoji preko 13 vjekova – sve od Vakti seadeta (sretnih vremena) do danas, i nije ga niko od islamskih autoriteta pobijao i drugačije tumačio”.⁴⁶ Ovoj svađi oko tumačenja izvora dodaje se radikalno neslaganje oko društvenih efekata vela i otkrivanja. Čaušević i njegove pristalice, ustvari, vide u pokrivanju lica jedan od glavnih razloga za ekonomsko i kulturno nazadovanje muslimanske zajednice. Čaušević je otuda cijenio: “[...] ako se vidi, da žensko treba da bude otkrivena lica i da treba da razgovara sa ljudima, onda to treba i odabrati, jer je to manja šteta prema onoj da usljed nevaspitanosti i nesposobnosti ženskog svijeta – cijeli islamski narod ostaje u nazatku i pada u nesreću”.⁴⁷ U isto vrijeme pristalice otkrivanja žena niječu da ono može biti uzrokom moralnog posrnuća: za intelektualce iz Mostara, naprimjer, “[...] tvrđenje da pokrivanje ili otkrivanje naših žena stoji u kauzalnoj vezi sa seksualnom etikom znači ograničeno vjersko i socijalno obrazovanje. Uzroci prostitucije⁴⁸ ne leže nikako u pokrivanju ili otkrivanju naših žena [...] nego u pogrešnom domaćem vaspitanju i ekonomskim prilikama”.⁴⁹ Ne iznenađuje što su Čau-

⁴⁴ “Reforme među Muslimanima”. *Večernja pošta*, 7. januar 1928.

⁴⁵ “Reforme među muslimanima”. *Večernja pošta*, 12. decembar 1927.

⁴⁶ “Rezolucija tuzlanskih Muslimana”. *Politika*, 12. januar 1928.

⁴⁷ Čaušević Dž. “Ocjena jedne knjige”. *Novi Behar*, vol. I, br. 24, 15. april 1928, 393-394.

⁴⁸ Svi protagonisti polemike iz 1928. godine rekli su kako su utvrdili porast prostitucije nakon Prvog svjetskog rata, ali njihova upotreba termina “prostitucija” katkad je proširena do tačke kada pokriva cjelinu vanbračnih seksualnih odnosa.

⁴⁹ “Mostar i otkrivanje muslimanki”. *Večernja pošta*, 28. decembar 1927.

ševići protivnici imali sasvim drugu viziju stvari. Za njih je ideja da bi veo bio prepreka napretku muslimanske zajednice smiješna, a Džematski medžlis iz Sarajeva odgovorio je Čauševiću da: “[...] ne stoji, da je kod nas vrijeme i prilike donijelo, da se mora obući šešir i otkriti ženskinje, jer ni oni, koji su taj šešir obukli, nijesu s time postali ni pametniji, ni radeniji, a ni ono ženskinje, koje se je otkrilo, nije sa time postalo ni spremnije ni pobožnije, nego opet protivno tome”.⁵⁰ Oni su, naprotiv, vidjeli u otkrivanju žena manifestiranje i uzrok amoralnosti. Muftija Ibrahim Maglajlić izražavao je tako žaljenje što češći kontakti između muškaraca i žena vode uvećavanju prostitucije, a Ibrahim Hakki Čokić iskazao je bojazan da ukidanje vela vodi porastu veneričnih bolesti u okrilju muslimanske zajednice.

Sukobljavanje oko pitanja vela moglo je voditi korištenju sitničavih argumenata, kao kad Čaušević bilježi, naprimjer, da neke pokrivene žene prenose venerične bolesti ili kad Ragib Husejnagić cijeni da su pristalice otkrivanja “[...] oni, koji su željni, da gledaju tuđe žene”.⁵¹ Ozbiljnije, pitanje vela upućuje na pitanje statusa žene u islamu. Pristalice otkrivanja osobito su insistirali na jednakosti prava između muškaraca i žena koje islam uvodi. U svojim napisima Abdulah Ajni Bušatlić i Osman Nuri Hadžić podsjećali su, naprimjer, da žena muslimanka ima pravo da raspolaže sobom i svojim dobrima, da promijeni mjesto boravka i da radi. Čaušević je sa svoje strane primao predstavnice *Ženskog pokreta* i pokazao se sklonim prema pravu glasa za žene, pod uvjetom, ipak, da tome prethodi njihovo “kulturno i prosvjetno pridizanje”.⁵² Što se tiče Huseina Brkića, u svome izlaganju na Kongresu intelektualaca muslimana ocijenio je da: “[...] muslimanka [...] po načelima islamskoga prava toliko nagrađena slobodom da bi joj na tom mogle zavidjeti mnoge evropske građanke – kad bi ona tu slobodu stvarno uživala”. On je vidio uzroke za takvo odvajanje između principa i stvarnosti “[...] u sebičnosti muškaraca, u pomanjkanju smisla za opće dobro i u pomanjkanju shvatanja duha i zahtjeva vremena”.⁵³ Čauševići protivnici bili su mnogo manje opširni o tome predmetu i samo se Sulejman Sirri Kozarčanin trudio suprotstaviti tvrdnjama

⁵⁰ “Drugi odgovor džematskog medžlisa Reis-ul-ulemi”. u: Merhmemić H. M. 1928. 43-44.

⁵¹ “Vakufi, feredža i fes”. *Jugoslavenski list*, 18. januar 1928.

⁵² “Ženski pokret kod Reis-ul-uleme”. *Jugoslavenski list*, 15. decembar 1927.

⁵³ Brkić H. S. “Naše žensko pitanje”. *Gajret*, br. 5, 1928, 73.

Osmana Nuri Hadžića o jednakosti prava između muškaraca i žena i o slučaju manje vrijednosti ženskoga svjedočenja u šerijatskom pravu. Najzad, rijetke žene koje su sudjele u polemici pozdravljale su Čauševićeve izjave, ali su relativizirale značaj pitanja vela i nisu ga spominjale u statusu žene u islamu. Oprezne i pragmatične, one su insistirale više na školovanju i profesionalnom uključivanju žena muslimanki, i još konkretnije na ukidanju zakonske odredbe koja isključuje muslimanske djevojke iz obaveznog školovanja.⁵⁴ Takav je bio slučaj sa ženama iz Banje Luke koje su izjavile na početku svoje rezolucije: “U današnjoj sveopštoj ekonomskoj krizi, kad se formalno gladije, nama nisu ni na kraj pameti šesiri ni moderne toalete i drugi luksuzi pogotovo raskalašni običaji koji se kriju pod firmom mode. Nama treba hljeba, vazduha i sunca, na što imamo pravo kao i svaki živi stvor”.⁵⁵

Ako su u povodu vela linije podjele bile jasno ocrtane, argumenti i jednih i drugih evoluirali su tokom polemike. Čaušević i njegove pristalice brzo su se našli u defanzivi. Optužen da je pozvao na ukidanje vela i izazvan da to započne otkrivanjem svoje vlastite žene, Čaušević se branio da je uputio jedan takav poziv: “Iz ovoga se svega ne smije razumjeti da ja govorim: otkrijte svoje žene. To meni nije na kraj pameti. Ko može neka se ravna prema propisima o vladanju naših majki, o prećim ženama našeg Pejgambera. Ja ovdje vodim računa o onom što postoji, što će doći i što mora doći”.⁵⁶ U isto vrijeme, pristalice reisul-uleme pokušavali su sve više u prvi plan staviti pitanje obrazovanja žena i podrediti mu pitanje vela. S tog stajališta, takrir Izborne kurije, postavljajući veoma stroge uvjete za otkrivanje lica, posve potvrđujući da se žena muslimanka može obrazovati i vršiti profesionalnu djelatnost, preokreće prioritete time što ih ubrzava. To obrtanje prioriteta jednako se javlja i tokom Kongresa intelektualaca muslimana. U svome izlaganju, pripremljenom početkom 1928. godine, Husein Brkić se izjašnjavao za postepeno otkrivanje žena muslimanki. Ali, u diskusiji koja je uslijedila malo-pomalo se ocrtavao konsenzus da se izbjegne pitanje vela. Šukrija Kurtović posebno je izjavio da “[...] ne treba forsirati otkrivanje žena, nego treba forsirati pohađanje škole, obrazovanje, pa ako muslimanki konvenira da ide pokrivena neka ide, ali ako

⁵⁴ Ova zakonska odredba iz austrougarskog razdoblja bit će ukinuta u 1929. godini.

⁵⁵ “Protive feredže i za feredžu”. *Politika*, 12. januar 1928.

⁵⁶ “Odgovor Reis-ul-uleme džematskom medžlisu”. u: Merhemić H. M. 1928. 14.

mora da ide otkrivena neka se otkrije”.⁵⁷ U biti, rezolucija Kongresa intelektualaca muslimana o ženskom pitanju nije se izjašnjavala o pitanju vela. Ova, posebno sporna tačka polemike iz 1928. godine ostala je, dakle, konačno bez odgovora. Preko nje, suštinska pitanja kao što su status žene u islamu ili uzroci nazadovanja muslimanske zajednice ipak su obrađena. Preko pitanja vela, između ostalog, a što i jeste bilo u igri, definiraju se odnosi sa nemuslimanima i sa zapadnim svijetom, a Džematski medžlis iz Sarajeva odgovorio je, na primjer, da je “[...] ispravnije [...] gledati, u prečasne ženske Alejhiselamove, nego li u nekakve emancipovane, koje u svemu majmunišu evropejki i imitariju je”.⁵⁸ Ali, u definiranju odnosa sa nemuslimanima i sa zapadnim svijetom šušir igra prvu ulogu.

“Duh vremena” ili “vrijeme nereda”: dvije suprotstavljene vizije svijeta

U izvjesnom smislu, rasprava o nošenju šušira podsjećala je na raspravu o otkrivanju žena. U oba slučaja, ustvari, Čaušević i njegove pristalice podvlačili su da “islam ne propisuje nikakove naročite nošnje”,⁵⁹ ali insistira na tjelesnoj čistoći i moralnom integritetu. Povodom šušira, oni su precizirali da je muslimanima zabranjeno samo nošenje kapice kršćanskih svećenika, te se rugaju konzervativcima koji su se prihvatili odbrane fesa, jedne kape i same osuđene kao *bidat* (vjerska inovacija) u vrijeme njenog uvođenja početkom XIX stoljeća. Što se tiče konzervativne uleme, oni su se oslanjali na hadis “Onaj koji sličijednom narodu pripada njemu”, da bi u nošenju šušira vidjeli čin otpadništva. Za Sejfulaha Prohu, “[...] ko god šušir nosi bez šerijatskog uzura (dozvole), taj je izašao iz muslimanske zajednice (dokle god se toga posla ne pokaje) isto kao da je rekao: Zbogom muslimani, ja odustajem od Islama, jer je na se metnuo znak nemuslimana”.⁶⁰ Ovo mišljenje dijeli Džematski medžlis iz Sarajeva, koji je ocijenio da u Bosni i Hercegovini nošenje fesa ne sprečava ni školovanje, ni ekonomsku aktivnost muslimana, a da oni koji nose šušir imaju jedini cilj da prikuju svoj muslimanski identitet; dakle, da postanu *kjufuri* (nevjernici).

⁵⁷ “Muslimansko žensko pitanje”. *Gajret*, br. 19, 1928, 329.

⁵⁸ “Drugi odgovor džematskog medžlisa Reis-ul-ulemi”. u: Merhemić H. M. 1928. 41.

⁵⁹ “Reis-ul-ulema ne prima inicijative iz Turske”. *Jugoslavenski list*, 11. januar 1928.

⁶⁰ Proho S. “Frkai dalla”. u: Merhemić H. M. 1928. 61.

Ne iznenađuje što je ta vrsta argumenata izazvala veoma žive reakcije kod intelektualaca muslimana. Hakija Hadžić tako uzvikuje da “Islam i Kur’an nisu nikakav modni žurnal” i smatra “[...] magarcem svakog onog, koji misli, ako sam obukao šešir, da sam tim putem postao *vlah*”.⁶¹ Mladi anonimni intelektualci pokušavali su čak obrnuti optužbu za otpadništvo, pišući da “[...] muslimanska inteligencija ne nalazi razloga, zbog kojih bi se grčki fes privilegijao i davao mu prednost pred modernom kapom, koju je primio cio kulturni svijet”.⁶² Ali, najrazrađeniji odgovor došao je od Čauševića, koji je insistirao na ideji namjere. Za njega, *kjufur* postaje samo onaj koji nosi šešir – ili svaku drugu odjeću – u hotimičnoj namjeri da to postane. Otada, “[...] želja i volja je glavno, a ako ne želi *kjufura*, njega ne može ništa u *kjufur* metnuti”, a optužbe za otpadništvo upućene protiv inteligencije gubile su svaku umjesnost.⁶³

Još više nego veo, šešir upućuje na pitanje odnosa između muslimana i nemuslimana. Izvjesno, on nije nikada formuliran na eksplicitan način i polemika iz 1928. godine ostaje temeljno polemika između muslimana o muslimanima. Ali, nemuslimani su doista prisutni u pozadini ove polemike, kroz insistiranje o ekonomskom i kulturnom nazadovanju muslimanske zajednice.⁶⁴ Već 6. decembra 1927. godine, ustvari, Čaušević je objašnjavao da bi neke vakufe mogli da koriste nemuslimani ako ih sami muslimani ne koriste. Ovaj tip uznemirenosti susreće se kod intelektualaca muslimana, koji u relativnom nazadovanju njihove zajednice vide prijetnju za samu svoju egzistenciju. Prema Šukriji Kurtoviću: “[...] može doći vrijeme, kada će neprestano naše zaostajanje dovesti dotle, da će naš položaj kulturno, ekonomski i socijalno biti takav, da mu više ne može biti popravka, da će Muslimani naši postati prosti lumpen-proletarijat, da će – kao posljedica toga – izgubiti muslimanski i čovječanski moral. A tada, naravno, nestaće i islama među nama. Jer poznata Vam je riječ našeg naroda u tom smislu: Fukaraluk je gori od ćufura”.⁶⁵ Čau-

⁶¹ “Muslimanska inteligencija i izjave Reis-ul-uleme”. *Jugoslavenski list*, 3. januar 1928.

⁶² “O reformama u muslimanskom društvenom životu”. *Jugoslavenski list*, 6. januar 1928.

⁶³ “Drugi odgovor Reis-ul-uleme džematskom medžlisu”. u: Merhemić H. M. 1928. 33.

⁶⁴ Dramatični akcenti s kojima i jedni i drugi obrađuju ovo pitanje nazadovanja muslimanske zajednice objašnjava se djelimično činjenicom da polemika iz 1928. dolazi jedva devet godina otkako je agrarna reforma upropastila tradicionalne muslimanske elite Bosne i Hercegovine i bila praćena teškim antimuslimanskim nasiljem. Vidjeti: Šehić N. 1991.

⁶⁵ “Muslimanska inteligencija i izjave Reis-ul-uleme”. *Jugoslavenski list*, 3. januar 1928.

ševići protivnici nisu ignorirali to pitanje muslimanskog nazadovanja, ali se ironično odnose prema sredstvima izabranim da se ono pobijedi. Haki-beg Bušatlija, predsjednik komisije vakufa iz Bugojna, cijenio je da “[...] kad svi obučemo šešir i otkrijemo žene, pa odemo i dalje i odvedemo ih u kino, pozorište i čak i u kafane, opet ne ćemo biti ništa bolji ni moralno, ni materijalno”.⁶⁶ Naročito se konzervativna ulema bojala asimilacije muslimanske zajednice još više nego njenog nazadovanja. Ibrahim Hakki Čokić pisao je o tome da “[...] narod, koji hoće, da kao takav živi, mora imati i svoje obilježje i znakove. Nema li tog, on se u glavnom rasplinuo. [...] Mi nećemo kao muslimani, da iščeznemo, nećemo da se stopimo u druge i slično. Mi hoćemo da ostanemo najprije kao muslimani”.⁶⁷ Takvo stajalište se nalazilo u takriru Izborne kurije, koji precizira da “[...] težnja sa srođavanjem (unificiranjem) sa našom inovjerenom braćom po krvi i jeziku ne može opravdati ukidanje vela”.⁶⁸

Indirektno, rasprava o šeširu (i o velu) upućuje, dakle, također i na pitanje o mjestu bosanskih muslimana u jugoslavenskoj cjelini i, specifičnije, o njihovoj nacionalnoj identifikaciji. Sam Čaušević insistirao je na činjenici da bosanski muslimani nisu Turci i ocijenio je da “[...] opšta emancipacija i puno saživljavanje muslimana sa ostalim narodom doneće i u tome pogledu (nacionalne svijesti) promena”.⁶⁹ Što se tiče intelektualaca muslimana, oni su sa strahom utvrđivali da je muslimansko nazadovanje “[...] od velike smetnje u opštem našem nacionalnom razvoju, tako da mjesto pomagači u tome razvoju možemo postati balast i naravno posljedice toga bile bi kobne”.⁷⁰ U vezi s tim, udruženje *Reforma* nije smatralo među svojim ciljevima činjenicu “[...] da se muslimani nacionalno osvješćuju tako, da oni kao autohtoni elemenat vide u ovoj zemlji svoju pravu i jedinu otadžbinu”.⁷¹ U očima intelektualaca kulturni napredak bosanskih muslimana jasno je podrazumijevao da oni usvoje nacionalni identitet. Ipak, zbog njihove podjele na prosrpske i prohrvatske intelektualce, oni nisu mogli dati konkretni sadržaj tom projektu “naciona-

⁶⁶ “O reformama u muslimanskom društvenom životu”. *Jugoslavenski list*, 6. januar 1928.

⁶⁷ Čokić I. H. 1928. 31.

⁶⁸ “Takrir”. *Bosanska pošta*, 1928. 5.

⁶⁹ “Značajna izjava Reis-ul-uleme”. *Politika*, 10. decembar 1927.

⁷⁰ “Pokret napredn[ih] muslimana”. *Jugoslavenski list*, 31. decembar 1927.

⁷¹ “Iz krugova muslimana reformatora”. *Jugoslavenski list*, 14. januar 1928.

liziranja”. Što se tiče njihovih konzervativnih protivnika, iz ravnodušnosti ili iz opreznosti, oni se nikada nisu izjašnjavali o nacionalnom pitanju i pozivali su na “islamski narod” sa veoma neodređenim obrisima. U tom kontekstu, pitanje nacionalne identifikacije bosanskih muslimana također ostaje u pozadini polemike iz 1928. godine, jer se niko nije prihvatao da od njega učini eksplicitni ulog.

Preko samog jugoslavenskoga okvira, učesnici polemike iz 1928. godine najzad su navedeni da definiraju odnos prema svijetu koji ih okružuje. S jedne strane, oni su se morali postaviti prema zapadnoj Evropi i pobjedničkoj evropskoj civilizaciji. Tada je upadljiv kontrast između udruženja *Reforma*, koje hoće da “[...] kulturno prosvjetni nivo (muslimana) izjednači sa nivoom ostalih kulturnih naroda”,⁷² Čauševića, koji je pozivao svakog muslimana da “[...] postizava različite znanosti, pomoću kojih Evropa nas gazi”,⁷³ i njegovih protivnika, koji su se rugali intelektualcima da oponašaju Evropu u svakoj stvari. S druge strane, različiti učesnici morali su se odrediti prema ummi i muslimanskom svijetu. Tako su Čaušević i njegove pristalice navodili Egipat, Jemen, Afganistan, Iran i tolike muslimanske zemlje u kojima neke žene nisu pokrivene. Zatim, oni insistiraju na perifernom karakteru bosanskih muslimana, koji ih oslobađa obaveze da budu strožiji od drugih. “Kad ovoliki milijoni muslimana ne nalaze da Kuran zabranjuje otkrivanje”, pita Hajdarović, “zar mi, nas 500.000 zaostalih muslimana, da nađemo da zabranjuje”.⁷⁴ Čauševićevi protivnici pozivali su se također na ummu i na muslimanski svijet, ali za sasvim različite ciljeve. U svojoj brošuri Ali Riza Karabeg je podvukao, naprimjer, da u Saudijskoj Arabiji vehabije nisu ukinuli veo, premda odbacuju vjerske prakse koje su se pojavile nakon Poslanikove smrti. Nešto dalje, on samo Arapima dodjeljuje pravo da prakticiraju *idžtihad*: “Od drugih naroda, a pogotovu od nas u Bosni, ne može se ni očekivati ‘Idžtihad’ a smiješno je to i zamišljati. Jer mu izmegju ostalih uvjeta, bar minimalni: perfektno i praktično poznavanje arapskog jezika i svestrano poznavanje Kur’ana i Hadisa, a jasno je, da toga kod nas nema”.⁷⁵ Kroz raspravu o velu ili o šeširu pojavljuju

⁷² Isto.

⁷³ Čaušević Dž. “Zajedničko poučavanje”. *Novi Behar*, vol II, br. 1-2, 15. maj 1928. 3.

⁷⁴ “Reforme među muslimanima”. *Večernja pošta*, 2. januar 1928.

⁷⁵ Karabeg H. 1928. 13.

se, dakle, dva suprotstavljena načina gledanja svijeta i smještanja u njegovom okrilju.

Ta veza nije nigdje očiglednija nego u pozivanjima na Tursku. Ona je, ustvari, zemlja na koju se različiti učesnici najčešće pozivaju i povodom koje se najžešće sukobljavaju. U decembru 1927. godine Čaušević je hvalio kemalističku Tursku zbog njenog upravljanja vakufima, njenog ekonomskog i kulturnog napretka, emancipacije turske žene, te izjavljuje: “Kemal paša je historijska ličnost, čiji značaj današnjica još ne može potpuno da shvati”.⁷⁶ Takvi govori su poticali zanos kod naprednih intelektualaca, koji su pozdravljali činjenicu da je reisul-ulema “[...] spreman pomoći presadu tih (kemalističkih) reforma i u društveni i porodični život naših muslimana”,⁷⁷ ali su izazivali protest među konzervativnom ulemom. Sulejman Sirri Kozarčanin tako optužuje Čauševića da je išao tražiti svoje vjerske ideje u Turskoj, “[...] u kojoj danas vlada nasilna Vlada Kemal-paše”, te obavještava da “[...] neće i ne može niko da nam silom i izjavama po receptu siledžije Kemal-paše nametne (ukidanje vela)”.⁷⁸ Čaušević se brzo vratio u defanzivu, a kada je 10. januara 1928. godine dnevnik *Politika* pisao da je reisul-ulema išao tražiti inspiraciju u Turskoj, on je požurio to demantirati. Vezivanje Čauševićevih izjava za reforme Mustafe Kemala ostalo je, ipak, jedno od omiljenih oružja njegovih protivnika i u svojim brošurama Ali Riza Karabeg i Ibrahim Hakki Čokić optužuju Čauševića da stvara “peti ćemalistički mezheb”⁷⁹ ili da hoće “kemalizirati” muslimane.⁸⁰ Općenito, konzervativna ulema oglašavala je duboko neprijateljstvo prema kemalističkom režimu. Čokić osuđuje “*Ljeningovštinu* Ćemala”,⁸¹ a Sejfulah Proho tvrdi da je “mlada nemoralna turska inteligencija [...] na šerijat pljunula”.⁸² No, ako je kemalistička Turska zauzimala tako značajno mjesto u argumentiranju i jed-

⁷⁶ “Važne izjave Reis-ul-uleme”. *Jugoslavenski list*, 10. decembar 1928. Postavlja se pitanje u kojoj mjeri su novinari vjerno prenijele govore reisul-uleme o Turskoj ili u njima naglašavali prokemalističku orijentaciju. Ali, ostaje dojam da im Čaušević nije suprotstavio nikakav demant.

⁷⁷ “O reformama u muslimanskom društvenom životu”. *Jugoslavenski list*, 6. januar 1928.

⁷⁸ “Na izjave Reis-ul-ulema Čauševića”. *Politika*, 24. decembar 1927.

⁷⁹ Karabeg H. 1928. 17.

⁸⁰ Čokić I. H. 1928. 43.

⁸¹ Isto. 9.

⁸² Proho S. “Frkai dalla”. u: Merhemić H. M. 1928. 53.

nih i drugih, to nije samo zato što je u 1928. godini Bosna i Hercegovina tek prije devetnaest godina formalno prestala biti dio Osmanskog carstva, ili zato što ukidanje Halifata, koje je lišilo bosanske muslimane njihovog vrhovnog vjerskog autoriteta, datira od jedva četiri godine. Historijskim vezama koje su vezivale bosanske muslimane za Tursku dodaje se činjenica da su kemalističke reforme služile kao katalizator njihovim propitivanjima odnosa između islama i odijevanja, muslimanskog identiteta i nacionalnog identiteta, pripadnosti ummi i pripadnosti Evropi. S tog stajališta, pozicije Čauševićevih pristalica i protivnika o kemalističkoj Turskoj upućuju, *in fine*, na dvije suprotstavljene vizije svijeta.

Skrivene u njihovoj percepciji kemalističke Turske, Evrope i muslimanskog svijeta, ove dvije suprotstavljene vizije svijeta pojavile su se jasno u rječniku koji upotrebljavaju i jedni i drugi u karakteriziranju njihove epohe. Ustvari, Čaušević i njegove pristalice nisu prestajali prizivati *napredak*, zasnovan na nauci, kulturi, obrazovanju. Za njih je značajno da su se prilagodili *duhu vremena* i upotrebljavali njegov *zdrav razum*. Čaušević je tako cijenio da “[...] vrijeme mijenja nazore, pa će se i ovi zaostali i konzervativni (o obrazovanju žena) promijeniti. Sve će se to prilagoditi duhu vremena. Uostalom čovjek mora da živi onako, kako to nalaže duh vremena”.⁸³ Reformistička ulema i napredni intelektualci opažali su svoju epohu na optimistički način, što objašnjava njihovu volju da se priljube uz nju, dakle, da zaustave ekonomsko i kulturno zaostajanje muslimanske zajednice. U tom kontekstu, oni su podvlačili da islam nije u suprotnosti sa duhom vremena. Pred naprednim intelektualcima Sarajeva Šukrija Kurtović je izjavio: “[...] moramo da ustanemo u odbranu Islama i dokažemo da Islam ne može da koči progres. [...] Islam ne samo ne zabranjuje nego forsira napredak, nijedna druga religija ne forsira toliko kulturni napredak kao Islam. U Islamu nema nikakvih tajna. Sve je podvrgnuto zdravom razumu. Islam ne može doći u sukob sa znanstvenom, materijalnom istinom, islam diže razum na najviši stepen”.⁸⁴ Što se tiče Čauševića, on nije prestajao insistirati na značaju obrazovanja i od njega čini čak vjersku obavezu: “Kuran traži da njegovi sljedbenici budu uzvišeni, a ovo se ne postizava bez znanja. Kuran nas poziva da učimo i veli ‘znan i neznan nije

⁸³ “Ženski pokret kod Reis-ul-uleme”. *Jugoslavenski list*, 15. decembar 1927.

⁸⁴ “Reforme među muslimanima”. *Večernja pošta*, 2. januar 1928.

jednak. Mi vidimo da znanji uvijek pobjeđuju”⁸⁵

Vizija svijeta koju su imali Čauševići protivnici mnogo je više pesimiistička: *duhu vremena* oni suprotstavljaju *fesadi zeman* (vrijeme nereda), karakteristično po korupciji običaja i vjerskom neznanju. Obrćajući se Čauševiću, Džematski medžlis iz Sarajeva pisao je: “[...] u Vašem odgovoru izgleda nam, da Vi ne vodite računa o fesadi zemanu, i u doba, kad sav kulturni svijet traži načina, da ograniči raskalašenost ženskoga svijeta i kada sve starješine drugih vjera viču: ‘Pokrivajte se, Vi nažalost dajete Vašim izjavama povoda, da se naše, sada pokrivene žene, otkriju’”⁸⁶ To upućivanje na vrijeme nereda ponavljalo se u takriru Izborne kurije, koja je u tome vidjela razlog da više insistira na strogom poštovanju vjerskih normi (*azimetu*) nego na mogućnostima njihovog ukidanja (*ruhsatu*). U očima konzervativne uleme, ustvari, nije bilo samo značajno živjeti sa svojim vremenom, nego se zaštititi od jedne korumpirane epohe zbijajući redove oko islamskih propisa. Za Ali Rizu Karabega, “[...] vjera je, da se čovječanski život i kretanja prilagodjavaju njojzi, a ne obratno”, a reforme koje su predlagale Čauševićeve pristalice nisu značile ništa drugo “[...] osim zahtjevati, da se stave propisi, svetinje dinske, pa i sami Din u jarak i podnožje inovjerskoj bujici, da ih guši i utapa”⁸⁷ Što se tiče Ibrahima Hakki Čokića, on je odbijao ideju o “zdravom razumu” i suprotstavljao joj stoljeća šerijatske sudske prakse: “Zdrav je razum ono, što je stoljećima utvrđeno, a ne ono, što svako za se misli i drži. Zdrav razum ne može biti čatali (podijeljen), a u naših zdrav-razumaša su shvatanja čatali. Jedni misle, da je zdravo i dobro ono, što oni misle, a drugi, koji imaju kontra mišljenje, drže da je korisno i uspjehu vodi njihovo nalazenje, treći opet nešto treće itd. To sve skupa može biti krivo i štetno, osobito, kad se kosi s onim, što su stoljeća istančala i utvrdila, na osnovu Šerijata i šerijatske pravne znanosti”⁸⁸ Dvije vizije svijeta, dvije koncepcije islama u svijetu i u epohi se, dakle, suočavaju u polemici iz 1928. godine. Osim toga, kako to ilustruje ovaj posljednji navod kod Čokića, ova polemika je obavezivala svoje učesnike u definiranju toga ko ima neophodni autoritet za diskusiju o vjerskim pitanjima i za tumačenje izvora islama. Tim ćemo se pitanjem pozabaviti u daljem tekstu.

⁸⁵ “Odgovor Reis-ul-uleme džematskom medžlisu”. u: Merhemić H. M. 1928. 14.

⁸⁶ “Odgovor džematskog medžlisa Reis-ul-ulemi”. u: Merhemić H. M. 1928. 21.

⁸⁷ Karabeg H. 1928. 21.

⁸⁸ Čokić I. H. 1928. 46.

Čija je riječ legitimna? Između inteligencije, *ilmije* i *čaršije*

Reisul-ulema je 6. decembra 1928. godine izjavio da je Kulturno društvo *Gajret* kompetentno da se bavi vjerskim pitanjima i pozvao je intelektualce muslimane da dođu da se mole u džamiji. Čineći to, on je pokušavao prevladati suprotnost između intelektualaca, obrazovanih u državnim gimnazijama i na univerzitetima u Beču, Zagrebu ili Beogradu, i uleme, obrazovane na medresama i vjerskim ustanovama Otomanskog carstva. Ali, ustvari, Čauševićeve izjave samo su pobuđivale sukob oko legitimiteta koji suprotstavlja inteligenciju *ilmiji*, a svaka od njih smatra riječ druge za nelegitimnu. Tako su tokom polemike iz 1928. godine intelektualci negirali ulemi pravo bavljenja društvenim pitanjima. Da bi to postigli, oni su podsjećali da je ulema u austro-ugarskoj eposi bila neprijateljska prema svakom školovanju muslimanske djece, optužujući ih da su odgovorni za zaostajanje muslimanske zajednice i tretirajući ih kao neznalice, nepismene, zaostale, mračnjake, fanatike. Uporedo s tim, intelektualci suprotstavljaju “istinski islam” pogrešnom tumačenju koje od njega čine “polu-hodže” i “pseudo-ulema”, da bi bolje osporili njihov monopol na tumačenje islama. Pred sarajevskim intelektualcima Šukrija Kurtović se tako rugao “[...] malim konzervativnim hodžama, koji su svoje glavno znanje crpili iz bergivije”⁸⁹ i proglašavao ih “[...] krivim što su se uopšte uvlačili u diskusiju. U svom neznanju oni ne znaju koliko štete nanose Islamu onim što su do sada govorili i što sada neprestano ponavljaju”. Zatim je zaključio svoj žestoki napad riječima: “Ne smijemo dati nezalicama da se bave vjerskim pitanjima”.⁹⁰ Slično dovođenje u pitanje monopola uleme na tumačenja islama nalazi se u više rezolucija intelektualaca tvrdnjom da “[...] za komentarisanje filozofsko-islamskih dogmi nije dovoljno malovaroško medresaško obrazovanje i hodžinski kijafet (odijelo)”⁹¹ ili da “[...] ljudi, koji prisvajaju protivpravno naslov hodža, većinom obrazovanih u sarajevskom ‘Hanikahu’ (vjerska niža škola koja nije jednaka ni maloj maturi),⁹² nemaju pravo davati svoja mišljenja

⁸⁹ Muslimanski vjeronauk u redakciji Muhameda Birgivija (1522-1573) doživio je mnogobrojna ponovna izdanja.

⁹⁰ “Reforme među muslimanima”. *Večernja pošta*, 2. januar 1928.

⁹¹ “Mostar i otkrivanje muslimanki”. *Večernja pošta*, 28. decembar 1927.

⁹² Autori ove rezolucije vjerovatno su pravili aluziju na mekteb smješten u krugu Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu.

o tim pitanjima”⁹³

Konzervativna ulema nije propustila odgovoriti na ove napade. Ona iz Banje Luke je protestirala tako da “[...] nije istina da smo mi mračnjaci, neznalice i nazadnjaci, kako nam (intelektualci) to dovikuju, nego je naprotiv istina, da se to sve nalazi u njihovom staležu. Oni su pravi krivci zaostalosti muslimana u ovim krajevima, jer pokazuju sa svojim neurednim ponašanjem loš primjer svakom bratu muslimanu, zbog čega se velika većina muslimana ustručava poći njihovim putem i ne može i ne smije dozvoliti, da mu se dijete uzgaja ovako, kako su oni uzgojeni i kako su iz islamske zajednice otuđeni”⁹⁴. Intelektualcima koji su osporavali njihov monopol na tumačenje islama ulema je odgovarala negirajući im svako pravo da se upuste u tu oblast. S jedne strane, primjećivali su oni, intelektualci imaju jako površno znanje o islamu i njegovim propisima. S druge strane, oni su se udaljili od muslimanske zajednice, ukoliko je nisu čisto i jednostavno odbili. Ali Riza Karabeg tako ironično piše o intelektualcima “[...] koji su samo čuli, ili pročitali u više puta prenešenom stavu, koju Kur’ansku ili hadisku rečenicu, pa su se s tim umislili sposobni i stavili se u kakove svestrane i iscrpne rasprave o Islamu”⁹⁵. Ibrahim Hakki Čokić, što se njega tiče, odbijao je odlučno diskusiju o sadržaju rezolucija usvojenih na skupštinama intelektualaca, jer “[...] ti zborovi nisu imali pred očima vjeru i njene ciljeve, nego sasvim drugo: savremeni život evropejaca, pa možda i slobodnih zidara, koji svu sreću ljudstva vide samo u materijalnoj strani”⁹⁶.

Sukob koji je suprotstavljao ilmiiju i inteligenciju o njihovom pripadajućem legitimitetu da se bave društvenim i vjerskim pitanjima igra, dakle, veliku ulogu u polemici iz 1928. godine. Ali, ta glavna linija podjele ne mora prikriti postojeće prijelazne tačke između ilmije i inteligencije, kao i unutarnje sukobe u svakoj od ove dvije grupe. Sam Čaušević, po svome životnome putu i zauzetim stajalištima, nalazio se na pola puta između ilmije i inteligencije. Uostalom, nije slučajno što, premda osporavaju monopol ilmije na tumačenje islama, intelektualci nisu prestajali potvrđivati da je Čaušević bio najkompe-

⁹³ “Feredža i fes”. *Politika*, 27. januar 1928.

⁹⁴ “Muslimanska Krajina protiv Reis-ul-uleme”. *Politika*, 24. januar 1928.

⁹⁵ Karabeg H. 1928. 9.

⁹⁶ Čokić I. H. 1928. 61.

tentniji u toj oblasti i isticali su njegove vjerske naslove. Šukrija Kurtović nalazio je tako zadovoljstvo da podsjeti da je reisul-ulema “[...] mula od Meke i Medine i mula od Stambola, imalac titula koje mu nije dao Kjemal paša nego halifa”,⁹⁷ a rezolucija intelektualaca Sarajeva ga predstavlja da je “[...] jedini muslimanski vjerski poglavica na Balkanu sa menšurom (akreditacijom Šejh-ul-islama iz Istanbula)”.⁹⁸ Uostalom, Čaušević nije bio jedini učesnik u polemici iz 1928. godine koji se nalazio između ilmije i inteligencije. Osman Nuri Hadžić je u tome bio drugi primjer⁹⁹ – ili onaj koji je održavao odnose pomirenja sa intelektualcima. Dokaz za to je što je više članova uleme, zatim Čaušević, ali također i Abdulah Ajni Bušatlić, muftija travnički Sakib Korkut i neki drugi sudjelovalo u pripremanju Kongresa intelektualaca, koji je organizirao *Gajret*. Krajnji cilj ovoga kongresa nije bio, dakle, u potvrdi legitimiteta intelektualaca naspram legitimiteta uleme, već naprotiv, u integraciji uleme u jednu širu definiciju intelektualca. Da bi jedan takav projekt preživio polemiku iz 1928. godine, sugerirano je da granica između ilmije i inteligencije ne može biti neprijelazna, kako bi se po nekim govorima moglo povjerovati. Da je reisul-ulema imao utvrđeno predsjedavanje kongresom, pokazalo je još jednom osobito mjesto koje je zauzimao u odnosima između ove dvije grupe.

Sudjelovanje pojedinih članova uleme u aktivnostima *Gajreta* podvlačilo je istovremeno unutarnje sukobe u ilmiji Bosne i Hercegovine. Ilmija je 1928. godine izgledala, ustvari, podijeljena na konzervativce i reformiste, a držanje prema Čauševićevim izjavama imalo je za cilj da ih ponovo podijeli. Pošto su intelektualci imali poteškoća u argumentiranju u pitanjima strogo vjerske prirode, polemika iz 1928. godine svodila se postepeno na raspravu između konzervativne uleme i reformističke uleme, kako to potvrđuje prijepiska između Čauševića i Džematskog medžlisa iz Sarajeva ili objavljivanje brošura Bušatlića, Karabega i Čokića. No, reformistička ulema kao što su Čaušević i Bušatlić nije imala o odnosima između inteligencije i ilmije ista stajališta kao napredni intelektualci. Izvjesno je, Čaušević i Bušatlić koristili su katkad jezik

⁹⁷ “Reforme među muslimanima”. *Večernja pošta*, 2. januar 1928.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Osman Nuri Hadžić (1869-1937) studirao je na Školi za šerijatske sudije u Sarajevu, a zatim na Univerzitetu u Beču. Bio je jedan od glavnih pokretača islamskog reformizma u Bosni i Hercegovini i zauzimao mjesto direktora Škole za šerijatske sudije od 1912. do 1914. godine uprkos protivljenju jednog dijela ilmije.

intelektualaca da bi govorili o ulemi. Prvi kritizira “[...] nezalnice u ulemskom kijafetu”,¹⁰⁰ a drugi cijeni da su “[...] hodže zaista na prvom mjestu krive našoj zaostalosti”.¹⁰¹ Istovremeno, Čaušević i Bušatlić zadržavali su izvjesnu distancu prema intelektualcima. Čaušević ih je pozivao da sudjeluju u diskusiji o vjerskim pitanjima, ali im je dodjeljivao jedan dio odgovornosti u zaostajanju muslimanske zajednice. Prema Čauševiću, ustvari, “[...] naša je inteligencija dosta kriva konzervativnosti širih masa, jer ona ne dolazi sa masom u kontakt”.¹⁰² Bušatlić je imao slično mišljenje i davao je ulemi posljednju riječ u vjerskoj materiji: “Rekao sam da svako može diskutovati (verska pitanja) prema svojoj sposobnosti, ali zaključke od važnosti mogu donositi samo ona lica koja imaju duboko poznavanje islamske vere. Inteligenciji u diskusiji i rešavanju ovakvih pitanja može dopustiti radi eventualnih obaveštenja, naročito u pogledu praktičnog sprovođenja i oživotvorenja diskutovanih pitanja, ali njihov glas može imati samo savetujuću snagu”.¹⁰³

Uzeto u cjelini, izgledalo je da je inteligencija bila manje podijeljena nego ilmija. U 1928. godini nijedan intelektualac nije zauzeo stav protiv reisul-uleme, a uobičajeni sukobi između prosrpskih i prohrvatskih intelektualaca ili između pristalica različitih političkih partija kao da su bili za neko vrijeme zaboravljeni. Ali, javljale su se nove napetosti koje su se odnosile, pored ostalog, na stav koji je trebalo usvojiti prema ulemi. U januaru 1928. godine Edhem Bulbulović je prigovarao tako rezoluciji naprednih intelektualaca Sarajeva što koristi “preterano blag ton” i što se u njoj poziva na Ulema-medžlis i Izbornu kuriju, koje Bulbulović kvalificira za “[...] nuzgredne instance, za koje se unaprijed zna da su negativno raspoložene u predmetnom pitanju”. Zatim je taj isti Bulbulović pozivao inteligenciju na odlučnu akciju protiv konzervativne uleme na sljedeći način: “One kojih savremene prilike nisu mogle opametiti i koji se konkretnim razlozima ne daju udobrovoljiti, ne treba ih ni moliti. Preko njih treba pregaziti i ne osvrutati se. Mračnjake koji Islam prikazuju nesavremenom i antikulturnom vjerom, u ime samog Islama treba pobijati i

¹⁰⁰ “Odgovor Reis-ul-uleme džematskom medžlisu”. u: Merhemić H. M. 1928. 13-14.

¹⁰¹ Bušatlić A. 1928. 8.

¹⁰² “Važne izjave Reis-ul-uleme”. *Jugoslavenski list*, 10. decembar 1927.

¹⁰³ “Da li je g. Reis-ul-ulema odgovoran za svoje izjave”. *Politika*, 15. januar 1928.

onemogućiti njihovo djelovanje”¹⁰⁴ U septembru 1928. godine Ahmed Muradbegović je pozvao na odgovornost zbog okolišanja inteligencije, nakon što je Kongres intelektualaca šutke prešao preko pitanja vela. Kritizirajući najprije izbor izlagača i vođenje rasprave, Muradbegović je ocijenio da je ovaj kongres “[...] dobio značenje običnoga čaršijskoga zbora, a nipošto kongresa intelektualaca”. Zatim, povodom rezolucije o ženskom pitanju, on je izjavio da je ona “[...] po svom polutanskom karakteru jednaka takriru Hodžinske Kurije (često davano ime izbornoj kuriji)”¹⁰⁵ Dolazeći od Muradbegovića, izvjesno je da to poređenje nije predstavljalo kompliment. Sutradan po objavljivanju takrira on je pisao, ustvari, da je “[...] na dan 10. jula o. g. izbila [...] na površinu nemoć i duhovno siromaštvo muslimanskih hodža. Taj dan treba zapamtiti. Na taj dan skršilo se njihovo neznanje o duhu vremena i pokopalo njihov autoritet koji nikad nije proizlazio iz znanja, ni vjerske erudicije, nego iz čistoga fanatizma. [...] Neka oni od sada stvaraju zaključke kome hoće i kako hoće, oni su proigrali naše povjerenje i mi više ne tražimo od njih nikakova objašnjenja, jer ih nemaju i jer ih ne znaju da dadu”¹⁰⁶

Sukob legitimiteta koji suprotstavlja inteligenciju ilmiji mora se, dakle, shvatiti u svoj njegovoj složenosti. Pored ostalog, ne treba prikrivati postojanje treće grupe koja, premda se ne pojavljuje kao takva u polemici iz 1928. godine, odmjerava njeno odvijanje i njena rješenja, a to je *čaršija*. U užem smislu, ovaj termin označava tradicionalno tržište smješteno u centru grada. U širem smislu, označava zanatlije i trgovce koji rade na tom tržištu i cjelinu tradicionalnih gradskih elita. U okrilju muslimanske zajednice ove elite sačinjavaju uporište Jugoslavenske muslimanske organizacije i daju joj značajan broj svojih kadrova. Muslimanska *čaršija* jednako je snažno predstavljena u okrilju *džematskih medžlisa* koji tvore koplja konzervativne ofanzive protiv Čauševića. Ne iznenađuje stoga što je *čaršija* meta žestokih napada intelektualaca i reformističke uleme. Dnevnik *Reforma* otkrivao je iza Džematskog medžlisa iz Sarajeva utjecaj “[...] nazadnih elemenata sarajevske čaršije”¹⁰⁷ Ab-

¹⁰⁴ “Reforme među muslimanima”. *Večernja pošta*, 7. januar 1928.

¹⁰⁵ Muradbegović A. “Kongres muslimana ‘intelektualaca.’” *Jugoslavenski list*, 12. septembar 1928.

¹⁰⁶ Muradbegović A. “Spašavajmo nauku islama od neukih hodža!” *Jugoslavenski list*, 14. juli 1928.

¹⁰⁷ “Pred sastanak hodžinske kurije”. *Reforma*, vol. I, br. 10, 6. juli 1928. 2.

dulah Ajni Bušatlić izjavio je da Čaušević ne može podvrgnuti svoje odgovore “instinktu čaršije”,¹⁰⁸ a Ibrahim Fejić odgovara oštro jednom trgovcu, članu Jugoslavenske muslimanske organizacije, koji je kritizirao izjave reisul-uleme: “[...] to mišljenje dolazi od ljudi nestručnjaka, te ga ne treba uzimati u obzir, ono dolazi iz čaršije sa ćefenaka. Reis efendija treba samo da ide naprijed i da ne preza od čaršije, da se ne obazire što će čaršija reći u toj stvari i one hodže, koji su samo hodže po kijafetu (odijelu), hodže nijesu mjerodavni, da o ovom krupnom pitanju (vela) raspravljaju a još manje da daju o tome svoj sud”.¹⁰⁹

Intelektualci i reformistička ulema otvoreno su osudili neznanje i konzerativizam *čaršije*, ali više su oklijevali u svome držanju prema Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji. Istina je da se ova partija u velikoj mjeri ustručavala intervenirati kao takva u polemici koja se vodila i da su njeni lokalni kadrovi djelovali samo preko džematskih medžlisa. *Pravda*, organ Jugoslavenske muslimanske organizacije, odbijala je čak napraviti i prikaz te polemike, “[...] ostavljajući pozvanim da to pitanje (vela i šešira) rasprave s vjerskog gledišta na za to nadležnom mjestu, i kad to nađu za potrebno”.¹¹⁰ Ova “šutnja” glavne muslimanske partije zbunjuje Čauševićeve pristalice. Tokom skupštine naprednih intelektualaca 1. januara 1928. godine Šukrija Kurtović odbacio je pokretom ruke “[...] one profesionalne političare ili bolje politikante, koji svoju popularnost zidaju jedino na zaostalosti muslimana”, jer “[...] su nekompetentni da u ma kom kulturnom pitanju dadu svoje mišljenje”.¹¹¹ Ali, na kraju skupštine jedan učesnik predložio je da se pozdravi direkcija Jugoslavenske muslimanske organizacije zbog njene šutnje, jer “šutnja znači priznanje”. Hakija Hadžić podržavao je princip takve jedne deklaracije, “[...] jer bi se time postavio nož pod grlu vodstvu JMO”, ali i podsjećao je da se radi o jednom apolitičnom skupu i odbacuje, dakle, prijedlog.¹¹² Nedugo zatim, u članku koji je imao cilj odrediti odnose između asocijacije *Reforma* i Jugoslavenske muslimanske organizacije Dževad Sulejmanpašić predbacio je ovoj posljednjoj da je ostala nijema, premda ima pristalice u Izornoj kuriji i vlada Skupštinom

¹⁰⁸ Bušatlić A. 1928. 18.

¹⁰⁹ “Mišljenje mostarskih alima o izjavi g. Reis-ul-uleme”. *Jugoslavenski list*, 18. decembar 1927.

¹¹⁰ *Pravda*, 18. januar 1928.

¹¹¹ “Muslimanska inteligencija i izjave Reis-ul-uleme”. *Jugoslavenski list*, 3. januar 1928.

¹¹² “Reforme među muslimanima”. *Večernja pošta*, 2. januar 1928.

vakufa. Sulejmanpašić je tada pozvao Jugoslavensku muslimansku organizaciju da zauzme stav i podsjetio na mogućnost otvorenog sukobljavanja između *Reforme* i Jugoslavenske muslimanske zajednice sa predstavljanjem konkurentskih listi na izborima za vakufe, pa čak i na skupštinskim izborima. To Sulejmanpašićevo upozorenje moglo je izazvati osmijeh, s obzirom na neravnotežu snaga između asocijacije *Reforma* i JMO. Međutim, osuda šutnje JMO i zahtjev za javnim zauzimanjem stava upućuju na mnogo širi ulog: kada su oni kritizirali šutnju JMO ili kada su razotkrili utjecaj *čaršije*, intelektualci su odbacili zapravo ono što vide kao antitezu modernog javnog prostora: s toga stajališta, *čaršija* koju oni odbijaju je manje čaršija trgovine ili zanatstva, a više čaršija glasina i intriga. Tome neformalnom svijetu oni su suprotstavljali svoje eksplicitno izrečene riječi posredstvom javnih skupova, svečanih rezolucija i tribina u štampi. Ali, to izricanje intelektualaca izazivalo je drugo pitanje: naime, koji je forum bio kompetentan za raspravu o pitanjima vjerske prirode.

Koji je forum kompetentan? Od dnevne štampe do Izborne kurije

U Bosni i Hercegovini između dva rata glavni vektor obrazovanja modernog javnog prostora bio je bez ikakve sumnje štampa. No, u svojoj prvoj fazi, od polovine decembra 1927. do kraja januara 1928. godine, polemika oko Čauševićevih izjava odvijala se, prije svega, na stupcima dnevne štampe. Korištenje štampe za raspravu o vjerskim pitanjima čak je jedna od glavnih inovacija uvedenih polemikom iz 1928. godine. To pojavljivanje u javnom prostoru rasprava do tada zatočenih u okrilju islamskih vjerskih institucija djelimično je posljedica izbora samog reisul-uleme. On je primio novinare 8. decembra 1927. godine da bi objasnio svoje izjave date u prostorijama *Gajreta*, i tom prilikom je izjavio “[...] da će i u buduće vrlo rado izaći u susret novinarima i uvijek im dati potrebna objašnjenja, jer treba raditi na prosvjećivanju i ekonomskom podizanju muslimana u Bosni i Hercegovini a u tome treba i štampa da učestvuje”.¹¹³ Nedugo zatim, on prenosi štampi sadržaj svoje prijepiske sa Džematskim medžlisom iz Sarajeva. Ova sklonost ka štampi kao forumu za diskusiju susretala se kod intelektualaca, koji su umnožavali rezolucije i tribine u prilog reisul-uleme.

¹¹³ “Poslije izjave Reis-ul-uleme”. *Večernja pošta*, 9. decembar 1927.

Ponašanje konzervativne uleme bilo je mnogo uzdržanije. Istina, više njih je odgovaralo na pitanja novinara ili upućivali su vlastite rezolucije štampi, ocjenjujući, kao Ali Riza Karabeg, da “[...] ja nisam baš za to, da se preko političkih dnevnika vode rasprave o specijalno našim stvarima, ali pošto nemamo drugog sredstva za to, onda ja moram (isto) da činim”.¹¹⁴ Ali, suštinski, Čauševići protivnici smatrali su da štampa nije umjesean forum za raspravu o vjerskim pitanjima. U svome drugom pismu reisul-ulemi Džematski medžlis iz Sarajeva tako ga podsjeća da je “[...] izrazio bojazan, da bi način prenošenja rasprave po ovim čisto vjerskim pitanjima na štampu odnosno javnost, mogao imati vrlo štetnih posljedica. Ova bojazan na žalost obistinila se je, i mi danas vidimo, da ovo pitanje raspravljaju više nepozvani, nego li pozvani, i to na način, koji ni malo ne služi interesima islamske zajednice, a samoj stvari mnogo štete nanosi”. “Džematski Medžlis mora sa žaljenjem konstatovati, da ste Vi skrivili, da se ova stvar uputila pravcem, kojim nije smjela poći”.¹¹⁵ Za-uzimanje takvoga stava izazvalo je živu reakciju dnevnika *Reforma*, koji se, naprotiv, izjašnjavao za punu javnost rasprave: “Džematski medžlis izražava bojazan, da će javno tretiranje vjerskih pitanja imati vrlo štetnih posljedica i tvrdi, da se ta bojazan i obistinila, jer su se u raspravu upustili više nepozvani nego pozvani. Taj je medžlis u velikoj zabludi, kad smatra uopće javnost tretiranja vjerskih pitanja štetnijom od tajnosti. Svaka debata o vjeri, koja *a priori* isključuje javnost, mora dozvoliti sumnju u bilo kakav nedostatak savršenosti dokaza debatanata. Nijedna vjera, koja sakriva svoju bilo najmanju sitnicu, ne može tražiti od razuma i duše ljudske, da je u cijelosti primi”.¹¹⁶

U stvari, dnevna štampa je brzo prestala biti privilegirano mjesto na kome se diskutiralo o spornim izjavama reisul-uleme. S druge strane, pod pritiskom svojih protivnika, reisul-ulema je bio naveden da napravi distancu prema štampi. Odgovarajući na kritike Džematskog medžlisa iz Sarajeva, on je najprije izjavio, s određenom zlovoljom, da on ne čita novine i da nije u toku gibanja podignutih njegovim izjavama. Zatim, krajem januara, pred Skupštinom vakufa, on je izjavio da novinari koje je primio u decembru “[...] su sve to prikazivali u drugoj slici i dali vrlo bombastične naslove reformističkog

¹¹⁴ Karabeg H. 1928. 1.

¹¹⁵ “Odgovor džematskog medžlisa Reis-ul-ulemi” u: Merhemić H. M. 1928. 17.

¹¹⁶ “Zablude sarajevskog džematskog medžlisa”. *Reforma*, vol. I, br. 3, 6. april 1928, 2.

karaktera, što ne odgovara istini”.¹¹⁷ S druge strane, dnevna štampa sama je oklijevala oko držanja koje treba usvojiti. U decembru 1927. i januaru 1928. godine u njoj je naširoko odjekivala polemika u toku, ali je već insistirala na svojoj neutralnosti i precizirala sljedeće: “[...] da se u interne stvari braće muslimana ne želimo miješati”.¹¹⁸ U mjesecima koji su slijedili ona je prestala pratiti rasprave između Čauševićevih pristalica i protivnika, prepuštajući tu ulogu muslimanskim kulturnim časopisima *Gajret*, *Novi Behar* i *Reforma*. Otad diskusiju o vjerskim pitanjima, podignutu Čauševićevim izjavama, postepeno remonopoliziraju ilmija i islamske vjerske institucije.

Čauševići protivnici su smatrali, ustvari, da je on, obraćajući se direktno štampi, zaobišao islamske vjerske institucije i prekršio Statut iz 1909. godine, koji je uredio njihovo unutarnje funkcioniranje. Tako je rezolucija koju su u Tuzli usvojili Čauševići protivnici podsjećala da: “Gosp. Reis, sam, lično, ne sačinjava Ulema-medžlis. On je samo njegov član i predsjednik. Stoga on sam nije kompetentan davati izjave i fetve na svoju ruku uopšte, a naročito prelamati preko koljena ovakva velika i zamašna pitanja, koja duboko zasijecaju, kako u vjerski i moralni isto tako i u društveni život muslimana. [...] Stoga molimo sve faktore, da za ovakva pitanja ne dozvole pojedincu da ih na svoju ruku rješava, pa ma to bio i Reis-Ul-Ulema, nego da odrede, da i on za ovakva pitanja vazda konsultuje na prvom mjestu članove Ulema-medžlisa, a zatim i muftije. Ako bi i tada došlo među njima do razilaženja, da se pozove i ostala ugledna ilmija na jednu anketu, koja će to pitanje riješiti i o riješenju izdati tačan kominike, u kome će izložiti razne poglede, a naročito razloge na kojima je donešen konačni zaključak”.¹¹⁹

Od tada se razvijala rasprava između Čauševićevih protivnika i pristalica o njegovoj odgovornosti pred Ulema-medžlisom i Izbornom kurijom. Nije iznenađujuće što su Čauševićeve pristalice smatrale da je on najkompetentniji tumačiti islamske propise i da ne dolazi u obzir da odgovara za svoje izjave. Abdulah Ajni Bušatlić tako izjavljuje da “[...] g. Reis-ul-Ulema je za svoje izjave odgovoran samo Bogu i nikom drugom. Niko nema prava, da ga, zbog njegovih izjava, poziva na odgovornost, a najmanje je imao na to prava laički Džematski Medžlis u Sarajevu. Naravno, da bi bilo bolje da se ovaka, i

¹¹⁷ “Reis-ul-ulema o svojim izjavama”. *Jugoslavenski list*, 31. januar 1928.

¹¹⁸ “Reforme među muslimanima”. *Večernja pošta*, 7. januar 1928.

¹¹⁹ “Tuzla protiv Reis-ul-uleme”. *Večernja pošta*, 11. januar 1928.

slična pitanja pretresaju pre u jednom forumu pozvanih islamskih intelektuala, verske i svetovne obrazovanosti, a koji bi imao karakter Idžmai-Umeta (konsenzusa ume). [...] Iako je Hodžinska Kurija, nekad stavila g. Reis-ul-Ulemi neku vrstu veta, da on sam, valjda bez nje, ne sme davati svoja mišljenja, ma bilo kome, u pogledu onoga, što je to veri dozvoljeno ili zabranjeno [...] ne može se govoriti ni o kakvoj odgovornosti g. Reis-ul-Uleme u vezi sa tim zaključkom Kurije pa ni u slučaju da njegove izjave ne bi odgovarale mišljenju fukaha (šerijatskih pravnika), jer njegove izjave ne obvezuju nikoga na poslušnost”.¹²⁰ Na ovo su Čauševići protivnici odgovorili da je on prešao svoj mandat i da mora odgovarati za svoje kršenje Statuta iz 1909. godine: “[...] nije tačno, da on nije odgovoran nikom osim Bogu. Kako će se svršiti između njega i Boga dž. š. stvar je Božja. Ali je odgovoran i islamskom mil-letu, u koji je svojom neopreznom izjavom bacio veliku zabunu – pošto među nama zauzima najveći vjerski položaj. Da on nije na položaju Reisul-ulema, bio bi samo pojedinac, kao i svaki drugi, i tako bi spadao pod ono rezonovanje, koje g. Bušatlić izlaže o pojedincima u svojoj izjavi. Osim toga na osnovu aut(onomnog) statuta odgovoran je svaki član ulema medžlisa – pa i sam Reis – Hodžinskoj kuriji za svako neopravdano kršenje islamskih propisa, a naročito teže, kao i za nemoralne čine. Kad ne bi bilo još tog, onda bi svi članovi rijaseta bili bez kontrole i mogli bi raditi, šta hoće, a da ih niko ne može potegnuti na odgovornost”.¹²¹

Ako Čauševići protivnici traže i postižu da se islamske vjerske institucije izjasne o izjavama reisul-uleme, ostaje da se precizira koji je “islamski forum” kompetentan da to učini. No, pojavljuje se više teškoća u toj stvari. S jedne strane, Statut iz 1909. godine predviđa u svome članu 142. da sporna doktrinarna i šerijatska pitanja mora riješiti *Šejh-ul-islam* iz Istanbula, institucija ukinuta u isto vrijeme kada i Halifat, 1924. godine. S druge strane, Čauševići protivnici naizmjenično su se obraćali postojećim institucijama, i to: Džematskom medžlisu iz Sarajeva i od Ulema-medžlisa tražili da se oglasi o Čauševićim izjavama, zatim konzervativna ulema iz Tuzle upućivala je isti zahtjev Skupštini vakufa i Džematski medžlis iz Mostara pozivao je najzad muftije da se oglase o pitanju vela i šešira. Uprkos svemu, Izborna kurija izmila je dosta brzo kao forum kompetentan da istraži Čauševićeve izjave. U svome

¹²⁰ “Da li je g. Reis-ul-ulema odgovoran za svoje izjave?” *Politika*, 15. januar 1928.

¹²¹ Čokić I. H. 1928. 60.

članu 143, ustvari, Statut iz 1909. godine predviđao je da Izborna kurija može smijeniti reisul-ulemu u slučaju kad on ne bi više ispunjavao tražene uvjete za svoju funkciju, među kojima se nalazilo (čl. 127) “[...] pohvalno vjersko, moralno i građansko vladanje”.¹²² Pored ostalog, druge vjerske instance htjele su vidljivo izbjeći oglašavanje o polemici tako što su se članovi Ulema-medžlisa izjašnjavali u nemogućnosti da istražuju izjave reisul-uleme, svejedno ih implicitno odbijajući.¹²³ Većina muftija se držala u opreznoj šutnji, a Skupština vakufa prenosila je zahtjeve koje je primila Izornoj kuriji. Takvo držanje pridonijelo je, uostalom, ovim različitim instancama da ih neki Čauševići protivnici optuže za kukavičluk. Izbor Izborne kurije kao foruma kompetentnog da istražuje izjave reisul-uleme je, dakle, djelimično bio izbor iz nužde.

Ostaje da se saznaju reakcije glavnog zainteresiranog. Dana 13. januara 1928. godine osoba bliska reisul-ulemi bila je uvjerena da zna da će on “[...] ostati (će) i dalje na istoj liniji, bez obzira na stav hodžinske kurije” i da će odbiti “[...] svaki i svačiji zahtjev, da se pretresa o vjerskim propisima”.¹²⁴ Ali, krajem istog mjeseca, pred Skupštinom vakufa, Čaušević je sam predložio da sukob koji ga suprotstavlja pojedinim džematskim medžlisima riješi Izborna kurija i nagovještavao je mogućnost da odstupi ukoliko kurija ne odobri njegovu akciju. Čaušević je, dakle, po svemu sudeći, bio veći legalist nego neki od njegovih pristalica, koji nastavljaju negirati Izornoj kuriji pravo da se izjasni o izjavama reisul-uleme. Krajem januara muslimanski intelektualci Zagreba izjavili su da: “[...] u slučaju da se članovi hodžinske kurije ne saglase sa mišljenjem i tumačenjem presvetlog Reis-ul-Uleme, i da donesu suprotno mišljenje, skupština Muslimana grada Zagreba neće priznati takav zaključak iz razloga što gro članova hodžinske kurije nije pozvan iz nedostatka poznavanja osnovnog tumačenja kurana i drugo, što se već sada nastoji uticati sa strane konzervativne čaršije, na članove hodžinske kurije, da dezavuišu izjave presvetlog Reis-ul-Uleme”.¹²⁵ Šest mjeseci kasnije dnevnik *Reforma* je osporio da se član 143. Statuta iz 1909. godine može primijeniti na izjave reisul-uleme

¹²² “Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini”. 63.

¹²³ “Odgovor trojice članova ulema medžlisa (Okića, Kadića i Bahtijarevića) džematskom medžlisu”. u: Merhemić H. M. 1928. 16.

¹²⁴ “Stav Reis-ul-uleme”. *Večernja pošta*, 13. januar 1928.

¹²⁵ “Feredža i fes”. *Politika*, 27. januar 1928.

i smatrao da “[...] to što on misli, da je ovaj, a ne onaj muslimanski naučnik pravilnije tumačio Kur’an i Hadis, to apsolutno ne spada u kompetenciju Hodžinske Kurije”¹²⁶

Ovi usamljeni glasovi imali su malu težinu i kada se Izborna kurija okupila u julu 1928. godine, ona je široko bila prihvaćena kao forum na kome će se zatvoriti polemika otvorena osam mjeseci ranije. Sam Čaušević je izjavio na otvaranju sjednice Izborne kurije da “[...] pitanje njegovih izjava pred kuriju po zakonu ne spada”, ali da on ipak prihvata da se podvrgne njenim odlukama.¹²⁷ Ne pokrećući proceduru smjenjivanja reisul-uleme, Izborna kurija je bez sumnje razočarala Čauševićeve protivnike. Ali, o njegovom kršenju Statuta iz 1909. godine ili o funkcioniranju islamskih vjerskih institucija ona im je značajno dala za pravo u svome *takriru*: “Izdavanje šerijatskih fetvi spada u isključivu nadležnost muftija. Reis-ul-ulema i ulema-medžlis u tom pogledu imaju samo to pravo, da pri riješenju važnijih vjerskih i prosvjetnih pitanja sazovu anketu stručnjaka iz hodžinskog i svetovnog staleža (§ 141. aut. statuta). U prijepornim ili dvojbjenim pitanjima mora se isposlovati riješenje višeg foruma (s 142. statuta)”¹²⁸ Pored ostalog, kurija je slijedila svoj takrir u saopćenju u kome se kaže: “Iznoseći gornji takrir u javnost, držimo potrebnim napomenuti da to činimo s toga što je ovaj predmet iznešen pred kuriju putem najšireg publiciteta. Istodobno naglašujemo da najoštrije osuđujemo ovakav način tretiranja ovih delikatnih pitanja i apelujemo na svu braću, a naročito Ulemu, da se ubuduće svak ustegne od ovakvog postupka, jer nas to bruka pred inovjernicima i ruši spona bez kojih se dovodi u opasnost naša egzistencija”¹²⁹ Izborna kurija je negirala, dakle, štampi pravo da se bavi vjerskim pitanjima i potvrdila islamske vjerske institucije kao jedini forum kompetentan da obrađuje ova pitanja. Pokušaj Čauševića i njegovih pristalica da se o vjerskim pitanjima raspravlja u širokom i otvorenom javnom prostoru završio se, dakle, neuspjehom.

¹²⁶ “Pred sastanak hodžinske kurije”. *Reforma*, vol. I. br. 10. 6. juli 1928. 2.

¹²⁷ “Hodžinska kurija i Reis-ul-ulema”. *Jugoslavenski list*, 11. juli 1928.

¹²⁸ “Takrir”. *Bosanska pošta*, 1928. 3-4.

¹²⁹ Isto. 7.

Koji su izvori umjesni?

Čaušević i pravo na *idžtihad*

Polemika iz 1928. godine nije vodila samo intenzivnoj diskusiji o forumu koji je kompetentan da istraži izjave reisul-uleme. Nju također prate i neslaganja o hijerarhiziranju umjesnih izvora islama i uvjetima za prakticiranje *idžtihad*a, dakle i o tumačenju tih izvora. Prijepiska između Čauševića i Džematskog medžlisa Sarajevo je s tog stajališta osobito bila značajna. U svome prvome pismu reisul-ulemi, ustvari, Džematski medžlis piše da “[...] ove izjave ste dali, kao vjerski poglavica sviju muslimana u Bosni i Hercegovini, a bez ikakvih argumenata. (...) Ove Vaše izjave nijesu u saglasnosti sa tumačenjem vjerskih propisa, po drugim zvaničnicima i alimima, te po sadašnjim priznatim udžbenicima”.¹³⁰ Na ovo je Čaušević odgovorio naznačavajući da islamski autori nisu saglasni među sobom o pitanju vela i da ga je, učinivši jednoga dana primjedbu jednom od svojih istanbulskih profesora,¹³¹ ovaj savjetovao: “[...] uči Kuran, nastoji da razumiješ zapovjedi, zabrane, upute i pouke njegove. Ne gledaj različitih tumačenja u tefsirima, samo gledaj kako ćeš razumjeti pojedine riječi uzvišenog Kurana, a onda slijedi ono, što ti predočuje Kuran, jer Kuran je za uvijek i za sva vremena, a tumačenja pojedinih komentatora prolazne su naravi”.¹³²

Od izučavanja vjerskih radova Čaušević je više volio, dakle, čitanje i direktno tumačenje Kur’ana. Na toj se tački, uostalom, i kristalizirao i zaoštavao njegov sukob sa Džematskim medžlisom. U svome drugom pismu reisul-ulemi Džematski medžlis mu je zapravo prigovorio da se služi Kur’anom da bi potvrdio kako muslimanska žena može otkriti svoje lice, zanemarujući druge izvore Šerijata kao što su hadisi, *idžma* (konsenzus uleme) i *kijas* (rasuđivanje po analogiji), a koji proturječe takvoj tvrdnji. Zatim je Džematski medžlis negirao Čauševiću pravo da se izdiže u *mudžtehid*a (slobodnog tumača Kur’ana), jer je prakticiranje *idžtihad*a rezervirano za višu kategoriju – *fukah*as (šerijatske pravnike), kojoj ne pripada nijedan živi alim. Ali, u svome drugom odgovoru Čaušević istrajava da od Kur’ana učini jedini vjerski izvor

¹³⁰ “Pismo džematskog medžlisa Reis-ul-ulemi”. u: Merhemić H. M. 1928. 9.

¹³¹ Prema Ibrahimu Hakki Čokiću riječ je o Ismailu Hakki Manastirliju (1846-1912), alimu koji je naučavao *fikh* na nekoliko institucija visokog obrazovanja u Istanbulu i saradivao u više časopisa reformističke orijentacije.

¹³² “Odgovor Reis-ul-uleme džematskom medžlisu”. u: Merhemić H. M. 1928. 12-13.

umjesan po njegovom viđenju: “Moji su odgovori u skladu sa onim, što Bog propisuje u Kuranu, pa i ako poznajem i ono, što su šeriatski pravници i komentatori rekli, ja se volim držati propisa uzvišenog Kurana, jer je on zauvijek i za sva vremena. Na ovo me poziva i Kuran, jer mi propisuje razmišljanje, proučavanje i istraživanje. Ja ne trebam Vašeg ovlaštenja u ovom pogledu, pa je suvišno bilo poricati meni ono, na što me Svevišnji Allah poziva. [...] Raspoređaj šeriatskih pravnika je meni dobro poznat. Taj raspoređaj su načinili ljudi, nije to ništa propisano u Kuranu. [...] Osim toga, Vama je poznato da vjera Islam ne poznaje nikakva foruma, koji bi mogao zabranjivati ono, što je Kuran dozvolio ili dozvoljavati ono, što je Kuran zabranio”.¹³³

Ton Džematskog medžlisa postao je otad sve jači s optužbama. Džematski medžlis je smatrao najprije da drugi Čauševićev odgovor “[...] nije nikakav stvaran odgovor, jer u njemu nejma ni jednog šeriatskog argumenta (delila), ni hadisa, ni idžmai-umeta, ni kijasi fukahe, ni pozivanja na kjutubi šeriu (šerijatske knjige), nego je jedino Vaše vlastito, ničim opravdano i nepotkrijepljeno proizvoljno tumačenje Kuranskih ajeta.” Zatim, on je optužio Čauševića da odbacuje cjelinu šerijatskih pravnika i priznatih komentatora i ponovo mu negira pravo da tumači Kur’an: “Vi ste tumačenje uzvišenog Kurana patentirali za se i ne priznajete tumačenje mnogih većih, sposobnijih i priznatih kapaciteta iz čega jasno slijedi, da je ovo Vaše razmetanje uzvišenim Kuranom samo obmanjivanje neupućenog svijeta. Novi mezheb, kojega ste donijeli od kemalista i kojega kušate, da presadite i našem svijetu, ne samo da se ne slaže sa propisima Kurana, nego je upravo zabacivanje Kurana i njegovih propisa i perutanje šerijata i islamskog morala [...] Džematski Medžlis znade, da se može svatko poslužiti izvorom, u koliko imade kvalifikacije za to, ali džematski medžlis znade isto tako, da su za služenje izvorom Kurana potrebne takve kvalifikacije kakvih ni Vi, ni današnja ulema nema, pa se uslijed toga ni Vaše tumačenje izvora Kurana ne može smatrati autoritativnim.” Zatim je Džematski medžlis zaključio da je, držeći se na taj način, Čaušević izgubio pravo da zauzima funkciju reisul-uleme “[...] ne priznavajući nikakovih šeriatskih delila osim Kurana, premda su i ona druga šeriatska tri delila (hadis, idžma, kijas) Kuranom dokazana, a isto tako ne priznavajući njegovo tumačenje po priznatim mufesirima i komentatorima, čije je tumačenje protivno Vašem, a jer Vi Vaše tumačenje nijeste potkrijepili nužnim šeriatskim delilima, bez

¹³³ “Drugi odgovor Reis-ul-uleme džematskom medžlisu”. u: Merhemić H. M. 1928. 24-25.

kojih se delila ničije tumačenje ne može valjanim i autoritativnim priznati, ođaljili ste se od našega mezheba i sa time izgubili nužne kvalifikacije za Vaš mekam (položaj)”¹³⁴ To je, uz neke slične stvari, argumentacija koja se nalazila u apelu koji je Džematski medžlis iz Sarajeva uputio Izornoj kuriji u julu 1928. godine: “Naš reis-ul-ulema prisvaja sebi pravo idžtihada, valjda za to, da tim opravda svoje odvajanje od šerijatskih kitaba. Šta više on se ne zadovoljava tim, da bude obični mudžtehid, nego se diže nad sve mudžtehide, pa gazi i poništava i njihova jednoglasna riješenja. Šerijatska je ulema tačno označila uvjete mudžtehida i njihove kvalifikacije, da ne bi neupućeni svijet nasjeo samozvanim mudžtehidima. Prema tim uvjetima za idžtihad, naš Reis-ul-ulema ne samo da nema kvalifikacije za idžtihad, nego ne spada ni u jednu kategoriju od šest kategorija fakiha (šerijatskih pravnika), jer se idžtihad ne može dobiti vladarskim rutbama (položajima) i odlikovanjima, nego samo posjedovanjem propisanih uvjeta. Veliki islamski učenjaci, koji su sav život proveli samo u učenju, studiranju i pisanju vjerskih znanosti i koji su se u tome specializirali, već su prije četiri stoljeća zaključili, da ni u njihova doba nije bilo mudžtehida. Prema tome posve je jasno, da ih nema ni danas u naše materijalističko doba, kada se svako svačim drugim više bavi nego li čisto vjerskim znanostima. Ti učenjaci, u čije se znanje i vjerovanje može pouzdati, izričito su rekli u svojim knjigama: Onaj, koji nema uvjeta za idžtihad, mora se držati mišljenja svoga imama (mudžtehida), pa čak i onda, kada bi se to mišljenje – po njegovu shvaćanju – kosilo sa Kuranom ili hadisom, jer ima ajeta i hadisa, koji su mensuh (ništavni), muevel (sumnjivi), muhasas (pročišćeni) i muredžah (više cijenjeni), a poznaju ih samo mudžtehidi, te prema tome mogu pouzdano razumjeti značenje Kurana i hadisa samo mudžtehidi. Što je još najgore naš vjerski poglavica – kako se vidi iz njegovih izjava i odgovora – od četiri šerijatska izvora (delila) ne priznaje osim jednoga, a to je Kuran, a i njega premda ne zna, tumači po svom ćejfu ne priznaje tumačenja ni jednoga mufesira (komentatora), a ostala tri izvora naprosto ignoriše. Ovakav čovjek, koji harame pravi mubahom (odobrenim), koji ne priznaje kutubi šerijju (šerijatske knjige), koji ne priznaje ni jednog mezheba i time gazi Ustav naše države, koji se petlja u stvari, za koje nije dorastao, koji ne čuva ono, što mu je stavljeno u dužnost da

¹³⁴ “Drugi odgovor džematskog medžlisa Reis-ul-ulemi”. u: Merhemić H. M. 1928. 36-37; 39. i 44-45.

čuva, - da li je da zauzima mjesto vjerskog poglavice?!”¹³⁵

Po mnogim aspektima, način na koji je postavljeno pitanje *idžtihad* tokom polemike iz 1928. godine podsjeća na brojne druge debate izazvane širom muslimanskog svijeta izbijanjem islamskog reformizma. Tako su Čauševići konzervativni protivnici smatrali da su sva moguća šerijatska pitanja obrađivala prve generacije *mudžtehida*, da nijedan živi alim ne ispunjava uvjete potrebne da bi bio *mudžtehid* i da su vrata *idžtihada* konačno zatvorena. Oni su insistirali na neophodnosti da se ravnaju po hanefijskom *mezhebu*, koji je u VIII stoljeću zasnovao Abu-Hanifa (699-765), a od vjerskih radova objavljenih tokom stoljeća čine obavezne instrumente u pristupu islamskim izvorima. Za Sejfulaha Prohu, “[...] najsposobniji, najpobožniji i pejgamberovu vremenu najbliži imami (mudžtehidi), koji su Božji povjerenici i pejgamberovi pravi nasljednici, iscrpili su s velikim trudom iz Kurana i iz hadisa sva šerijatska pitanja (mesele), koje ljudski um i razum može dokučiti i razumjeti i u svoje kitabe uvrstiti, pa nije dozvoljeno nama [...] zbog pomanjkanja spremne i povjerenja u dinskim stvarima i zbog udaljenosti od pejgamberova i ashabskog vremena, da po sebi i po svom razumu iz rečenih izvora crpe ikakva šerijatska pitanja, koje su već iscrpili rečeni kompetentni imami prije možda na dvanaest trinaest stoljeća. Svak je drugi dakle dužan slijediti jednog od rečenih imama i njegova se mezheba držati”.¹³⁶ Činjenica da se Čaušević držao kao *mudžtehid* izazivala je odmah zatim bijes njegovih protivnika, koji su vidjeli u tome posljednju manifestaciju njegovoga ponosa. Tako je Sejfulah Proho ironično govorio o “[...] novom šeširdžijskom *mudžtehidu*”, suprotstavljajući Čauševićevom ‘ograničenom znanju’ ono znanje pravih *mudžtehida*, zatim ga je optužio da izlazi iz sunitskog islama, suprotstavljajući se konsenzusu uleme: “Protiv idžmaa ne smije istupiti ni jedan musliman, pa ma to bio Imami Azam (Abu Hanifa), a kamoli reis, jer je Pejgamber a. s. rekao, da neće nikad biti idžmai umet (konsenzus ume) pogrešan, a eto nažalost vidimo, da g. reis od klipa izjavljuje, da ne odgovara pravom izvoru islama ono, što je ulema rekla [...]. Iz toga se vidi, da se on ne drži ni jednog od četiri islamska hak mezheba (prava mezheba), nego u četrnaestom stoljeću islama po sebi izmišlja nekakav peti i protiv idžmai umeta harami kat-i (ono strogo zabranjeno) dozvoljava”.¹³⁷

¹³⁵ GH-bB. “Apel na hodžinsku kuriju”. A-453/B, 1-3.

¹³⁶ Proho S. “Frkai dalla”. u: Merhemić H. M. 1928. 55.

¹³⁷ Isto. 50.

Čaušević i njegove pristalice, naprotiv, devalvirali su postojeće vjerske udžbenike, izjavljujući, naprimjer, da su “[...] udžbenici [...] samo tumači jednog verskog običaja”,¹³⁸ a dovodeći dragovoljno u sumnju autentičnost pojedinih hadisa, Čaušević je posvetio ovom pitanju dugi članak u časopisu *Novi Behar*.¹³⁹ Na optužbu prema kojoj bi Čaušević izlazio iz hanefijskog *mezheba* njegove pristalice bi katkad odgovarali uvrštavajući ga, naprotiv, u niz velikih *mudžtehida*. Adem Bise smatrao je tako “[...] da se Islam u svim gornjim prilikama primijeniti može pojave se svakog stoljeća, mufesiri (komentatori), mudžedidi (obnovitelji), mudžtehidi u kratko tumači Islama u nekom određenom narodu, mjestu i vremenu. Vjerovatno je, da i g. Reis-ul-ulema Čaušević spada u gornje tumače vječne istine Islamske”.¹⁴⁰ Ali, takvi argumenti samo su podsticali optužbe po kojima bi se, iz ponosa, Čaušević stavljao na isti nivo kao i veliki *mudžtehidi*, pa čak i iznad njih. Isto tako, Čaušević teško da može isticati svoje zvanje reisul-uleme da bi ostvarivao svoje pravo na *idžtihad*, jer ga je to zvanje, naprotiv, obavezivalo da konsultira Ulema-medžlis ili Izbornu kuriju. Po jednom prividnom paradoksu, sama činjenica što je Čaušević bio reisul-ulema obavezuje ga da insistira na svome pravu da tumači Kur’an kao obični vjernik. U svome prvom odgovoru Džematskom medžlisu on je napisao: “[...] ja nijesam kakav alim, pa se i ne brojim među njih. Ja sam samo mu-teallim (učenik), ali, iako kao učenik, koji teži da pronađe istinu, imam običaj da odgovaram na ona pitanja, koja se meni stavljaju”.¹⁴¹ Čak je i u svome drugom odgovoru napisao da Kur’an “[...] mi propisuje razmišljanje, proučavanje i istraživanje”.¹⁴² Pravo svakoga vjernika da tumači izvore islama potvrđeno je na još eksplicitniji način u dnevniku *Reforma*, za koji je “[...] svakom [...] muslimanu slobodno misliti svojim razumom i primiti mišljenje kao ispravno onog islamskog autora sa kojim se slaže”,¹⁴³ ili kod Abdulaha Ajni Bušatlića, koji je u dnevniku *Politika* izjavio sljedeće: “Karakteristika je islamske vere, da ona daje slobodu shvatanja i mišljenja. Svaki Musliman je slobodan i sam

¹³⁸ “Značajna izjava Reis-ul-uleme”. *Politika*, 10. decembar 1927.

¹³⁹ Čaušević Dž. “Skovani i patvoreni hadisi”. *Novi Behar*, vol. I, br. 22, 15. mart 1928, 346-347.

¹⁴⁰ “Feredža i fes”. *Jugoslavenski list*, 19. januar 1928.

¹⁴¹ “Odgovor Reis-ul-uleme džematskom medžlisu”. u: Merhemić H. M. 1928. 15.

¹⁴² “Drugi odgovor Reis-ul-uleme džematskom medžlisu”. u: Merhemić H. M. 1928. 25.

¹⁴³ “Pred sastanak hodžinske kurije”. *Reforma*, vol. I, br. 10, 6. juli 1928, 2.

za sebe odgovoran. Kod nas ne postoji kler, ne postoji takođe ni posrednik između Boga i ljudi. U svakom pitanju, pa i u čisto verskom, diskusija je dozvoljena. [...] Prema tome, g. Reis-ul-Ulema imao je pravo i mogao da javno da izjave, jer i on kao slobodan Musliman može da javno kaže ono što smatra da je dozvoljeno u islamskoj veri”.¹⁴⁴

Zaštita slobode govora reisul-uleme protiv institucionalnih veza koje ga sputavaju vodi, dakle, potencijalno ka negiranju svakog institucionalnog posredovanja između pojedinca obdarenog razumom i izvora islama, između vjernika i Božije riječi. To, uostalom, predosjeća Sejfulah Proho kada piše “[...] da je dozvoljeno svakoj sorti hodža, da po svojoj pameti i sposobnosti šeriat crpi direktno iz izvora, bilo bi dotle na stotine hiljada različitih mezheba u Islamu”.¹⁴⁵ Preko suprotstavljanja između inteligencije i ilmije, dnevne štampe i vjerskih instanci, reisul-uleme i Džematskog medžlisa nazire se, dakle, filigranski u polemici iz 1928. godine radikalno preispitivanje mjesta vjerskih autoriteta u odnosu između vjernika i Boga. U tome preispitivanju Čaušević je zauzimao paradoksalno mjesto: nalazeći se na vrhu vjerskih islamskih institucija Bosne i Hercegovine, on je u isto vrijeme najviše prijetio njihovom monopolu na tumačenje islama. Izborna kurija nije se varala u tome kada je napisala u svome takriru od 10. jula 1928. godine: “Želi li i hoće li da ne zađe na krivovjerstvo i šerijatsku stranputicu, naša islamska zajednica i svaki njen pojedinac imaju dužnost da se povode samo za riješenjima koja su u skladu sa mišljenjem i pravcem naših imama u itikadu (vjerovanju) i amelu (obredima). Riješenja pojedinaca, koja se temelje na ličnom shvatanju šerijatskih izvora, a nijesu potkrijepljena važećim i priznatim naklovima, nemaju nikakve važnosti u očima Šerijata i ne smiju se slijediti niti se smije dozvoliti da ih bilo ko na taj način ubuduće izdaje”.¹⁴⁶ Istoga dana Čaušević je prihvatio takrir Izborne kurije, priznajući svoj poraz i objavljujući kraj polemike otvorene osam mjeseci ranije. Ali, precizirajući da “[...] pročitavši takrir Kurije usvajam ga, jer iz njega razumijem da ne odbacuje moju glavnu misao, da muslimanka koja je upućena na studiranje nauke, učenje zanata i drugu privredu, može biti otkri-

¹⁴⁴ “Da li je g. Reis-ul-ulema odgovoran za svoje izjave”. *Politika*, 15. januar 1928.

¹⁴⁵ Proho S. “Frkai dalla”. u: Merhemić H. M. 1928. 56.

¹⁴⁶ “Takrir”. *Bosanska pošta*, 1928. 3.

vena lica i ruku”,¹⁴⁷ Čaušević je diskretno naznačavao svojim protivnicima da on ne prepušta moći institucija svoj kapacitet pojedinca obdarenog razumom.

Zaključna razmatranja

Svojim intenzitetom i trajanjem, polemika iz 1928. godine predstavljala je jednu od najznačajnijih vjerskih proturječja koje poznaje muslimanska zajednica Bosne i Hercegovine u postotomanskom periodu. Četiri osnovne teme oko kojih se ona artikulira bile su reforma vakufa, otkrivanje žene, nošenje šešira i kemalistička Turska. Svaka od ovih tema imala je vlastitu dinamiku i koherentnost, ali sve one su isticale teškoće bosanskih muslimana da se odrede pred procesima modernizacije poduzetim u drugoj polovini XIX stoljeća i pred preokretima vezanim za Prvi svjetski rat. Nije, dakle, iznenađujuće što se polemika iz 1928. godine hranila proturječnim uznemirenostima zbog budućnosti bosanskih muslimana i što sučeljava dvije vizije svijeta, jednu koja smješta sve svoje nade u “duh vremena” i u “zdrav razum” i drugu koja sumnja u “fesadi zeman” i u izopačenje običaja.

To sučeljavanje dvije vizije svijeta izgledalo je da odražava dvostruki rascjep koji je suprotstavljao inteligenciju ilmiji s jedne strane, i čaršiji s druge strane. Dok su se intelektualci proglašavali glasnicima modernosti, uključujući tu i područje vjere, ulema i tradicionalne elite čaršije izgledali su okamenjeni konzervativizmom. Ustvari, polemika iz 1928. godine otkrila je tek nešto malo o društvenim i kulturnim stavovima čaršije, a naglašavala, nasuprot tome, podjele u ilmiji između konzervativne uleme i reformističke uleme, gdje su se ovi posljednji često nalazili na istim pozicijama kao i intelektualci, premda se nikada nisu miješali s njima.

Osvjetljavajući odnose između inteligencije i ilmije, kao i unutarnje rascjepe u ovoj posljednjoj, polemika iz 1928. godine uputila je i na pitanje vjerskog autoriteta. Ovo pitanje proisteklo je jednako iz uloge koju su igrali Džematski medžlis u osporavanju reisul-uleme, nazadnih stavova Ulema-medžlisa i muftija i pojavljivanje Izborne kurije kao foruma kompetentnog da istražuje Čauševićeve izjave. Najзад, naročito je polemika iz 1928. godine primoravala cjelinu islamskih vjerskih institucija da se odrede prema novim oblicima javne rasprave i pojedinačnog subjektiviteta. Tako je uloga koju je

¹⁴⁷ Isto. 6.

igrala štampa u ovoj polemici suprotstavljala te institucije jednom modernom javnom prostoru koji je nastajao. Čak je i potvrđivanje individualnog prava na idžtihad od strane Čauševića i njegovih pristalica najavljivalo dolazak modernog vjerskog pojedinca.

Prema mnogim aspektima, polemika iz 1928. godine podsjećala je na rasprave izazvane u cijelom muslimanskom svijetu izbijanjem islamskog reformizma. Činjenica da su bosanski muslimani sačinjavali manjinu ili da nisu bili u kolonijalnoj situaciji činilo se da nije bitno odlučujuće utjecalo na smisao ove polemike. Pitanje odnosa sa nemuslimanima ili pitanje nacionalne identifikacije bosanskih muslimana pojavljivalo se tek u pozadini, ne postavši nikad eksplicitni ulog. Snažna institucionalizacija islama u Bosni i Hercegovini objašnjavala je institucionalne konfiguracije polemike utoliko što su reisul-ulema, Ulema-medžlis, Izborna kurija ili Džematski medžlis vjerske institucije uređene Statutom iz 1909. godine. Međutim, taj statut nije niko osporio tokom polemike, a pitanje uloge štampe u tretiranju vjerskih pitanja ili individualnog prava na idžtihad daleko je prevazilazio konkretne institucionalne forme islama u Bosni i Hercegovini.

Ostaje atipična ličnost reisul-uleme. Ono što polemiku iz 1928. godine zaista čini specifičnom jeste činjenica da je glavni vjerski islamski dostojanstvenik Bosne i Hercegovine u njoj sudjelovao na suprotnoj strani, uz podršku intelektualaca, a protiv većine uleme. To objašnjava ne samo oklijevanja vjerskih islamskih institucija već, također, paradoksalno, radikalnost izvjesnih zauzetih stajališta: intelektualci su vidjeli u Čauševićevim izjavama jedinstvenu priliku da predstave vlastite teze, konzervativna ulema ih je, naprotiv, smatrala neoprostivim govorima, a sam Čaušević je bio primoran afirmirati svoja prava običnog vjernika da bi izbjegao obaveze koje mu je nametala njegova funkcija reisul-uleme. No, ta objava koja je dolazila od jedne moderne vjerske individue, koliko paradoksalna toliko i nevoljna, čini od Čauševićeve misli obnoviteljicu pitanja vjerskog autoriteta, koja polemici iz 1928. godine daje iznenađujuću aktualnost.

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

- Gazi Husrev-begova biblioteka (GH-bB). Rasuti dokumenti i arhivalije na bosanskom jeziku. A-453/B

b) Objavljeni izvori

- "Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini". 2001. u: Salkić Muhamed (ur.) *Ustavi Islamske zajednice*. Sarajevo: El-Kalem

-

c) Novine i revije

- *Bosanska pošta*
- *Gajret*
- *Jugoslavenski list*
- *Novi Behar*
- *Politika*
- *Pravda*
- *Reforma*
- *Večernja pošta*

B. LITERATURA

1. Al-Azmeh A. 1993. *Islams and Modernities*. London: Verso
2. Bougarel X. 2008. "Farewell to the Ottoman Legacy? Islamic Reformism and Revivalism in Inter-War Bosnia-Herzegovina". in: Clayer Nathalie / Gernain Eric (eds). *Islam in Inter-war Europe*. London: Hurst
3. Čokić H. I. 1928. *O teset-turu (pokrivanju muslimanki)*. Tuzla: Štamparija Petrović
4. Hourani A. 1983. *Arabic Throuth in th Liberal Age 1798-1939*. Cambridge: Cambridge University Press
5. Karabeg Ali Riza H. 1928. *Rasprava o hidžabu (krivenju muslimanki)*. Mostar: Hrvatska tiskara F. P.
6. Karčić F. 1990. *Drštveno-pravni aspekt islamskog reformizma*. Sarajevo: Islamski teološki fakultet
7. Karčić F. 1986. *Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918-1941*. Sarajevo: Vrhovno starješinstvo Islamske zajednice u SFRJ

8. Karić E. 2004. *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX. stoljeća*. Sarajevo: El-Kalem
9. Keddourie E. 1966. *Afghani and Abduh*. London: Frank Cass
10. Merhemić H. M. 1928. *Sarajevski džematski medžlis i reiso ve izjave*. Sarajevo: Hrvatska tiskara
11. Šehić N. 1991. *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju

Summary

THE GRAND MUFTI AND THE VEIL: A RELIGIOUS CONTROVERSY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN THE TWO WARS

With its intensity and duration, the debate from 1928 represents one of the most important religious controversies known by the Muslim community of Bosnia and Herzegovina in the post-Ottoman period. Four basic topics around which it was articulated were the reform of waqf, the unveiling of women, wearing of hats and Kemalist Turkey. Each of these topics had its own dynamic and coherence, but all of them underline the difficulties of Bosnian Muslims to determine themselves in the process of modernisation which began in the second half of the 19th century and in the turnaround connected to the First World War. Therefore, it is not surprising that the debate from 1928 was supported by contradicting disturbances because of the future of Bosnian Muslims, which confronts two visions of the World, one which places all of its hopes into the “spirit of time” and “healthy reasoning”, and the other one which doubts the “fesadi zeman” and distortion of customs.

This clash of two visions of the World seems to reflect the double folded divide which confronts the intelligence to “ulema”, one one, and to the “čaršija” on the other side. While the intellectuals were announced as the messengers of modernity, including the domain of faith, *ulema* and traditional elites of the *čaršija* seemed petrified with conservatism. But, in fact, the debate from 1928 reveals only a part about social and cultural attitudes of the *čaršija*, emphasizing, on the other hand, divisions within the *ulema* between the conservative and the reformist *ulema*, where the

latter often found themselves in the same positions as the intellectuals, even though they never merged with them.

The highlighting of relations between the intelligence and the *ulema*, as well as the inner divisions within the latter, the debate from 1928 reveals the issue of religious authority. This question originates equally from the role played by the *jamaat mejlis* in the disputing of the Grand mufti, the backward attitudes of the *ulema mejlis* and muftis, and the appearance of the electoral curia as a competent forum for the research of Čaušević's statement. At last, and especially, the debate from 1928 compelled the Islamic religious institutions as a whole to determine themselves towards the new forms of public debate and individual subjectivity. Thus the role played by the press in this debate confronts these institutions to a modern public space which is coming into existence. Even the confirmation of individual right to *ijtihad* by Čaušević and his supporters announces the arrival of a modern religious individual.

According to many aspects, the debate from 1928 reminds us of the discussions provoked in the whole Muslim world after the appearance of Islamic reformism. The fact that Bosnian Muslims represent a minority or that they were not in a colonial situation does not seem to have decisively influenced the sense of this debate. The question of relations with non Muslims, or the question of national identification of Bosnian Muslims appears only in the background, never becoming the explicit debate focus point. A strong institutionalisation of Islam in Bosnia and Herzegovina explains the institutional configuration of the debate, in so much as the Grand mufti, *ulema majlis*, the electoral curia or the *jamaat mejlis* were religious institutions defined by the Statute from 1909. But this Statute was not disputed during the debate, and the question of the role of the press in the covering of religious issues or the individual right *ijtihad* overcomes the concrete institutional forms of Islam in Bosnia and Herzegovina.

An atypical personality of the Grand mufti remains. What made the debate from 1928 specific was the fact that the main Islamic dignitary of Bosnia and Herzegovina participated in it on the other side, supported by intellectuals against the majority of *ulema*. This explains not only the hesitation of religious Islamic institutions, but, also, paradoxically, the radicalism of certain assumed positions: the intellectuals saw in Čaušević's statements the unique opportunity to represent their own theses, the conservative *ulema*, on the contrary, considered them as unforgiveable speeches, and Čaušević himself was forced to affirm his own rights as an ordinary believer in order to escape the obligations that the function of Grand mufti placed upon him. But this announcement which stems from a modern religious individual, however paradoxical

so much unwilling, makes Čaušević's opinions the restorer of the issue of religious authority, which gives the debate from 1928 a surprising actuality.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Islamic reformism, Ulema, Ijtihad, Grand mufti Džemaludin Čaušević

UDK 32-05 (497.1+497.6 Mostar) "1962"
Izvorni naučni rad

"DŽEMALA BIJEDIĆA TREBA KAZNITI" POKUŠAJ POLITIČKE DISKREDITACIJE DŽEMALA BIJEDIĆA 1962. GODINE

Husnija Kamberović

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U članku se na temelju izvorne arhivske građe raspravlja o pokušaju političke diskreditacije Džemala Bijedića 1962. godine. Ukazuje se na okolnosti u kojima se to dešavalo te prezentiraju rasprave koje su u vezi s tim vođene u najvišim partijskim krugovima. Osnovna teza koja se zastupa glasi: Pokušaj Bijedićeve političke diskreditacije 1962. bio je klasična konstrukcija iza koje su stajali pojedini partijski krugovi nezadovoljni Bijedićevim političkim usponom koji je tada obilježen njegovim ulaskom u Savezno izvršno vijeće u Beogradu.

Ključne riječi: Džemal Bijedić, komunizam, politički obračun, Mostar

Džemal Bijedić (1917-1977) imao je burnu političku karijeru. Za šezdeset godina života prošao je sve stepenice u hijerarhiji komunističkog pokreta: od sekretara Mjesnog komiteta Komunističke partije do predsjednika Saveznog izvršnog vijeća (SIV-a).¹ Međutim, njegova karijera nije uvijek imala uzlaznu putanju, ali je on jedan od rijetkih komunističkih aktivista čiji padovi nisu bili dramatični i vezani uz velike afere, niti su usponi tako spektakularni. Možda je upravo zbog toga teško ukratko opisati Džemala Bijedića.

¹ Bartolović D. 1958.

Nakon što je obavljao brojne dužnosti u Sarajevu i Mostaru, Džemal Bijedić je u maju 1960. godine imenovan za sekretara Saveznog izvršnog vijeća za zakonodavstvo i organizaciju,² naslijedivši na toj dužnosti dr. Leona Gerškovića.³ Bio je to prvi Bijedićev skok na neku od saveznih funkcija u Beogradu, i to izravno u Savezno izvršno vijeće, kojom je tada, još uvijek, predsjedavao Josip Broz Tito, a članovi su bili tada najistaknutije jugoslavenske političke ličnosti, poput Edvarda Kardelja, Aleksandra Rankovića, Mijalka Todorovića, Koče Popovića, Borisa Krajgera i drugih. Na sjednici Savezne narodne skupštine 30. juna 1962. ponovo je imenovan za člana SIV-a i saveznog sekretara za rad, naslijedivši na toj dužnosti Ljupču Arsova, koji je izabran za predsjednika Narodnog sabora NR Makedonije.⁴ Na sjednici SIV-a 18. jula 1962. godine Bijedić je, također umjesto Arsova, imenovan za predsjednika Savezne komisije za sprovođenje propisa o raspodjeli čistog prihoda privrednih organizacija i ustanova.⁵ U to je vrijeme član SIV-a bio još jedan Mostarac – Avdo Humo, koji je od 30. juna 1962. odlukom Saveznog izvršnog vijeća obavljao i dužnost predsjednika Savezne komisije za nuklearnu energiju, naslijedivši na toj dužnosti Aleksandra Rankovića.

Dok je Bijedić obavljao dužnost ministra u SIV-u, jedan dio vladajućih krugova u Bosni i Hercegovini pokrenuo je prilično oštru kampanju s ciljem njegove političke i moralne diskreditacije. Očito je da nije svima bio po volji sve brži Bijedićev uspon u političkoj hijerarhiji. Osobito je to bilo primjetno tokom 1962. godine, kada je napravljena jedna atmosfera političke zategnutosti u čitavom Mostaru, što je dovelo do formiranja posebne komisije Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CKSKBiH) koja je ispitala stanje u tom gradu, ali se ubrzo pokazalo da je ključna ličnost protiv koga je bila usmjerena politička kampanja bio upravo Džemal Bijedić. Vidi se to i iz Izvještaja što su ga Uglješa Danilović i Blažo Đuričić, nakon što su 9, 10. i 12. novembra 1962. prisustvovali sjednici Sreskog komiteta SK Mostar, podnijeli Izvršnom komitetu CKSKBiH, koji je

² Muzej Hercegovine (dalje: MH), Fond: Džemal Bijedić (dalje: FDŽB) / K1-III-34.

³ MH, FDŽB/K1-III-33.

⁴ "Zasjedanje Savezne narodne skupštine. Usvojeno šest zakonskih predloga", *Oslobođenje*, 1. jula 1962, 1.

⁵ "Imenovani novi predsjednici sekcija Savezne privredne komore", *Oslobođenje*, 19. jula 1962, 1.

Na osnovu člana 28 i 29 stav 1 i 2 Zakona o državnoj upravi ("Službeni list FNRJ", br.13/56 i 44/57) u vezi s članom 33 Uredbe o organizaciji i radu Saveznog izvršnog veća ("Službeni list FNRJ", br.20/58 i 21/59), Savezno izvršno veće donosi

R E Š E N J E

o postavljenju i razrešenju sekretara Saveznog izvršnog veća za zakonodavstvo i organizaciju

1. Postavlja se za sekretara Saveznog izvršnog veća za zakonodavstvo i organizaciju DŽEMAL BIJEDIĆ, savezni narodni poslanik.

2. Razrešava se dužnosti sekretara Saveznog izvršnog veća za zakonodavstvo i organizaciju Dr LEON GERŠKOVIĆ, zbog odlaska na drugu dužnost.

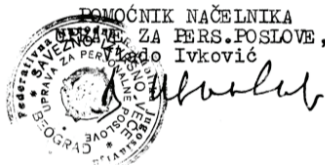
B.br.27
10 maja 1960 godine
Beograd

SAVEZNO IZVRŠNO VEĆE

SEKRETAR,
Veljko Zeković, s.r.

POTPISUJESNIK,
Aleksandar Ranković, s.r.

Da je prepis veran svome originalu, tvrdi:

imenovao Komisiju sa zadatkom da ispita stanje i odnose u Sreskom komitetu SK Mostar i odnose Sreskog komiteta prema pojedinim općinskim rukovodstvima. Komisija koju su sačinjavali Blažo Đuričić, Niko Jurinčić i Todo Kurtović od 16. do 20. novembra 1962. boravila je u Mostaru i razgovarala sa: Džemalom Alikalčićem, Alicom Bilićem, Obradom Kljakićem, Dušanom Gr-

Ilustracija 1. Džemal Bijedić na sjednici Saveznog izvršnog vijeća, 21. februara 1961.

kom, Josipom Bukovcem, Dušanom Vukojevićem, Matom Babićem, Božom Bevandom, Osmanom Pirijom, Husom Koluderom, Avdom Zvonićem, Halidom Mesihovićem, Mustafom Teminom, Tripom Šarencem, Muhamedom Miricom, Milanom Škorom, Vasom Gačićem i Ivom Jerkićem. U Sarajevu Komisija je razgovarala sa Perom Jelčićem, Francom Novakom, Mustafom Seфом, Džemalom Bijedićem i Danilom Bilanovićem.

U osnovi ove "političke afe" bio je sukob Mostaraca i kadrova koji nisu bili rodnom iz Mostara, a nalazili su se u rukovodstvu mostarske partijske organizacije. Džemal Bijedić je optuživan da kao Mostarac marginalizira nemostarske kadrove, te da je jako utjecajna politička ličnost koja pitanja u Mostaru i Hercegovini rješava izvan partijskih struktura. Bijediću je spočitavano da je presudno utjecao na stvaranje prakse da se na sastanke u osnovne partijske organizacije u Mostaru uglavnom upućuju partijski kadrovi iz Mostara, dok su partijski aktivisti izvan Mostara odlazili i politički djelovali među komunistima u zapadnoj Hercegovini ili drugim hercegovačkim krajevima, odnosno po seoskim, a ne gradskim partijskim organizacijama. Blažo Đuričić je

na sjednici Izvršnog komiteta CKSKBiH 22. novembra 1962. podnio usmeni izvještaj, pravdajući se da Komisiji treba još vremena da sačini pismeni izvještaj o rezultatima svojih istraživanja.⁶ On je tada izjavio da je metod rada Sreskog komiteta bio takav "[...] da Mostarci idu u Mostar, a seljaci u selo. Za sve te stvari Džema je znao, a on je, na primjer, za Obrada Kljakića, koga je do nedavno hvalio, rekao da je to i nevesinjski seljak, a prilikom procesa (Fikretu) Baliću za javnog tužioca i druga u SUP-u – Zurovca i Grahovca, rekao je da su četnici. A znamo, da se danas ne može reći za nekoga da je četnik i ustaša jer takvih ljudi danas nema [...] Kada se konačno stvar uzme, za sve stvari Džema je znao". Đuričić ističe da su komunistički aktivisti izvan Mostara smatrali Bijedića glavnim krivcem za loše stanje u partijskoj organizaciji. "Jednom riječju, formirala se jedna vrhuška ljudi – direktorčića koji tociljaju Džemu koji to aminuje. Radi toga mlađi ljudi bježe od politike."

Blažo Đuričić, kao šef Komisije, naglasio je da je stanje u mostarskoj partijskoj organizaciji "nezdravo" zbog podvojenosti u rukovodstvu, mada je naglasio da se "[...] ne bi moglo reći da su to grupe. Ali se radi o izvjesnim ljudima koji u politici, ne na bazi dogovora, nego na bazi razgovora među sobom, stvaraju svoja stanovišta i shvatanja o problemima koji su se prilično nagomilali."

Komisija je konstatala kako je bilo puno nepravilnosti i familijarnosti u vođenju kadrovske politike u Mostaru, što je, prema mišljenju članova Komisije, do izražaja došlo i prilikom suđenja Fikretu Baliću, direktoru mostarskog Narodnog magazina, koji je pred Vijećem Okružnog suda u Mostaru, na suđenju koje je trajalo od 3. do 10. oktobra 1962. godine osuđen na 4 godine i osam mjeseci zatvora.⁷

⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine (dalje: CKSKBiH), nesređena građa, Stenografske bilješke sa sjednice Izvršnog komiteta CKSKBiH, održane 22. 11. 1962.

⁷ Direktor Narodnog magazina Fikret Balić optužen je sa još četvericom službenika magazina (Fahrudin Udovičić, Sulo Kolaković, Mustafa Voljevica i Asim Šarić) za finansijske malverzacije, fiktivno snižavanje cijena, nenamjensko trošenje sredstava i slično. Balić je optužen da je preferiranjem "povlaštenih" kupaca među privrednim i političkim aktivistima stvarao mrežu protekcionastva, koja mu je, prema optužbi, omogućavala nezakonito djelovanje. Sarajevsko *Oslobođenje* je prenijelo nekoliko zanimljivih detalja sa ovog suđenja ("Počelo suđenje bivšim rukovodiocima mostarskog Narodnog magazina. Kad direktor prednjači", *Oslobođenje*, 4. oktobra 1962, 10; "Nastavak suđenja bivšim rukovodiocima mostarskog Narodnog magazina. Trgovanje po sjećanju", *Oslobođenje*, 5. oktobra 1962, 10; "Suđenje bivšim rukovodiocima

Komisija je došla do zaključka da su u Mostaru vladali politički zategnuti odnosi, neslaganja među pojedinim kadrovima, a kao razloge navela lokalizam i neprincipijelnost u rješavanju privrednih pitanja; nedemokratsko ponašanje i utjecaje političkih funkcionera koji nisu bili na funkcijama u Mostaru, a porijeklom su iz tog grada, te kritizerstvo i međusobno obračunavanje pojedinih kadrova. Posebno se u ovom izvještaju Komisije naglašavao značaj lokalizma i težnja pojedinih funkcionera iz Mostara da ovaj grad izvuče najveću korist u privrednom smislu. U Izvještaju je konstatirano da je "već godinama" postojala praksa da su pojedini funkcioneri izvan Mostara presudno utjecali na zbivanja u gradu, a lokalno rukovodstvo je predstavljalo samo formalnu vlast. Taj se lokalizam, prema mišljenju Komisije, razvijao deset-dvanaest godina, što se poklapa sa vremenom dolaska Džemala Bijedića na funkciju u Mostar.⁸ Komisija je konstatirala da su lokalizmi bili prisutni i u drugim općinama Hercegovine (u ovom slučaju u odnosu prema Mostaru) i naglasila da je to vrlo opasno " [...] jer lokalizam u Hercegovini uvijek ima prizvuk šovinizma, s obzirom na heterogen nacionalni sastav stanovništva i istoriju."

Komisija je isticala nesamostalnost pojedinih lokalnih funkcionera, te kao primjer navela da je Halid Mesihović, predsjednik Sreskog sindikalnog vijeća, izjavio " [...] da je Mujo Udovičić, ranije sekretar Opštinskog komiteta SK, telefonom zvao Džemala Bijedića u Sarajevu da s njim utvrdi tekst poziva učesnicima proslave godišnjice oslobođenja Mostara. I drugovi sa strane su stalno kontaktirali sa pojedincima iz Mostara i tražili da budu informisani o stanju u Mostaru." Možda upravo ovaj dio iz Izvještaja Komisije ukazuje da je Džemal Bijedić bio meta napada. No, Komisija ide i dalje: "Sve to govori da

Narodnog magazina u Mostaru. Roba izdavana za kajmak i sir. *Oslobođenje*, 6. oktobra 1962, 10; "Četvrti dan suđenja u Mostaru. Klupko se odmotava", *Oslobođenje*, 7. oktobra 1962, 10; "Nastavljeno suđenje bivšim službenicima Narodnog magazina u Mostaru. Svi su znali – svi krivi", *Oslobođenje*, 9. oktobra 1962, 10; "Završeno suđenje u Mostaru. Najveći ceh plaćali su potrošači", *Oslobođenje*, 11. oktobra 1962, 10).

⁸ Problem lokalizama je posebno aktualiziran početkom 1962. godine, kada je Tito na sjednici Izvršnog biroa CKSKJ sredinom marta 1962. govorio o problemima republičkih partikularizama. O tome vidjeti u: *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sjednice Izvršnog komiteta CKSKJ održane 14-16. marta 1962.* 2008. Nakon ove sjednice Izvršnog biroa, Tito je 6. maja 1962. u Splitu održao veliki govor u kojemu je istakao opasnosti od lokalizama, te upozorio na prijetnju ako se republike budu bavile samo svojim interesima ne vodeći računa o interesima jugoslavenske zajednice kao cjeline. Opširnije vidjeti: Ramet P. S. 2009. 270.

Ilustracija 2. Džemal Bijedić, sekretar SIV-a za zakonodavstvo, Beograd 1963.

je jedan dio kadrova do te mjere prakticistički postupao da nije bio sposoban da vidi najosnovnije političke probleme. Neki su potpuno potcjenjivali i partijsko članstvo i radnog čovjeka; razvijala se demagogija koja je radala, kako neki kažu, nove Mujage Komadine. Članstvo je smatralo da se mnoge stvari rješavaju uz prefarans u klubu privrednika, 'Veležu' i slično." U takvoj situaciji odluke su se donosile ne na redovnim sastancima, nego u druženjima u kafanama i slično.

U Izvještaju Komisije konstatira se kako je kadrovska politika u Mostaru bila loša, a "[...] vlada uvjerenje da su pojedinci dolazili na razna rukovodna mjesta prema tome da li ih podržava ovaj ili onaj drugi. Tako se misli da su na sva rukovodna mjesta u Mostaru dolazili ljudi koje je podržavao drug Džemal Bijedić." Zbog takve kadrovske politike, mišljenje je članova Komisije, izabrani funkcioneri nisu bili samostalni i mnogo su ovisili o Džemalu Bijediću.

Komisija je smatrala da razne priče o privilegijama pojedinih porodica i njihovoj rodbinskoj povezanosti (Bijedić, Sefo, Pužić) treba detaljno provjeriti. Prema mišljenju članova Komisije, veliki utjecaj "drugova sa strane" doveo je do toga da su mnogi članovi lokalne vlasti više šutjeli na sastancima, zbor

čega su čak oficiri iz Mostarskog garnizona poslali diskusiju Obrada Kljakića,⁹ koji je o tome govorio na jednoj sjednici Sreskog komiteta u CKSKJ bez znanja Sreskog komiteta SK Mostar, u koji nisu imali povjerenje. "Takvom stanju stvari doprineli su pojedini drugovi na vrlo odgovornim dužnostima svojim neprincipijelnim odnosom i nepravilnim načinom rada (Džemal Bijedić, Mustafa Sefo, do izvjesne mjere Franc Novak i neki drugi)".¹⁰

O Džemalu Bijediću ova je Komisija na kraju Izvještaja zapisala: "Manjeviše svi drugovi sa kojima smo razgovarali ističu da je drug Džemal Bijedić svojim gledanjima i radom doprinio da se u Mostaru šire uvriježi lokalistički način gledanja na probleme i njihovo rješavanje. Doprinosio je da se mnoge stvari rješavaju u uskom krugu, jednostavno formiraju mišljenja o ljudima i favorizuju pojedinci na dužnosti za koje nemaju sve potrebne kvalitete. Pojedinci su iskorišćavali njegov autoritet u Mostaru za ostvarenje ličnih ciljeva, a naročito su to radili oni koji su s njim vezani prijateljskim i rodbinskim vezama. U razgovoru sa drugom Džemalom Bijedićem nismo stekli utisak da je on do kraja sagledao svu štetnost ovakve prakse. U naknadno poslatoj pismenoj izjavi, ne samo da nije otvoren nego svoju odgovornost u ovom slučaju dovoljno i ne vidi i ne shvata." Komisija je smatrala da je Mustafa Sefo snabdijevao informacijama Džemala Bijedića i Franca Novaka, te je smatran "idejnim začetnikom" mnogih pogrešnih i nepravilnih poteza u Mostaru. Zbog svega toga, Komisija je na kraju predlagala promjene u rukovodstvu Mostara, ali je naglasila da je potrebno da se u CK obavi i razgovor sa Džemalom Bijedićem i Mustafom Sefom "[...] i da se oštro opomenu [...]. Također treba voditi računa i o njihovim političkim funkcijama, jer na to postoje ozbiljni prigovori." Predlaže se i da se opomenu neki članovi Sreskog komiteta; najzad "[...] da se održi sastanak sa nekim drugovima koji su u Beogradu, kako bi se upoznali sa ovim ocenama." Nije jasno na koje se "drugove u Beogradu" mislilo, ali se može pretpostaviti da se mislilo na partijske kadrove koji su iz Bosne i Hercegovine

⁹ Izgleda da je Obrad Kljakić javno poveo kampanju protiv Džemala Bijedića. Kasnije će se pokazati da je on imao nekih negativnih djelovanja prilikom izbora u Nevesinju. Inače, Kljakić je živio u Sarajevu, ali se u jednom zapisniku sjednice IK CKSKBiH od 2. aprila 1968. navodi da bi trebalo ispitati sudbinu prijedloga Opštinskog komiteta SK iz Nevesinja da se Obrad Kljakić partijski kazni zbog grešaka učinjenih prilikom izbora.

Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond: Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (dalje: CKSKJ), IV BiH, k.5).

¹⁰ AJ, CKSKJ, IV BiH, k. 7/4.

bili na dužnostima u Beogradu.

Izvršni komitet CKSKBiH na sjednici 20. decembra 1962. razmatrao je taj Izvještaj Komisije.¹¹ Blažo Đuričić je informirao članove Izvršnog komiteta da su članovi Komisije usmeno upozorili Bijedića "da tako ne radi", ali je Bijedićev odgovor "bio blijed". Đuričić je naglasio da je od Bijedića tražio da napiše pismenu izjavu, "[...] ali on to nije učinio, jer on ne sagledava svoju odgovornost niti smatra da je glavni krivac, a prema ovoj ocjeni (Komisije), utiscima i činjenicama vidi se da on u čitavoj ovoj stvari snosi najveću krivicu."

No, ova Đuričićeva izjava nije bila posve tačna, jer je Bijedić, ipak, napisao izjavu, koju je na sjednici pokazao Đuro Pucar i zatražio od Đuričića da je pročita. Pucar je ocijenio da ta izjava nije potpuna, "[...] ona nije samokritična i mi nismo zadovoljni sa njegovom izjavom." Sa ove sjednice Izvršnog komiteta CKSKBiH zanimljiva je Đuričićeva diskusija. On, naime, objašnjava kako je ranije razgovarao sa Bijedićem tražeći od njega da svoju izjavu napiše u skladu sa situacijom. "Ja sam ga zamolio da napiše izjavu, ali je on odgovorio da ne može jer nije pročitao materijal. Onda sam mu rekao da je to utoliko teže za njega, a on mi je odgovorio da ja diktiram a da će on potpisati tu izjavu. Naravno, ja na to nisam htio da pristanem. Na kraju je ostalo da će je napisati pa smo čak i ugovorili vezu po kojoj će da pošalje izjavu, ali je drug Hasan (Brkić ?, op. H.K.) rekao da ništa od njega nije dobio. Između ostalog, Džema je molio da razgovara sa drugom Starim (Đurom Pucarom, op. H.K.), jer on smatra da mi nismo u pravu. Drug Džema neke stvari ne može da shvati." Iz daljeg toka diskusije može se zaključiti da je Blažo Đuričić pretpostavljao da bi Bijedić mogao biti isključen iz Partije, kako bi se ta stvar "presjekla", a Rato Dugonjić se upitao: "Ljudima ne ide u glavu: čitava stvar počela je da se gužva, a Džema postaje savezni ministar. To ljudima u Mostaru ne sjeda u glavu, a ne sjeda ni meni. Stvari su bile manje više poznate, a Džema se postavlja za saveznog ministra. Džema je pozvan ovdje na jedan interni razgovor, za koga neće niko saznati, a dole se smjenjuje jedan, drugi, treći – i kako izaći iz ovoga" (naglasio H.K.). Možda je Dugonjić ovom izjavom najbolje okarakterizirao pozadinu ove "afere": cilj je bio kompromitirati Džemala Bijedića i onemogućiti njegov opstanak na poziciji u SIV-u. S druge strane, vidljivo je kako Dugonjić nagovještava način rada upravo onakav kakav je prigovaran Džemalu Bijedi-

¹¹ ABiH, CKSKBiH, nesređena građa, Stenografske bilješke sa sjednice Izvršnog komiteta CKSKBiH, održane 20. decembra 1962.

Ilustracija 3. Džemal Bijedić na sjednici Saveznog izvršnog vijeća, Beograd 9. decembra 1960.

ću, navodeći da su Bijediću predlagali "interni razgovor, za koga neće niko saznati." Bijedićevo odbijanje da pristane na takav način rada bilo je pokazatelj njegove političke zrelosti i političke odgovornosti.

Još jedan diskutant, Niko Jurinčić, također je postavio pitanje Bijedićevog imenovanja za saveznog ministra, ali i iznio mišljenje da bi sa ovim događanjima u Mostaru trebalo upoznati sve partijske organizacije u Hercegovini, gdje također ima lokalizama, jer bi to "[...] bila snažna pomoć Centralnom komitetu u sagledavanju ovakve štetne politike." Na kraju je istakao da je "ostalo (je) otvoreno pitanje partijskog kažnjavanja" Džemala Bijedića.

Đuro Pucar je predložio da se Džemal Bijedić kazni najblažom kaznom – partijskom opomenom. Pucar je žalio što je Bijedić namjeravao "zataškati stvar", mada je, prema njegovom mišljenju, preferiranje mostarskog lokalizma identično sa pojavama lokalizama i u drugim sredinama, a to može biti dosta ozbiljan problem u funkcioniranju vlasti ("kada Džemal gura Mostar, Radovan Papić gura Bileću itd.").

No, Pucar je u svojoj diskusiji ukazao na još jednu dimenziju ovih događaja. On je kazao: "Rekao bih i ovo, da nisam pristalica da se sa Avdom Humom posebno razgovara. Potrebno je sakupiti sve ove ljude koji imaju veze sa Hercegovinom i ukazati im na postupke i putove kojim treba da kontaktiraju

sa svojim krajevima." Uvođenje imena Avde Hume u ovu " aferu " na način kako je to uradio Đuro Pucar pokazuje da je o tome već bilo riječi, vjerovatno među članovima Izvršnog komiteta izvan sastanka, ali nije dovoljno jasno da li je Humo spomenut samo kao istaknuti Mostarac na visokim partijskim dužnostima ili kao Mostarac čija bi pozicija mogla biti dovedena u pitanje izrastanjem drugog Mostarca, Džemala Bijedića, koji je krenuo u pohode na savezne političke funkcije. Tokom kasnijeg toka diskusije Pucar je Humu smatrao također odgovornim za stanje u Mostaru, izjavivši da bi se mogao sazvati plenum Sreskog komiteta SK Mostar "[...] i da Avdu, Džemu, Grebu, Sefu pozovemo i kažemo da se raskritikuju pred tim aktivom. To je teža kazna nego da se da opomena." Na kraju je i sam kazao kako ne zna da li bi bilo dobro "kazniti Sefu a ne kazniti Franca, ili kazniti Džemu a ne kazniti Avdu Humu."

U odbranu Džemala Bijedića na ovoj sjednici Izvršnog komiteta od 20. decembra 1962. ustao je Šefket Maglajlić. On je tvrdio da se treba boriti protiv lokalizama, ali da to što se zbivalo u Mostaru nije ništa opasno. "Mislim da je lokalizam omogućen birokratskom metodom rada koji je karakterističan za Hercegovinu. Možda to nije potpuno lokalizam. Kod Hercegovaca tu ima nešto više. To treba da posluži kao primjer drugim organizacijama. Hercegovci vode brigu o svome kraju. To nije uvijek spojeno sa negativnim stvarima." Maglajlić je naglašavao da se ta briga o vlastitom kraju treba ipak realizirati kroz rad oficijelnih partijskih struktura (sreskih i općinskih komiteta), a ne dogovaranjem sa pojedincima izvan partijskih foruma, jer "[...] tu ima patriotizma i nečega što je dobro. To je kod njih istorijska stvar, veza za svoj narod, što nije loše, ali rješavanje preko telefona nije dobra stvar." Na taj je način Maglajlić diskusiju o Bijediću okrenuo u drugom pravcu, tvrdeći da Džemal Bijedić nije činio ništa drugo što i drugi već nisu činili, te je zbog toga predložio da "ne bi trebalo osuditi Džemu nego taj metod", jer se kažnjavanjem ne bi riješio problem. Doduše, Rato Dugonjić je i nakon ove Maglajlićeve diskusije insistirao na Bijedićevom kažnjavanju. "Ne smatram da Džemi treba sjeći glavu, nego treba postaviti njegov stepen krivice i prema tome ga kazniti. Iz ovoga (tj. Bijedićeva stava i njegova odbijanja da prizna krivicu, op. H.K.) ne vidim da je Džema ma šta shvatio, a to je još teže. Ja mislim da (Bijedića, op. H.K.) treba kazniti opomenom kao partijskom kaznom, a ne ostati na nekom internom razgovoru. Poslije njegove izjave ja sam odlučno za kaznu opomenom".

Vlado Šegrt se također izjasnio za Bijedićevo kažnjavanje, ali istodobno izrazio i uvjerenje da kazna neće postići efekat ako Bijedić "[...] ne uvidi svoje

greške, a on ih dosada nije sagledao. On ne može da sagleda greške. Džema je, na primjer, našao mene u Beogradu i ja sam mu rekao za sastanak u Mostaru i ukazao mu da je bilo svugdje grešaka, ali da je drastičan primjer u Hercegovini. Ja sam mu rekao da je kriv kao i Avdo i Sefo, i drugi i da smatram da je najmanje kriv Todo i Blažo od članova CK jer se nisu miješali. Ja sam mu prišao kao drug drugu da ga ubijedim da je kriv i rekao sam mu da sam ja svoje greške priznao i da je red da i on to učini. On to nije shvatio iako sam mu ja drugarski to izlagao. On odmah prelazi na kritiku članova ove komisije, kao da je neko protiv njega. On postavlja pitanje: zašto sam ja protiv njega”, pita se Šegrt, a potom navodi da je Džemal Bijedić, dok je bio sekretar Sreskog komiteta SK Mostar, “[...] okupljao jednu grupu, a Vaso Gačić drugu. Stvarala su se društva koja su se do danas održala.” Šegrt navodi da je Bijedić smatrao da iza čitave ove političke kampanje protiv njega stoje Danilo Bilanović i Franc Novak. Šegrt navodi i to kako je čuo da je prije nekog vremena u novinama bila objavljena jedna anketa o najpopularnijem čovjeku u Hercegovini, te da je, prema toj anketi, najpopularnija osoba Džemal Bijedić, zatim Mujaga Komadina, a na trećem mjestu Vlado Šegrt.¹² Očito takvo što nije Šegrtu bilo posve po volji, pa se upitao: “Upoređuju se članovi CK sa Komadinom! Kome to služi? Ko će povući za to odgovornost”? Na kraju je zaključeno da se sačine zaključci Izvršnog komiteta i dostave komunistima u Mostaru.

Izvršni komitet je 11. januara 1963. uputio jedno pismo Sreskom komitetu u Mostar i općinskim komitetima na području Mostarskog sreza, u kojem se akcenat stavlja na problem lokalizma koji se manifestira kroz sukob rukovodstava u Mostaru i drugim općinama Hercegovine. U pismu se navodi da je “[...] normalno da se Mostar i dalje razvija kao privredni, politički i kulturni centar i da u tom pozitivno djeluje i podstiče opšti razvitak u Hercegovini”, ali se upozorava da je lokalizam, koji se razvijao i sve više rastao “kod jednog dijela rukovodećih ljudi u Mostaru”, bio pojava političkog djelovanja isključivo sa lokalističkih pozicija, što je negativno utjecalo na stanje u osta-

¹² Zanimljivo je da su i u drugim krajevima Jugoslavije u komunističkom razdoblju pravljene ankete o najpopularnijim ličnostima, pri čemu se ta potraga uglavnom odvijala u doba velikih mobilizacija neke zajednice radi ostvarivanja određenih političkih ciljeva. Tako su, naprimjer, u doba Hrvatskog proljeća 1971. ponovo izronili “izgubljeni heroji” iz hrvatske povijesti koji su u međuvremenu bili marginalizirani. Sredinom 1971, prema jednoj anketi u Hrvatskoj, najpopularnija ličnost hrvatske povijesti bio je Stjepan Radić, Mika Tripalo je bio na drugom, a Josip Broz na trećem mjestu. (Ramet, S. P. 2009. 302.)

lim općinama Hercegovine, stvaralo nepovjerenje i davalo povoda za stalno produblјivanje podvojenosti među političkim aktivistima u srezu i općinama. To je nepovjerenje došlo do te razine da se u pojedinim općinama počelo prigovarati razvoju u Mostaru, pa čak i izgradnji "onog što je sasvim normalno i prijeko potrebno" Mostaru kao centru Hercegovine. U pismu se naglašavalo kako je, djelomično kao posljedica takvog stanja u Mostaru i djelovanja pojedinih mostarskih aktivista, lokalizam došao do izražaja i u drugim općinama u Hercegovini. Kao odgovorni za takvo stanje navedeni su neki članovi Sreskog komiteta u Mostaru, ali se naglašava da krivicu snose i "izvjesni članovi CKSKBiH koji ne žive u Mostaru." U nastavku pisma jasno su naglašeni dijelovi izvještaja Komisije koju je vodio Blažo Đuričić, u kojima se kao ključni krivac za takvo stanje navodio Džemal Bijedić, koji, prema ovim optužbama, "[...] nije pravilno gledao na odnos između Mostara i drugih hercegovačkih opština. On je presudno uticao na rješavanje mnogih pitanja u gradu Mostaru. Metod njegova rada, rješavanje udvoje-utroje, objektivno je vodio narušavanju kolektivnog rada rukovodstva i stvaranju podvojenosti među kadrovima." U ovom pismu Izvršni komitet je tražio da se prekine praksa slabljenja organizacija Saveza komunista na terenu, "[...] a svakog člana Saveza komunista koji bi sa takvom praksom nastavio isključiti iz Saveza komunista, bez obzira o kome se radi."

Očito je ovo pismo bilo samo uvertira za proširenu sjednicu Sreskog komiteta, koja je održana 14. januara 1963. u Mostaru i na kojoj su prisustvovali Đuro Pucar i još neki članovi CKSKJ i CKSKBiH, ali nismo uspjeli pronaći zapisnik sa ovog sastanka kako bismo mogli detaljnije govoriti o njegovim zaključcima. Treba podsjetiti da je u to vrijeme sekretar Sreskog komiteta bio Vaso Gačić. Zanimljivo je da ni sarajevsko *Oslobođenje*, koje je inače redovito informiralo o sjednicama sreskih partijskih komiteta, o ovoj sjednici nije donijelo nijednu informaciju.

Ubrzo nakon toga održana je i sjednica Sreskog komiteta Socijalističkog saveza Mostar, kojoj su prisustvovali Radovan Stijačić, sekretar Glavnog odbora SSRN Bosne i Hercegovine, Vaso Gačić, Ivo Jerkić, Jozo Bakrač i drugi. Na ovoj sjednici se raspravljalo o potrebnim aktivnostima na "[...] uklanjanju slabosti u raznim oblastima društveno-političkog i ekonomskog života", pozivajući se pri tome na Titov govor u Splitu.¹³

¹³ "U Mostaru počela Sreska konferencija Socijalističkog saveza. Proizvodnja i fondovi često

Da bi se malo šire razumjela politička pozadina vezana za ovaj pokušaj političkog eliminiranja Džemala Bijedića, treba sagledati stanje u Jugoslaviji i Hercegovini tokom 1962. godine. Važan sastanak u vezi s tim je sjednica Izvršnog komiteta CKSKBiH 29. i 30. marta 1962, na kojoj je Uglješa Danilović, tadašnji organizacioni sekretar CKSKBiH govorio i o nekim greškama koje je činilo rukovodstvo Bosne i Hercegovine u svom odnosu prema federaciji: "I mi smo naš odnos prema Federaciji u osnovi postavili da se 'izborimo' za što veći komad, ne gledajući i ne cijeneći koliko je to za zemlju moguće i realno. To se odnosi na naše zahtjeve za pomoć nerazvijenim krajevima, za budžetsku potrošnju, za potpuno izjednačenje u investicijama i sl. Može se reći da su to činili i drugi, da je to bilo nužno radi naše bosanske situacije itd. Sve je ovo u osnovi tačno. Ali mi se čini da sada nije mnogo korisno da tražimo opravdanje za naše takve stavove, nego je važno da uočimo i da se saglasimo da je toga bilo, da to nije bio pravilan put za rješavanje tih pitanja i da ubuduće tako ne radimo." Danilović veli da Bosna i Hercegovina ne treba prestat i iznositi svoje stavove i svoje probleme, te tražiti njihovo rješavanje, ali treba voditi računa kako se to treba raditi, te ističe da nije siguran u ispravnost teze bosanskohercegovačkog rukovodstva da se Bosna i Hercegovina "[...] do skoro ravnopravno razvijala, a da sada ozbiljnije zaostaje", te da mu se čini posebno štetnim to "[...] što se naš stručni aparat, pod našim uticajem, usmjerio da svugdje dokazuje kao da se prema nama odozgo vrši neka diskriminacija i tome slično." Danilović kaže kako mu se čini da je svojim zahtjevima bosanskohercegovačko rukovodstvo pretjerivalo, da je zbunjivalo "[...] neke drugove i da smo i sami doprinosili jednoj nezdravoj atmosferi, prosto stvaralo u neku ruku 'republičku patriotsku dogmu.'" Time je i bosanskohercegovačko rukovodstvo, prema Danilovićevom mišljenju, također doprinosilo stvaranju atmosfere svađa, nepovjerenja i nervoze.

Drugi dio svoje diskusije Danilović je usmjerio na problem lokalizma između srezova i općina, te lokalističkog odnosa pojedinih srezova u odnosu na republiku. On navodi primjer odnosa u šumarstvu, gdje je bilo velikih svađa, pa čak i među visokim članovima CK, spominjući da su se u vezi s tim sukobljavali Ilija Došen i Braco Kosovac oko šumarske industrije u Drvaru.

nisu bili glavna briga", *Oslobođenje*, 12. februara 1963, 3. Poslije Titovog govora u Splitu 5. maja 1962. krenula je jedna kampanja protiv socijalnih razlika u društvu, a "u nekim republikama po kućama su popisivali hladnjake i električne štednjake te sastavljali popise vlasnika vikendica, napose među dužnosnicima". (Radelić Z. 2006. 333.)

“Jednom riječi, može se reći da je uglavnom zbog lokalističkih i neprincipijelnih trvenja nastalo nenormalno stanje između većeg broja opština pa i nekih srezova. Da budemo precizniji – to je nenormalno stanje, prije svega, između rukovodećih ljudi, ali se to postepeno prenosi na širi krug pa i u narod. Tako je, na primjer, doskora bio takav odnos između srezova Brčko i Tuzla, a i danas između Doboja i Tuzle”, gdje su se odvijale svađe oko investicijskih objekata.

Danilović je dalje govorio i o nepovjerenju između srezova i Republike, te kao primjere naveo odnos srezova Brčko i Mostar prema Republici, a posebno je opasnim smatrao to što iskazivanja tih lokalizama pojedinih općina i srezova u odnosu na Republiku poprimaju prizvuk nezdravih međunacionalnih odnosa, kakvih je pojava bilo u istočnoj i zapadnoj Hercegovini, te Mostaru. On je navodio slučajeve kada pojedinci koji žive izvan svog kraja utječu na stanje u svom kraju. U tom je kontekstu upozorio da pojedini kadrovi porijeklom iz Mostara koji žive u Beogradu nastoje presudno utjecati na društveni i politički život u Mostaru, ocjenjujući to kao jako lošu pojavu.

Danilović je upozoravao da ima i pojava da se pojedini članovi CKSKBiH izravno upliću u rad organizacija u srezovima i time nanose veliku političku štetu. Navodio je primjer odnosa Lukavca i Tuzle, gdje su se pravila dva programa za fabriku sode, mada je to apsurdno, a kao krivca on smatra Pašagu Mandžića, koji nije ništa poduzeo da se to spriječi. “Isto tako je nenormalna pojava da se na nas u Izvršnom komitetu, često gleda kao na Krajišnike, Hercegovce, Sarajlije, Istočnobosance i slično, i to u smislu kao na zastupnike određenih krajeva. Koliko se tu stvari preuveličavaju drugo je pitanje, ali je činjenica da takvih gledanja i govorkanja ima i da to nije dobro, jasno je samo po sebi.”

Na ovoj je sjednici prvi zaključak Izvršnog komiteta CKSKBiH bio osuda partikularizma, koja je bila osjetna u radu Izvršnog komiteta, posebno kada su u pitanju zahtjevi o privrednim pitanjima izgradnje Republike.¹⁴

Iz ovog zapisnika se vidi da je Danilović tada na izvjestan način nastojao napraviti zaokret u politici bosanskohercegovačkog političkog rukovodstva, te da je kritizirao neke partijske lidere (Bracu Kosovca, Pašagu Mandžića), ali ne i Bijedića, mada spominje lokalizme u Mostaru. Očito je ubrzo Danilović promijenio metu i usmjerio se na Bijedića, i to pod okriljem zalaganja za jačanje jugoslavenske državne zajednice i pozivajući se na poznati Titov govor

¹⁴ AJ, CKSKJ, IV BiH, K1./52-1.

u Splitu. Već u septembru 1962. na sjednici Općinske konferencije u Mostaru, na kojoj se raspravljalo o [...] raznim društveno-političkim, privrednim i kulturnim problemima mostarske komune", Uglješa Danilović je najavio da mostarski komunisti moraju "napraviti dalje korake u otklanjanju slabosti", ne navodeći šta konkretno pod time podrazumijeva.¹⁵ Ali je ubrzo bio puno konkretniji. Povod za ozbiljniju akciju Uglješe Danilovića bilo je već ranije spomenuto suđenje Fikretu Baliću i još jednom broju mostarskih privrednika, te pismo koje je prije toga Centralnom komitetu uputio Obrad Kljakić o stanju u mostarskoj partijskoj organizaciji. Na sjednici Izvršnog komiteta CKSKBiH 14. novembra 1962. Danilović je naveo da su se u Mostaru oformila "dva tabora, dvije grupe", koji su se povodom suđenja Baliću, direktoru Narodnog magazina u Mostaru, dodatno homogenizirali. "Jedni stoje na stanovištu da proces treba osuditi, da je on bio nepotreban i da se ustvari sa procesom išlo na kompromitovanje ljudi, da su se stvari natezale a čak i glavni optuženi Balić izjavio je da je na njega izvršen pritisak da bi optuživao neke ljude. Rekao je da je čak bilo i fizičkog pritiska. Balić je kasnije izjavljivao da on neke stvari nije rekao". Danilović naglašava da je povodom tog procesa "[...] jedna grupa drugova u Mostaru [je] pvela hajku protiv Suda, Tužilaštva i SUP-a, kao i protiv tužioca Babića".¹⁶ Ta je grupa, prema Danilovićevom mišljenju, tvrdila da se tim procesom sudi Općinskom komitetu SK u Mostaru, čiji je Balić bio član. Danilović navodi da je održan poseban sastanak Općinskog komiteta SK Mostar, na kojemu su prisustvovali on i Blažo Đuričić, i jasno su se mogle vidjeti podjele u partijskoj organizaciji "[...] na lokalnoj osnovi: na jednoj Mostarci a na drugoj strani ljudi van Mostara, bilo iz istočne Hercegovine, bilo iz drugih krajeva. Možda to i nije baš tako kao što čovjek doživi, ali ja sam to doživio kao jednu frakcionašku grupu po formi, jednu podmetačku, jer se prema istupima drugova vidjelo da se ranije dogovaralo". Danilović je iznio svoje uvjerenje "[...] da su u čitavoj stvari u dobroj mjeri umiješani drugovi iz Beograda", ne navodeći na koga tačno misli, ali se čini da je u prvom redu mislio upravo na Džemala Bijedića, koji je tada obavljao dužnost sekretara SIV-a za rad.

¹⁵ "Opštinska konferencija Saveza komunista u Mostaru završila rad. Start za dugoročnu akciju", *Oslobođenje*, 8. septembra 1962, 3.

¹⁶ ABiH, CKSKBiH, nesređena građa, Stenografske bilješke sa sjednice Izvršnog komiteta Centralnog komiteta SKBiH, održane 14. novembra 1962. godine. Javni tužilac u ovom suđenju Fikretu Baliću bio je Mato Babić, a predsjednik Sudskoga vijeća Šefik Hadžihasanović.

Nakon Danilovića, koji je predložio da se oformi komisija koja bi ispitala stanje u Mostaru, govorio je Đuričić, navodeći da je na sjednici Općinskog komiteta, na kojoj se o tome raspravljalo, bilo očito da su u pitanju podjele koje traju dosta dugo. On navodi da je na toj sjednici Općinskog komiteta Avdo Zvonić, potpredsjednik Narodnog odbora općine Mostar, govorio jedan i po sat, a prije njega Obrad Kljakić, sekretar Sreske privredne komore, također jedan i po sat. Kljakić je govorio o tome kako "Hercegovina nije u Mostaru, nego da je Mostar u Hercegovini". Đuričić je na kraju kazao: "Ja mislim da treba biti načisto: radi se zaista o jednom nepravilnom uplitanju [u rad lokalnih institucija vlasti, op. H.K.], posebno druga Džeme, i drugim vezama, prije svega sa ovom mostarskom grupom. On je stalno imao stavove po tim pitanjima. To je još više guralo ovu drugu grupu na neprincipijelne pozicije, jer su imali podršku."

Na ovom je sastanku Vlado Šegrt govorio o lokalnim podjelama u Hercegovini, naglašavajući kako "postoji i mali sukob između Nevesinja i Stoca", mada, prema njegovom mišljenju, "Istočna Hercegovina i Konjic nisu umiješani u te svađe". Glavni spor se vodi između Nevesinja, Mostara i jednog dijela zapadne Hercegovine, jer "[...] drugovi u Zapadnoj Hercegovini se bune da imaju nekoliko hiljada radnika koji vade boksit a svi prihodi odlaze u Mostar. Oni su tražili od direktora Rudnika boksita, ali je on rekao da mora 'Veležu' dati 500 hiljada dinara, jer za to ima naredbu. Sukobi se događaju zbog privredne nerazvijenosti ovih krajeva". Šegrt veli kako je to došlo do izražaja na suđenju Fikretu Baliću, kada su komunisti koji nisu iz Mostara podržavali javnog tužitelja Matu Babića, a građani Mostara su podržavali Fikreta Balića. "To je bila jako mučna situacija na suđenju. Čak i drugovi iz Mostara nisu htjeli da sude nego su to preuzeli Trebinjci". Šegrt je na ovom sastanku veoma jasno naveo da je ova podjela u Mostaru jednostavno bila replika dviju grupa Mostaraca koje su zauzimale određene savezne pozicije u Beogradu. "U Beogradu postoje dvije grupe Mostaraca, na jednoj strani je Džema, a na drugoj Brana Kovačević a na njegovoj strani je i Ljuba Mihić. Ta grupa je bila protiv Džeme i bunili su se što je Džemal Bijedić postao ministar. Kada Brana Kovačević odlazi na odmor on uopšte neće da svraća u Mostar nego odmah putuje u Nevesinje". Kasnije je Šegrt, zalažući se da se formira komisija kako bi ispitala stanje u mostarskoj regiji, izjavio kako "[...] jedna grupa (u Mostaru, op. H.K.) kaže da ako ode dinastija Bijedića da će sve biti u redu", što samo potvrđuje tezu da je ključni cilj čitave "afere" bio političko uklanjanje Džemala Bijedića.

Rato Dugonjić je upozorio kako ova situacija polahko poprima i obrise nacionalizma, jer "ima diskusija da su Srbi i Hrvati protiv muslimana".

Pokazalo se, ipak, da ova pokrenuta "afera" nije dala rezultata i da je Džemal Bijedić, koji je bio glavna meta napada, politički preživio. Vrijeme je, također, pokazalo da je Džemal Bijedić bio politička ličnost koja je djelovala upravo suprotno od onoga za šta su ga neki optuživali. On je radio na integraciji čitave Hercegovine i daljoj integraciji Hercegovine u okvire Bosne i Hercegovine, a nije vodio izrazito lokalističku politiku koja je dezintegrirala Hercegovinu. Ipak je "afera" iz 1962. ostavila određene tragove i utjecala na Bijedićevu dalju političku karijeru. Naime, on se već naredne godine iz Beograda vratio u Sarajevo. Najprije je u aprilu 1963, nakon što je usvojen novi jugoslavenski Ustav i pokrenuta kampanja za nove savezne izbore, skupa sa još nekolicinom funkcionera Saveznog izvršnog vijeća (Svetislav Stefanović, Veljko Zeković, Krste Crvenkovski, Sergej Krajger, Danilo Kekić, Slavko Komar, dr. Marijan Breclj i Nikola Džuverović) razriješen dužnosti saveznog sekretara za rad,¹⁷ da bi na izborima 16. juna 1963. u izbornoj jedinici Visoko bio izabran za poslanika u Republičko vijeće Skupštine SR Bosne i Hercegovine.¹⁸ Ubrzo nakon izbora, na sjednici Republičkog vijeća 25. juna 1963. godine, Džemal Bijedić je izabran za predsjednika Republičkog vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine.¹⁹ Premda neki smatraju da je Bijedić poslije 1962. politički marginaliziran i to na izravan zahtjev Aleksandra Rankovića, možemo vidjeti da je on vrlo kratko vrijeme bio djelimično "neraspoređen", jer je prestao obavljati dužnosti sekretara u SIV-u, ali je i dalje bio član SIV-a, a njegova karijera u republičkoj skupštini ipak ukazuje da se radilo samo o pomjeranju sa savezne na republičku razinu vlasti i to na veoma odgovornu političku dužnost, koja je po snazi utjecaja bila znatno viša od pozicija koje je imao u Saveznom izvršnom vijeću. Na sjednici Izvršnog komiteta CKSKBiH

¹⁷ "Sjednica Saveznog izvršnog vijeća. Izvršena naimenovanja i razrješenja saveznih sekretara i drugih funkcionera", *Oslobođenje*, 19. april 1963, 1.

¹⁸ AMH, FDŽB/K1-III-62; "Džemal Bijedić i Vaso Radić posjetili Visoko", *Oslobođenje*, 15. maj 1963, 3; "Poslanički kandidati za Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine. Republičko vijeće", *Oslobođenje*, 19. maj 1963, 10; "Na mitingu u Visokom govorio Džemal Bijedić", *Oslobođenje*, 9. juna 1963, 10; "Poslije izbora za savezne i republičke poslanike. Prethodni podaci o glasanju za poslanike Republičkog vijeća", *Oslobođenje*, 18. juna 1963, 3.

¹⁹ "Prvo zasjedanje novoizabrane Skupštine SR Bosne i Hercegovine", *Oslobođenje*, 26. juna 1963, 1.

8. maja 1965. predloženo je da Džemal Bijedić bude izabran za potpredsjednika Skupštine SR Bosne i Hercegovine, s tim da i dalje ostane i na funkciji predsjednika Republičkog vijeća.²⁰ Nakon toga, Bijedić je 12. maja 1967. izabran za predsjednika Skupštine SR Bosne i Hercegovine. Time se pokazalo da ovaj povratak iz Beograda na republičku razinu vlasti, međutim, nije značio da se Bijedićeva politička karijera kreće silaznom putanjom. Naprotiv, njegov angažman u Skupštini Bosne i Hercegovine označio je dostizanje najviše moguće državne pozicije na republičkoj razini, i to baš u vrijeme kada su republike jačale svoj položaj u okviru jugoslavenske federacije.

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

Arhivska građa

a. Neobjavljeni izvori

- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo
- Fond Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CKSKBIH)
- Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd
- Fond Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (CKSKJ)
- Muzej Hercegovine (MH), Mostar
- Fond Džemala Bijedića (FDŽB)

b. Objavljeni izvori

Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sjednice Izvršnog komiteta CKSKJ održane 14-16. marta 1962. 2008. Beograd: Arhiv Jugoslavije

c. Štampa

- Oslobođenje, 1962.

B. LITERATURA

²⁰ AJ, CKSKJ, IV BiH, K. 24.

- Bartolović D. 1958. *Džemal Bijedić i njegovo vrijeme*. Mostar: Univerzitet "Džemal Bijedić".
- Radelić Z. 2006. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga.
- Ramet P. S. 2009. *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005*. S engleskog prevele Vesna Racković i Mirjana Valent. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Summary

"DŽEMAL BIJEDIĆ SHOULD BE PUNISHED" AN ATTEMPT TO POLITICALLY DISCREDIT DŽEMAL BIJEDIĆ IN 1962

During 1962 a segment of the governing Bosnian-Herzegovinian elite initiated an action to politically and morally discredit Džemal Bijedić, who had performed the duty of federal secretary of the Federal Executive Council for legislation and organization since 1960, and who was after that the federal secretary for work. This political rise of Bijedić did not suit everyone so the attempt to politically discredit him was justified by his alleged localist actions and favouring of the development of Mostar to other parts of Herzegovina. This was, however, a clear political construction. Even though it was discussed in which way to punish Džemal Bijedić on several meetings of the Executive committee of the Central committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina, he survived this attempt to discredit him. The preserved documents show that Bijedić, which was completely unusual in the practice of the communist movement in those times, refused to accept the blame that his political adversaries unjustifiably tried to impose on him. In this way he managed to survive this constructed political affair, but he soon returned from Belgrade to Sarajevo. It proved that this return was a good preparation for Bijedić's new flight to the function of federal prime minister in 1971.

Key words: Džemal Bijedić, communism, political confrontation, Mostar

UPUTE AUTORIMA PRILOGA:

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne znanstvene radove
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na *Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu*.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- abstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- Summary and key words
- bilješke uz tekst rukopisa
- popis izvora i literature

Svi prilozi moraju biti pisani na kompjutoru, u MS Word, te trebaju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta. Obavezno je korištenje fonta Times New Roman. U tekstu priloga veličina slova je 12, prored 1,5. U bilješkama veličina slova je 10, a prored jednostruki (single). Tekst priloga autor treba dostaviti redakciji časopisa *Historijska traganja* poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu i to isključivo na CD-u sa jednim ispisom ili e-mailom na adresu vera@lsinter.net

Upute za citiranje u tekstu rukopisa:

a) napomene za objavljenu literaturu:

Napisati prezime autora i inicijale za ime, godinu i broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva djela istog autora iz iste godine, jedno djelo bilježimo sa "a" a drugo sa "b". Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je oba navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi i dopišu se riječi *i drugi* ili skraćunica *et al.*

Npr.: Brkić H. 1971. // Brkić H. 1971a. Brkić H.1971b. // Brkić, Vilić 1971. // Brkić et al. 1971.

b) napomene za izvornu građu:

· za antičku i srednjovjekovnu literarnu građu: Ime autora po standardnoj formi. Broj knjige. Broj poglavlja

Npr.: *Cass. Dio* LV, 26.

· za epigrafsku građu: Naziv izdanja po standardnoj formi u kratici i naziv natpisa.

Npr.: *CIL* 8765

· **za srednjovjekovnu arhivsku građu:** Naziv arhiva, Serija ili knjiga, Sveska, Broj sveske, Folija ili stranica, Broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, Diversa cancellariae, XXXI, 62v.

· **za osmansku arhivsku građu:** Naziv i mjesto arhiva, Ime i broj dokumenta, Broj stranice, Datum i godina.

Npr.: Başbakanlık arşivi, Istanbul, Mühimme-defter, br.dok. 286, 2 konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

· **za arhivsku građu modernog doba:**

Napisati u skraćenom obliku naziv arhiva, ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu (ako je arhivski fond sređen), naziv dokumenta i datum ukoliko je nesređen fond.

Npr.: ABH. Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/46

Upute za citiranje u popisu literature i izvorne građe:

Primjer za knjigu:

Autor. Godina izdanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.

Primjer za članak:

Autor. Godina. "Naslov članka". Ime časopisa i broj. Mjesto izdanja: Izdavač. Brojevi stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju". *Prilozi 29*. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Primjer za priloge u knjigama ili zbornicima radova:

Autor. Godina. "Naslov članka". Naslov knjige ili zbornika radova. Mjesto izdanja: Izdavač. Broj stranica.

Npr.: Kamberović H. 2007. "Između kritičke historiografije i ideološkog revizionizma". *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju. 11-19.

Primjer za mrežno dostupan rad:

Autor. Datum izdavanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač. Strana. Datum pristupa.

Npr.: Levy, Melissa, and Janet Moor. 1998. "Settlement stubs tobacco billboards; Outdoor advertising firms seek clients." *Star Tribune*. Lexis-Nexis Academic Universe. Reed Elsevier, Inc. 1D. 6.06.1999.

Internet primjer:

Npr.: Grad Sarajevo. jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

[http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/\(23.5.2008.\)](http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/(23.5.2008.))

Primjer za citiranje novina:

Autor. "Naslov članka". Naziv novina, godište i broj. Mjesto izdanja: Datum. Brojevi stranica.

Npr.: Kolar R. "Brčkanje po košticama". *Oslobođenje, god. 57, br. 19281*. Sarajevo: 23. 10. 2000. 6.

Historijska traganja

Br. 6., Sarajevo 2010.

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:

dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevod rezimea na engleski jezik:

NERMINA FILIPOVIĆ

Lektura:

mr. MIRELA OMEROVIĆ

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

Štampa:

AMOS GRAF, Sarajevo

Sadržaj časopisa referiraju i prenose:

CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main
EBSCO Publishing, USA

Ovaj broj *Historijskih traganja* štampan je uz finansijsku podršku:

Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke

Centre d'études turques, ottomanes, balkaniques et centrasiatiques (CETOBAC), Paris.